
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2023, C. 71, № 1

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2023, C.71, №1

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov
EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. Y.M.Babayev, f.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, p.e.d., prof. R.L.Hüseynzadə, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.f.d., dos. N.T.Hüseynova
F.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Hüseynova, Prof. Dr. M.I.İlyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Y.M.Babayev, Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. R.L.Huseynzadeh, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd I.N.Isayev, Ass. prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Phd N.T.Huseynova
Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

<i>Məmmədova N.S.</i> FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN KOMPONENT TƏRKİBİNƏ GÖRƏ MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏSNİFATI	9
<i>Quliyeva A.N.</i> İMADƏDDİN NƏSİMİ LİRİKASINDA KAMİL İNSAN PROBLEMİ VƏ ONUN FƏLSƏFİ DƏRKİ	19
<i>Aslanova N.Q.</i> KOMMUNİKATİVLİK NİTQİN MÜHÜM FUNKSIYASI KİMİ	26
<i>Orucova T.İ.</i> AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS KOMMUNİKATİV MƏDƏNİYYƏTLƏRİNDƏ KOMPLİMENT	33
<i>Cəbraylov Ş.H.</i> SÖHRAB TAHRİRİN POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI	40
<i>Rəfiyeva E.N.</i> İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ FORMALAŞDIRILMASINA YÖNƏLDİLMİŞ ÇALIŞMALAR	52
<i>Qənbərova E.B.</i> İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF JANRLI BƏDİİ MƏTNLƏRİN KOMMUNİKASİYAYA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ	59

İctimai elmlər

<i>Məmmədov A.B.</i> MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏHALİ ARTIMI VƏ MƏSKUNLAŞMASINA DAİR TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ	67
<i>Məmmədli B.A.</i> TARİXDƏ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏR – TARİX ELMİNİN FUNDAMENTAL METODOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	78
<i>Məmmədova (Süleymanova) E.K.</i> "ALBANİYA" ADININ MƏNŞƏYİ SUALI HAQQINDA	90
<i>Mehdiyeva A.Ə.</i> NİDERLAND XVI ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA	105
<i>Quliyeva L.D.</i> AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ QAYNAQLARI	123

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Zamanov A.D., Əliyev R.İ.</i> VƏTƏNDAŞ TƏRBİYƏSİNİN SOSİAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI	132
<i>Hüseynova N.T.</i> KOXLEAR İMPLANTLI UŞAĞIN İNKİŞAFINDA DİNLƏMƏ BACARIĞININ ROLU	142

Mehdiyeva A.F. ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN TƏSNİFATI	148
Abasova S.A. BEYİN TƏKAMÜLÜNÜN VƏ STRUKTURUNUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ	155
Çələbiyev N.Z. PRAKTİK PSIXOLOJİ XİDMƏT SİSTEMİNDƏ PSIXOTERAPİYA METODLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	163
Rzayeva F.İ. GƏNC NƏSLƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN AŞILANMASINDA AZƏRBAYCAN PİANOÇUSU X.QAYIBOVANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	174
Rzayeva P.H. RƏGİONDA BAŞ VERƏN SİYASİ VƏ MƏDƏNİ HADİSƏLƏRƏ “ŞƏRQ QADINI” JURNALININ TƏSİRİ	181
Mirzəğayeva R.M. ENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞ FORMALARI VƏ ONLARIN İZAHINA MÜXTƏLİF ELMİ YANAŞMALAR	189
Mürsəlova A.A. SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFINDA ƏMƏK TƏLİMİNİN ROLU HAQQINDA	198
Vəzirov H.N., Məmmədova M.A., Vəzirov-Kəngərli F.H. EMOSİONAL TUKƏNMƏNİN PSIXOETİKASI	205

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

Мамедова Н.С.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ФРАНЦУЗСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК ПО
ИХ КОМПОНЕНТНОМУ СОСТАВУ 9

Гулиева А.Н.

ПРОБЛЕМА СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА И ЕЕ ФИЛОСОФСКОЕ
ОСМЫСЛЕНИЕ В ЛИРИКЕ ИМАДАДДИНА НАСИМИ..... 19

Асланова Н.Г.

КОММУНИКАТИВНОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШАЯ ФУНКЦИЯ РЕЧИ 26

Оруджова Т.И.

КОМПЛИМЕНТ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ, РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ
КОММУНИКАТИВНЫХ КУЛЬТУРАХ..... 33

Джабраилов Ш.Х.

ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПОЭЗИИ СОХРАБА ТАИРА 40

Рафиева Э.Н.

УРПАЖНЕНИЯ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРИВИТИЯ
СТУДЕНТАМ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 52

Ганбарова Э.Б.

ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ РАЗНЫХ ЖАНРОВ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ
НА ОБЩЕНИЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 59

Общественные науки

А.Б.Мамедов

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ И
НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕДАЛИ ГУСЕЙНОВА..... 67

Мамедли Б.А.

ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ ИСТОРИИ – КАК ОДНА ИЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ 78

Мамедова (Сулейманова) Э.К.

КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ И ПОВЕДЕНИЕ ГОСУДАРСТВ В БОРЬБЕ С
КИБЕРАТАКАМИ 90

Мехтиева А.А.

НИДЕРЛАНДЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА 105

Гулиева Л.Д.

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ИСТОКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ 123

Педагогико-психологические науки

Заманов А.Д., Алиев Р.И.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГРАЖДАНСКОГО
ВОСПИТАНИЯ 132

Гусейнова Н.Т.

РОЛЬ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНЫМИ
ИМПЛАНТАМИ..... 142

<i>Мехтиева А.Ф.</i> КЛАССИФИКАЦИЯ УМЕНИЙ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ	148
<i>Абасова С.А.</i> ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЭВОЛЮЦИИ И СТРУКТУРЫ МОЗГА	155
<i>Чалабиев Н.З.</i> ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В СИСТЕМЕ ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЕ	163
<i>Рзаева Ф.И.</i> ЗНАЧЕНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПИАНИСТКИ Х.ГАЙБОВОЙ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ	174
<i>Рзаева П.Г.</i> ВЛИЯНИЕ ЖУРНАЛА "ШАРК ГАДИНИ" НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СОБЫТИЯ, ПРОИСХОДЯЩИЕ В РЕГИОНЕ	181
<i>Мирзагаева Р.М.</i> ДЕВИАНТНЫЕ ФОРМЫ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ И РАЗЛИЧНЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ ОБЪЯСНЕНИЮ	189
<i>Мурсалова А.А.</i> О РОЛИ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕЧЕВОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ	198
<i>Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х.</i> ПСИХОЭТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ	205

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Mammadova N.S. COMPARATIVE-TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN FRENCH AND AZERBAIJANI FAIRY TALES ACCORDING TO THEIR COMPONENT COMPOSITION	9
Guliyeva A.N. THE PERFECT HUMAN PROBLEM AND ITS PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING IN IMADADDIN NASIMI'S LYRICS	19
Aslanova N.G. COMMUNICATION AS THE MOST IMPORTANT FUNCTION OF SPEECH	26
Orujova T.I. COMPLIMENT IN AZERBAIJANIAN, RUSSIAN AND ENGLISH COMMUNICATION CULTURES	33
Jabrayilov Sh.H. IDEAS OF AZERBAIJANIISM IN SOHRAB TAHIR'S POETRY	40
Rafiyeva E.N. EXERCISES AIMED AT THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE IN ENGLISH IN THE CONTEXT OF INSTILLING MULTICULTURAL VALUES IN STUDENTS	52
Ganbarova E.B. ISSUES OF INFLUENCE OF DIFFERENT GENRES OF LITERARY TEXTS ON COMMUNICATION IN ENGLISH LESSONS	59

Social sciences

Mammadov A.B. HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ISSUES OF POPULATION GROWTH AND SETTLEMENT IN THE SCIENTIFIC WORKS OF MAMMADALI HUSEYNOV	67
Mammadli B.A. DRIVING FORCES OF HISTORY AS ONE OF THE FUNDAMENTAL METHODOLOGICAL PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE	78
Mammadova (Suleymanova) E.K. TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE NAME "ALBANIA"	90
Mehdiyeva A.A. THE NETHERLANDS AT THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY	105
Guliyeva L.D. HISTORICAL ROOTS AND ORIGINS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN	123

Pedagogical-psychological sciences

Zamanov A.D., Aliyev R.I. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF CIVIC UPBRINGING	132
Huseynova N.T. THE ROLE OF LISTENING SKILLS IN THE DEVELOPMENT OF A CHILD WITH A COCHLEAR IMPLANT	142

Mehdiyeva A.F. CLASSIFICATION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS IN THE PROCESS OF TEACHING FRENCH AT A UNIVERSITY	148
Abasova S.A. BASIC PRINCIPLES OF EVOLUTION AND STRUCTURE OF THE BRAIN	155
Chalabiyev N.Z. THE OPPORTUNITIES OF USING FROM PSYCHOTHERAPY METHODS AT PRACTIC-PSYCHOLOGICAL SERVICE SYSTEM	163
Rzayeva F.I. THE IMPORTANCE OF THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI PIANIST KH.GAIBOVA ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL-SPIRITUAL VALUES OF THE YOUNGER GENERATION	174
Rzayeva P.H. THE REGIONAL INFLUENCE OF “SHARG GADİNİ” MAGAZINE IN THE TURKISH WORLD	181
Mirzaghayeva R.M. DEVIANT BEHAVIOR FORMS OF ADOLESCENTS AND DIFFERENT SCIENTIFIC APPROACHES TO THEIR EXPLANATION	189
Mursalova A.A. ON THE ROLE OF LABOR EDUCATION IN THE SPEECH DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES	198
Vazirov H.N., Mammadova M.A., Vazirov-Kangarli F.H. PSICHOETHICS OF EMOTIONAL BURNOUT	205

Humanitar elmlər

UOT 81

N.S.Məmmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
nazrin.m.95@mail.ru

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA İŞLƏNƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN KOMPONENT TƏRKİBİNƏ GÖRƏ MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏSNİFATI

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, nağıl, fransız dili, Azərbaycan dili, dilçilik, linqvistika, tipologiya, təsnifat

Fransız və Azərbaycan nağıllarının frazeologiyası fransız və Azərbaycan xalqlarının tarixini, milli-mədəni xüsusiyyətlərini, mənəvi dəyərlərini, dünya görüşünü və həyat təcrübəsini özündə əks etdirir.

Fransız və Azərbaycan nağılları keçmiş ümumbəşər mədəni irsin ənənələri əsasında yaradılıb, zaman keçdikcə bu ənənələrə milli çalarlar qatılıb və nəticədə milli nağıllar meydana gəlib. Buna görə də fransız və Azərbaycan nağıllarının mətnləri dünya milli mənzərəsinin qədim hissəsi kimi, fransız və Azərbaycan nağıllarının mətnlərində istifadə olunmuş frazeoloji vahidlər isə dünya dil mənzərəsinin qədim və az dəyişən hissəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Məqalədə fransız və Azərbaycan xalq dillərinin qaynaqları olan nağıllarda istifadə olunmuş frazeoloji vahidlər müqayisəli-tipoloji cəhətdən konkret materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur.

Н.С.Мамедова

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ФРАНЦУЗСКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗОК ПО ИХ КОМПОНЕНТНОМУ СОСТАВУ

Ключевые слова: фразеологизмы, сказка, французский язык, азербайджанский язык, лингвистика, языкознание, типология, классификация

В статье на конкретном материале сравнительно и типологически изучены фразеологические единицы, используемые в сказках, являющихся первоисточниками французского и азербайджанского просторечных языков.

Фразеология французских и азербайджанских сказок отражает историю, национально-культурные особенности, нравственные ценности, мировоззрение и жизненный опыт французского и азербайджанского народов.

Французские и азербайджанские сказки создавались на основе традиций прошлого общечеловеческого культурного наследия, со временем к этим традициям добавлялись национальные оттенки, в результате чего формировались

национальные сказки. Поэтому тексты французских и азербайджанских сказок можно оценивать как древнюю часть национального ландшафта мира, а фразеологизмы, используемые в текстах французских и азербайджанских сказок, как древнюю и малоизменяющуюся часть мирового языкового ландшафта.

N.S.Mammadova

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS USED IN FRENCH AND AZERBAIJANI FAIRY TALES ACCORDING TO THEIR COMPONENT COMPOSITION

Keywords: *phraseological units, fairy tale, French, Azerbaijani, linguistics, typology, classification*

The phraseology of French and Azerbaijani fairy tales reflects the history, national-cultural characteristics, moral values, world view and life experience of the French and Azerbaijani peoples.

French and Azerbaijani fairy tales were created on the basis of the traditions of the past universal cultural heritage, over time, national shades were added to these traditions, and as a result, national fairy tales were formed. Therefore, the texts of French and Azerbaijani fairy tales can be evaluated as an ancient part of the national landscape of the world, and the phraseological units used in the texts of French and Azerbaijani fairy tales can be evaluated as an ancient and little-changing part of the world language landscape.

In the article, the phraseological units used in fairy tales, which are the sources of the French and Azerbaijani vernacular languages, were comparatively and typologically studied on the basis of concrete materials.

Nağıllarda işlənən frazeoloji vahidlər xalqların milli-mədəni xüsusiyyətlərini demək olar ki, ikiqat əks etdirir. Nağıl özü-özlüyündə bir məcazdır, o simvollar və gizli mənalarla zəngindir, frazeoloji vahidin də əsas xüsusiyyəti onun məcazi mənada işlənməsidir. Digər tərəfdən, dünya xalqlarının dil və mədəni əlaqələrinin tədqiqi, müasir dilçiliyin aktual problemi olaraq qalır. Struktur-genetik cəhətdən fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik olmayan fransız və Azərbaycan dillərində aşkarlanan paralellər, oxşar və fərqli süjetə malik olan nağıllar və bu nağılların oxşar və fərqli linqvistik xüsusiyyətləri, o cümlədən nağıllarda istifadə olunan frazeoloji vahidlərin müqayisəli tədqiqi və təhlili dünya dəyərləri paradigmatında universalizmaların və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən də xüsusi rola malikdir.

Müxtəlif dillərin frazeoloji fondunun təhlili və müqayisəsi müasir dilçiliyin aktual istiqamətlərindən olan koqnitiv dilçiliyin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Frazeoloji vahidlər həm dünyanın ümumi dil mənzərəsinin, həm də milli dil mənzərəsinin yaradılmasında mühüm rol

oynayır, bu vahidlər nitqimizi zənginləşdirməklə yanaşı, xalqın tarixini, milli-mədəni xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, milli kimliyini özündə əks etdirir. Görkəmli dilçi alim A.Qurbanovun da qeyd etdiyi kimi, “Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, əmələgəlmə və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir”[7, s.3].

Fransız və Azərbaycan nağıllarında aşkar etdiyimiz frazeoloji vahidlərin müqayisəli-tipoloji təhlilini aparmaq üçün, onları komponent tərkibinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Somatizm tərkibli frazeoloji vahidlər;
2. Tərkibində dinlə bağlı sözlər olan frazeoloji vahidlər;
3. Onomastik frazeoloji vahidlər;
4. Rəqəm tərkibli frazeoloji vahidlər;
5. Zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər.

Somatizm tərkibli frazeoloji vahidlər insan bədən üzvlərini adlandıran leksemlərin iştiraki ilə düzəlir. Somatizm tərkibli frazeoloji vahidlər tədqiq etdiyimiz fransız və Azərbaycan dillərinin frazeoloji fondunun ən əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Bu fakt nağılları araşdırarkən də öz təsdiqini tapdı.

Aparığımız tədqiqat nəticəsində deyə bilərik ki, həm fransız, həm də Azərbaycan nağıllarında somatizm tərkibli frazeoloji vahidlər ən çoxsaylı qrup təşkil edir. Lakin əldə etdiyimiz material əsasında deyə bilərik ki, hər iki dildə somatizm tərkibli frazeoloji vahid çox olsa belə, onların arasında ekvivalentlər yox dərəcəsidir. Bunu da izah etmək çətin deyil. Hər bir xalq cəmiyyətdə baş verən hadisələrə müxtəlif reaksiya verir və emosiyalarını özünə xas şəkildə ifadə edir. Buna görə də iki dildə istifadə olunan frazeoloji vahidlərin tərkibində müxtəlif komponentlər ya daha çox, ya daha az işlənir, ya da ümumiyyətlə işlənmir.

Bu məsələ ilə bağlı Ə.H.Hacıyeva yazır: “Hind-Avropa dillərində bir sıra somatik leksemlərin idiomatik aktivliyi türk dillərindəkindən ciddi şəkildə fərqlənir. Məsələn, “ağ ciyər”, “yanaq”, “çənə”, “kirpik”, “böyrək”, “qara ciyər”, “qabırğa” somatizmləri german dillərində idiomatik birləşmələrin tərkibində ya tamamilə işlənmir, ya da qeyri-fəaldır, türk dillərində isə əksinə, çox fəaldır. Lakin Hind-Avropa dillərində “bədən”, “əsəb”, “dirsək” somatizmləri frazayaratma prosesində türk dillərindəkindən daha fəaldır. Nəhayət, türk dillərində baş-ayaq, baş-göz tipli qoşa sözlərə tez-tez rast gəlsək də, Hind-Avropa dillərində belə qoşa sözlərin idiomatik birləşmələr yaratmaqda iştirakına nadir hallarda təsadüf edirik” [5, s.30-31].

Azərbaycan nağıllarında tərkibində “baş” leksemi olan frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. “Baş” leksemi ilə 36 frazeoloji vahid aşkar olunmuşdur:

-ağlı başından çıxmaq - sərsəmləmək: “*Mələkxanım bunu eşidəndə, ağlı başından çıxıb qışqırdı*”. (“Hatəmin nağılı”);

-ağlına başına cəm eləmək – özünü toparlamaq, düzgün aparmaq: “*Ağlına başına cəm elə*”. (“Tapdıq”);

-dünya başına daraldı – pis vəziyyətə düşmək: “*Xanımın dərdi bir idi, oldu iki, dünya başına daraldı*”. (“Nuşaranın nağılı”);

-dünya başına fırlanmaq - pis vəziyyətə düşmək: “*Dünya Kəlləgözün başına fırlandı, kökündən qopan ağac kimi yerə yuxıldı*”. (“Nuşaranın nağılı”);

-kül başına – söyüş: “*Kül sənin başına, elə bil səndən savayı dünyada toyuq yoxdur*”. (“Ovçu Pirim”); “*Ay sənin başına kül olsun...*” (“Dünya gözəli ilə sarı inəyin nağılı”);

-yuxarı baş - ən hörmətli yer: “*Padşah tacir Əhmədin pişvazına çıxıb, yuxarı keçirdib otururdu*”. (“Əhməd”);

Fransız dilində “baş” – “tête” ləksemi 2 frazeoloji vahid aşkar olunmuşdur:

- se mettre en tête – yalnız o haqda düşünmək, başına salmaq : « *Le roi, qui s’était mis en tête ce bizarre projet*”. (“Peau d’âne”. Ch. Perrault.); “*...un roi voisin, et jaloux de toutes les prospérités du grand roi, résolu de lui disputer la possession de la princesse, et se mit en tête d’en faire la conquête et celle de son île...*” (“L’île inaccessible”. Mme d’Aulnoy.);

-se casser la tête – başını sındırmaq: “*Il s’enferma huit jours entiers dans un petit cabinet, où il se cassait la tête contre les murs tant il était affligé*” (“L’oiseau bleu”. Mme d’Aulnoy)

Hər iki dildə “göz” – “l’œil /les yeux” ləksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlər qeydə alınmışdır.

Fransız dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində iki ləksem – somatizm tərkibli frazeoloji vahidlər də işlənir. Bu qəbildən 7 frazeoloji vahid qeydə alınmışdır:

-dili-ağzı qurumaq - təəccüblənmək: “*Kişinin dili-ağzı quruyub, dedi...*”. (“Qaraqaşın nağılı”);

-əl-ayağı soyumaq – ruhdan düşmək: “*Lotuların əl-ayağı işdən-gücdən soyudu, qərara aldılar ki, hər gecə rəmmalın bacasından biri pussun*”. (“Dad Xənpərinin əlindən”);

-ağız-burnunu oynatmaq – narazılığını bildirmək: “*Padşah başladı ağız-burnunu oynatmağa*”. (“Ceyranın nağılı”);

-ürək-göbək qalmamaq - qorxmaq: “*Xanda ürək-göbək qalmadı*”. (“Qəhrəman nağılı”);

-bir başına, bir dizinə vurmaq – peşman olmaq: “*İbrahim bir başına vurdu, bir gözünə...*” (“Hatəmin nağılı”).

Fransız və Azərbaycan nağıllarında toponimlər və antroponimlər vasitəsilə yaranan frazeoloji vahidlər də işlənir. Bu frazeoloji vahidlər mədəni-

tarixi məlumatlarla zəngindir. Hər iki müqayisə olunan dildə maraqlı misallar diqqətimizi cəlb etdi. Fransız nağıllarında işlənən toponim tərkibli frazeoloji vahidlərə müraciət edək:

-l'eau de la Reine de Hongrie – “Macarıstan kraliçasının suyu”, xüsusi ətr növü: “ On lui frotte les tempes avec de l'eau de la Reine de Hongrie; mais rien ne la faisait revenir”. (“La Belle au bois dormant”. Ch.Perrault).

Bu ifadənin mənşəyi orta əsrlərə təsadüf edir. “Macarıstan kraliçasının suyu” Avropada yaradılan ilk ətirlərdəndir. Rozmarin otunun əsasında hazırlanan bu ətir, xüsusi olaraq, Macarıstan kraliçası Elizabet üçün hazırlanmışdır. 1370-ci ildə ətir Fransa kralı Beşinci Karla hədiyyə olunmuş, bundan sonra isə digər Avropa ölkələrinə də geniş yayılmışdır. XVII-ci əsrdə “Macarıstan kraliçasının suyu” XIV-cü Lüdovikin sarayında ən çox istifadə olunan ətirlərdən biri idi. Hal hazırda bu ətri Fransada “Fragonar” ətir evi istehsal edir. [4,s.358-361]

Diqqətimizi cəlb edən ifadələrdən biri də Şarl Perronun “Çəkməli Pişik” nağılında işlənən “marquis de Carabas” – “Karaba markizi” ifadəsi oldu:

- marquis de Carabas – Karaba markizi (zəngin insan haqqında deyilir): “Voilà, Sire, un Lapin de Garenne que Monsieur le Marquis de Carabas (c'était le nom qu'il lui prit en gré de donner à son Maître) m'a chargé de vous presenter de sa part” (“Le Maître Chat ou Le Chat botté”).

Fransız mənbələrində “marquis de Carabas” – “Karaba markizi” ifadəsi barəsində çox maraqlı məlumat təqdim olunub. Etnoloq Jilbert Rujeyə görə, Carabas – “Carabag” sözündən əmələ gəlib: “Carabag est un mot turc qui désigne les « montagnes [...] dans lesquelles il y avait autrefois des lieux de délices où les sultans mongols et autres princes faisaient leur séjour pendant l'été” .[3,s.135]

« Qarabağ türk sözüdür, yay vaxtı mongol sultanlarının və digər şahzadələrin istirahət etdikləri dağların adıdır ». Bu məlumat Bartelemi Derbelo de Molenvilin 1777-1779 illərdə nəşr etdiyi « Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant tout ce qui fait connoître les peuples de l'Orient. Leurs histoires et traditions, tant fabuleuses que véritables, leurs religions et leurs sectes, leurs gouvernements, politique, loix, mœurs, coutumes et les révolutions de leurs empires, les arts et les sciences, la théologie, médecine, mythologie, magie, physique, morale, mathématiques, histoire naturelle, chronologie, géographie, observations astronomiques, grammaire et rhétorique, les vies de leurs saints, philosophes, docteurs, poètes, historiens, capitaines, et de tous ceux qui se sont rendus illustres par leur vertu, leur sçavoir ou leurs actions ; des jugemens critiques et des extraits de leurs livres écrits en arabe, persan ou turc, sur toutes sortes de matières et de professions” adlı əsərində də öz əksini tapmışdır. (Barthélemy d'Herbelot de Molainville).

-face vermeille des Suisses – qırmızı sifət insan haqqında deyilir: “Il

reconnut pourtant bien au nez bourgeonné et à la face vermeille des Suisses”. (“La Belle au bois dormant”).

Suisse – İsveçrə dünyada öz dağ iqlimi ilə tanınır. Orada yaşayan insanların sifəti dağ iqlimindən qırmızı olur.

Rəqəmlər universal işarələrdir. A.F. Losevin sözləri ilə desək, “rəqəmi dünyada ilk işarə hesab etsək, yanılmırıq” [10, s.426].

Rəqəmlər hər bir xalqın dilində mövcuddur və miqdar bildirməklə yanaşı, müxtəlif rəmzlər, müxtəlif konnotasiyalar yaradır. Bəzən rəmzlər müxtəlif xalqlarda fərqli mənə daşıyır, bu da dilin kodlaşdırılması prosesində bu və ya digər dil icmasının koqnitiv qabiliyyətində mövcud olan fərqlə izah oluna bilər. V.Humboldt öz tədqiqatlarında qeyd edirdi ki, “hər bir xalq eyni məzmunlu və eyni quruluşlu varlığı özünə məxsus tərzdə görür və bu xüsusiyyət dünyanın milli dil mənzərəsində əks olunur” [9, s.117].

Bir çox hallarda rəqəmlərin rəmzi mənası müxtəlif xalqlarda eynidir. Bu onunla izah oluna bilər ki, yer üzündə olan bütün insanlar eyni hissləri yaşayır. Digər tərəfdən, eyni dinə mənsub olan xalqların mədəniyyətində eyni rəmzlər mövcud ola bilər.

Rəqəmlərin rəmzi mənası, bir çox hallarda, qədim inanclara, dinə söykənir. Y.V.Çəmənəmənliyə görə, hər bir irqin özünəməxsus bir rəqəmi var, türkün - 9, samilərin - 40, 7, qədim Misir və yunanın -12 və s. [2, s.279].

D.N.Medriş hesab edir ki, bu məsələdə milli və regional ənənələr əsas rol oynayır [11, s.20-21]. Məsələn, bir çox xalqlarda, “bir” rəqəmi tək Allahın rəmzi kimi qəbul olunur.

Fransız və Azərbaycan nağılları “bir” rəqəmi olan ifadə ilə başlayır: Il était une fois - Biri vardı, biri yox...

Azərbaycan nağıllarında tərkibində “bir” rəqəmi olan frazeoloji vahidlər çoxdur (16 vahid qeydə alınıb):

- donuzdan bir tük də qopartmaq qənimətdir – cüzi bir şeyi özünə qənimət bilmək: “Donuzdan bir tük də qoparmaq qənimətdir”. (“Tələtin nağılı”);

-bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada - ölüm ayağında: “ O, necə deyərlər, bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada, təzədən başladı zurna-qavala...”. (“Şahzadə Mütəlib”).

-elə bil bir almadır yarı bölüblər – oxşar: “Özləri də bir-birinə elə oxşayırlar ki, elə bil bir alma idilər, yarı bölünmüşdülər”. (“Tapdıq”); “Sən ona o qədər oxşayırsan ki, elə bil bir almanı yarı bölüblər”. (“Daşdəmirin nağılı”);

-bir pula dəyməz – dəyərsiz: “Oğlan baxdı qabaqdakı ata, gördü doğrudan da at bir atdı ki, qırat onun yanında bir pula dəyməz”. (“Hazarandastan bülbülü”);

Fransız nağıllarında tərkibində “bir” rəqəmi olan frazeoloji vahidləri yalnız giriş formullarında müşahidə etmişik.

İki rəqəmi, əsasən, bir birinə zidd olan məfhumların əsasında durur. N.V.Toporov bu rəqəmin rəmzi mənasını bu cür təyin edir: “İki rəqəmi bir birini tamamlayan – qadın və kişi, səma və torpaq, gün və gecə kimi anlayışlara, cütlük, əkizlik məfhumlarına işarə edir” [14, s.630].

V.Y.Propp “Sehrli nağılın morfolojiyası” əsərində yazır ki, “nağıl qəhrəmanlarının təkrar olunan hərəkətləri nağılın əsasını təşkil edir” [12, s.18]. Bu fikir xüsusilə “üç” rəqəmi ilə əlaqələndirilə bilər.

Dünya xalqlarının nağıllarının əksəriyyətində, “üç” rəqəmi ən çox işlənən rəqəmdir: üç arzu tutulur, ailədə üç uşaq olur, dualar ya da sehrli sözlər üç dəfə təkrar olunur, göydən üç alma düşür, qəhrəmana üç çətin tapşırıq ya üç sual verilir və s. Bu rəqəmin çox işlənməsinin tarixi-mədəni əsasları var. Xristian ənənəsinə görə “üç” rəqəmi müqəddəs üçlüklə – Ata, Oğul və Müqəddəs Ruhla əlaqələndirilir. Qədim yunan mifologiyasına görə, Olimp dağında üç əsas allah dünyanı idarə edib: Zevs – göyün və yerin sahibi, Poseydon – dənizlərin sahibi və Ad – yeraltı dünyanın sahibi. V.V.İvanovun, V.N.Toporovun fikrincə, folklorda və adət-ənənələrdə “üç” sayına diqqətin səbəbi kosmosun üç pilləli strukturu ilə bağlı ola bilər [6, s.81].

Ə.Qarabağlı “üç” sayı haqqında bu cür yazır: “Çox maraqlıdır ki, nağılarımızda və xalq etiqadında həmişə üçüncü əvvəlki ikidən fərqlənir, üçüncü oğul daha qoçaq olur, üçüncü gündə məsələ həll olunur, üçüncü yol daha xeyirli olur, üçüncü zərbə daha müvəffəqiyyətli nəticə verir, üçüncü bacı daha gözəl, daha zirək və daha sədaqətli olur və i.a.” [8, s.27].

“Üç” fransız və Azərbaycan nağıllarında da ən çox işlənən rəqəmdir. Məsələn, həm fransız, həm də Azərbaycan nağıllarında cadugərlər və sehrbazlar sehrli çubuğu üç kərə hərəkətə gətirirlər.

Fransız dilində: “En même temps elle frappe trois fois le Rameau d’Or, et tous ceux qui avaient été retenus dans le château parurent ; chacun sous sa forme naturelle y retrouva sa maîtresse”. (“Le Rameau d’or”). “Aussitôt, il frappa trois coups de sa baguette, et les plumes, sortant à milliers de la tonne, se rangeaient d’elles-mêmes par petits monceaux tout autour de la chambre”. (Gracieuse et Percinet. M-me d’Aulnoy)

Azərbaycan dilində : “Çubuğu üç kərəm yerə çəkib bütün şəhər əhlini insan elədi” [1, s.125].

«L’oiseau de vérité» fransız nağlında “üç” rəqəmi bir neçə dəfə təkrarlanır: kralın üç nəvəsi olur, kralıca üç dəfə uşaqlara şər atır, kral uşaqlara üç çətin tapşırıq verir, sehrli quş üç dəfə uşaqların köməyinə gəlir.

Nağıl qəhrəmanlarının üç arzusu yerinə yetirilir: “Je viens, dit Jupiter, touché de ta plainte, je faire voir le tort que tu me fais. Écoute donc. Je te promets, moi qui du monde entier suis le souverain maître, d’exaucer pleinement les trois premiers souhaits”. (“Les souhaits ridicules”. Ch.Perrault).

A.Y.Rojanski də, “yeddi” rəqəminin bir çox dillərdə frazeoloji

vahidlərin yaranmasında məhsuldar olduğunu qeyd edir [13].

Fransız və Azərbaycan nağıllarında “yeddi” rəqəminə çox yerdə rast gəlmək olar. Məsələn, Ş.Perronun “La Belle au bois dormant” nağılında, yeddi pəri şahzadə qıza yeddi niyyət edir: “...on donna pour Mairaines à la petite Princesse toutes les Fées qu'on pût trouver dans le Pays (il s'en trouva sept), afin que chacune d'elles lui faisant un don...”. Həmin nağılda « sehrli ayaqqabı vasitəsi ilə yeddi lyönü (məsafə vahidi) bir addıma keçən qnom haqqında da söhbət gedir: “... mais elle en fut avertie en un instant par un petit Nain, qui avait des bottes de sept lieues (c'était des bottes avec lesquelles on faisait sept lieues d'une seule enjambée)».

Yeddi lyö məsafəni bir addıma fəth edən sehrli ayaqqabını Ş.Perronun digər nağıllarında da görmək olar : “Donne-moi vite mes bottes de sept lieues, lui dit-il, afin que j'aie les attraper”. (“Le Petit Poucet”). “Petit Poucet” nağılında həm əsas qəhrəman Barmaqçıqın ailəsində 7 oğul uşağı, həm də divin yeddi qızı olur. Azərbaycan nağıllarında da yeddi rəqəmi çox işlədilir: “Ancaq o çeşmənin yanına getmək üçün gərək yeddi dənə odlu dərədən keçəsən” (“Hazarandastan bülbülü”); “Yeddi ilin tamamında uşağın olar” (“Şahzadə Mütəlib”); “Div boynuna aldı ki, Məlikməmmədi o oğurlayıb, özü də yeddi təkə qalasında tilsimə salıb”. (“Məlikməmməd”); “Padşah o saat ovçu Piri çağırırdı ki, yeddi günün müddətinə mənə fil sümüyündən bir imarət tikdirməsən boynunu vurduracağam” (“Ovçu Piri”).

Azərbaycan nağıllarında tərkibində “yeddi” rəqəmi olan frazeoloji vahidlər qeydə alınıb (2 vahid):

-göyün yeddinci qatına qaldırmaq – yüksəkliyə qaldırmaq: “Bu adamların bir tərəfindən quş, bir tərəfindən də at tutdu, göyün yeddinci qatına qaldırdılar”. (“Vəfalı at”);

-yeddi gün, yeddi gecə - fasiləsiz: “Toy-balaban, yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib, aləmi üstünə güldürüb evləndi, cavan bir qız aldı” (“Şahzadə Mütəlib”); “Yeddi gün, yeddi gecə toy vurub, murad hasil elədilər”. (“Simanın nağılı”).

Zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər bir çox dillərdə mövcuddur. Bu ifadələr insanın bineyi-qədimdən təbiətlə və heyvanlar aləmilə sıx əlaqəsindən yaranıb. Maraqlı faktdır ki, fransız nağıllarında zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər demək olar ki, yox dərəcəsidir, biz yalnız tərkibində “hibou” – “bayquş” zoonimi olan bir frazeoloji vahid qeydə almışıq:

-crier en hibou désespéré – ümitsiz bayquştək qışqırmaq: “En entrant dans un grand bois, si matin qu'il ne voyait qu'à peine son chemin, il entendit un hibou qui criait en hibou désespéré”. (“La Belle aux cheveux d'or”. Mme d'Aulnoy).

Azərbaycan dilində zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər kifayət qədərdir. Frazeoloji vahidlərin yaranmasında istifadə olunan zoonimlər aşağıdakılardır:

“it”, “at”, “keçi”, “ilan”, “pişik”, “qarğa”, “quş”, “toyuq”.

“İt/köpək” leksemləri ilə düzələn frazeoloji vahidlər (5 vahid):

-it günü – çətin həyat : “Onların günü it günü idi”. (“Şirzad”);

-nə itin azıb?- orada nə edirsən? nə işin var?: “Bu balnan hara gedirsən, meşədə sənənin nə itin azıb?” (“Ovçu Pirim”.);

-itin qızı – söyüş: “Ay itin qızı, hardaydın?” (“Qaraqaşın nağılı”);

-it oğlu – söyüş: “Bu it oğlu padşah bizi də, heyvanları da həmişə qara içində saxlayır” (“Cantiq”);

-köpək oğlunun qızı – söyüş: “Dur, dur, köpək oğlunun qızı”. (“Qaraqaşın nağılı”).

“İlan” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlər (3 vahid):

-ilan ağzından qurtarmaq – çox təhlükəli vəziyyətdən çıxmaq: “Bizi ilan ağzından qurtarmısan”. (“Naxırçı oğlu Eyvazın nağılı”);

“At” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlər (2 vahid):

-at oynatmaq – hünər göstərmək: “Kəbindən sonra mən gərək sənənin üçün pəhləvan paltarı geyinib ata minib camaatın qabağında at oynadım”. (“Qara vəzir”);

-cin atına minmək – hirsələnmək: “Bunu görən padşah cin atına mindi”. (“Ağ atlı oğlan”).

“Keçi” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahidlər (2 vahid):

-keçi can hayında, qəssab piy axtarır – hər kəs öz mənafeyi haqqında fikirləşir: “Eh keçəl, keçi can hayında, qəssab piy axtarır”. (“Eloğlu”);

-keçi su bulandırması edir – ağ eləmək, bezdirmək: “Bir söz desə onun boynunu vurduracaq, keçi su bulandırması eləyir”. (“Vəfalı at”).

“Pişik” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahid (1 vahid):

-pişiyini ağaca çıxarmaq – möhkəm cəzalandırmaq: “Qorxudan başladı titrəməyə ki, indi quldurlar çıxıb mənim pişiyimi ağaca çıxaracaqlar”. (“Məhəmməd”)

“Qarğa” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahid (1 vahid):

-beynini qarğa aparmaq – başı xarab olmaq: “A kişilər, bəzi beynlərini qarğa aparmışlar deyirlər ki, yüz arvadın ağı bir sərçənin ağından azdır”. (“Əvvəli elə, axırı belə”).

“Quş” leksemi ilə düzələn frazeoloji vahid (1 vahid):

-dövlət quşu – müvəffəqiyyət rəmzi: “Quş uçurdan vaxt dövlət quşu gəlib qondu dərvişin başına”. (“Əhmədi Çəkkaş”).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c. /Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Çəmənçəminli Y.V. Əsərləri:3 cildə, II c., Azərbaycan nağıllarının əhval-

- ruhiyyəsi. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 664 s.
3. *Насијева Ә.Н.* Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007, 296 s.
  4. *Qurbanov A.* Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963, 464 s.
  5. *Qarabağlı Ә.* Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 97 s.
  6. Charles Perrault, Contes, Classiques Garnier, Bordas, 1991, p.88
  7. Dorveaux Paul. «L'Eau de la reine de Hongrie», Bulletin de la Société d'histoire de la pharmacie, vol. 6, n° 19, 1918, p.358-361
  8. *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва: Просвещение, 1965, 245 с.
  9. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984, 304 с.
  10. *Лосев А.Ф.* Самое само / А.Ф.Лосев // Миф, число, сущность. Москва: Мысль, 1994, 920 с.
  11. *Медриш Д.Н.* Литература и фольклорная традиция. Саратов: Изд. Саратовского университета. 1980, 299 с.
  12. Пропп В.Я. Морфология/исторические корни волшебной сказки. Москва: Лабиринт, 1998, 624 с.
  13. *Рожанский А.Я.* Устойчивые словосочетания с глагольным стержнем в современном турецком языке. Тбилиси, 1968, 261 с.
  14. *Топоров М.Н.* Числа / М. Н. Топоров // Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2-х т-х, Т. 2, Москва: Советская энциклопедия, 1980, 1147 с.

Redaksiyaya daxil olub 10.02.2023

UOT 82-09

A.N.Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

a_guliyeva@hotmail.com

İMADƏDDİN NƏSİMİ LİRİKASINDA KAMİL İNSAN PROBLEMI VƏ ONUN FƏLSƏFİ DƏRKİ

Açar sözlər: Nəsimi, lirika, kamil insan, ilahi eşq, humanizm

Nəsimi lirikası insan konsepsiyası ilə intibah ədəbiyyatının bütün mahiyyətini özündə əks etdirir. Şair zəngin ədəbi irsi ilə özünə qədər irəli sürülmüş bədii-obrazlı düşüncələri, əldə edilmiş poetik nailiyyətləri daha da inkişaf etdirmişdir. Məqalədə İmadəddin Nəsimi lirikasında kamil insan problemi, insan gözəlliyini təənnüm edən əsərlərindən götürülən nümunələr və onların təhlili öz əksini tapmışdır.

A.Н.Гулиева

ПРОБЛЕМА СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА И ЕЕ ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ В ЛИРИКЕ ИМАДАДДИНА НАСИМИ

Ключевые слова: Насими, лирика, совершенный человек, божественная любовь, гуманизм

Лирика Насими с человеческим замыслом отражает всю сущность литературы эпохи возрождения. Своим богатым литературным наследием поэт еще больше развил художественно-образные мысли и поэтические достижения. В статье отражена проблема совершенного человека в лирике Насими, приведены примеры его произведений воспевающих человеческую красоту и их анализ.

A.N.Guliyeva

THE PERFECT HUMAN PROBLEM AND ITS PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING IN IMADADDIN NASIMI'S LYRICS

Keywords: Nasimi, lyric, perfect man, divine love, humanism

Nasimi lyrics with human concept reflects the whole essence of renaissance literature. With his rich literary heritage, the poet further developed the artistic and figurative thoughts and poetic achievements. In the article are reflected the problem of the perfect human being in Nasimi's lyrics, the examples of his works glorifying human beauty and their analysis.

Öz dühası ilə əbədiyyət qazanan, lirikası yüksək zövq və kamillik nümunəsi olan, sənətin və insanlığın ən uca zirvəsinə yüksələn Nəsiminin adı

təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Yaxın Şərqdə də qorxmazlıq, fədakarlıq və sədaqət rəmzinə çevrilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki İ.Nəsimi öz yaradıcılığında bəşəriyyəti düşündürən mövzulara müraciət etmişdir. Onun şeirlərində mükəmməl ideyalar, çağırışlar öz əksini tapmışdır. Hürufi şair – sənətkar olaraq şairin yaradıcılığında insana münasibət, bütövlükdə insan konsepsiyası başlıca yer tutur. Cəsarətlə demək olar ki, həqiqətən də, “bu Azərbaycan şairinin (Nəsiminin – A.Q.) poetik dünyasındakı insan obrazı bütün orta əsrlər Qərb və Şərq ədəbiyyatındakı insan obrazlarından daha əzəmətli, ülvi, möhtəşəm, uca görünür” [1, s.230]. Nəsimi poeziyası insan kimdir?, nəyə qadirdir? və b. bu kimi suallara verilən dərin fəlsəfi cavablar xəzinəsidir. Ümumiyyətlə, Nəsimi sənəti bütövlükdə insanın qüdrətinə heyranlığın bədii ifadəsidir. Nəsimi irsini araşdıran tədqiqatçılar bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər: “İlahi məqama yüksələn kamil insan, ona yetirilən məhəbbət və onun bəslədiyi eşq Nəsimi lirikasının leytmotividir” [6, s.140].

İki aləmin vücudi ayağın tozuna dəgmez,
Bu sədəfdə kim bilür kim, bu nə qiymətli gövhərdir.

“Mərhəbə, insani-kamil, canımın cananəsi
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi”? [4, s.49]

Nəsimi gözəl, düşündürücü bənzətmə ilə göstərir ki, sanki, bütün aləm bir sədəfdir. Sədəfi dəyərli edən isə onun içindəki dürr və qiymətli daşdır. İnsan da cismani gerçəkliyin ən dəyərli dürdanəsi timsalındadır. Şair göstərir ki, bütün varlıq 4 pilləli həqiqətdən ibarətdir: 1.Allah; 2.Məna aləmi; 3.Maddi aləm; 4. İnsan. İnsanın “mühiti-əzəm” (gerçəkliyin ən əzəmətlisi və ən böyüyü), “gənci-nihan”(gizli xəzinə), “həyatı-cavidan” (əbədi həyat) olması həqiqətini dönə-dönə vurğulayır. M.F.Köprülü haqlı olaraq yazırdı: “Kainatdakı mövcudat ilahi sifətlərdən ancaq biri və ya digərini əks etdirə bilər; halbuki insan cümləsinin cilvəgahıdır, çünki ismi-əzəmin məzhəridir”... [3, s.265] İnsanın gözəl surətə meyil etməsinin səbəbi Allahın insanın ruhunu öz ruhundan, nurundan xəlf etməsidir. İnsan yaranmış varlıqlar içərisində ən üstün, qüdrətli varlıqdır və insan varlıq aləminin qəlbidir. “Qurani-Kərim” buyurur: “Ləqəd kərrəmna bəni-adəm”. Biz Adəm övladını - insanı üstün, kərəmətli qərar verdik. “Nəfəxtufihi min ruhi” – Sənə öz ruhumdan üfürdüm, sən müqəddəssən. (Allahın insana öz ruhundan üfurməsi “Qurani- Kərim”də bir neçə surədə yer alır: “Hicr”: 29, “Səcdə”: 9, “Sad”: 72 – A.Q.)

Bu ayələr insana ancaq bunu təlqin edir ki, sən çox qiymətli sən. İnsan haqqında bundan uca nə demək olar?! İnsan ruhu bütün varlıq aləmini əhatə edir. Bu böyüklükdə yer kürəsini insanın ruhunun içinə atarsaq, itib-batar, yəni yalnız cisimdən ibarət olmayan insan ruhunun əzəməti o qədər böyükdür ki,

yerlər, göylər onun ruhuna sığmaz. Şair də böyük eşqlə, inamla yazır ki, cənnət məhz insan ruhunun xaricdə təcəllasıdır. Hər bir insanın cənnəti onun ruhunun böyüklüyü qədərdir. Ruh bu əzəmətdə olan varlıq – insan dəyərini anlamalı, özünü tanımalıdır.

“Aşiqindir yerü göy, şəms ilə mah,
Həq desəm gər hüsnünə, olmaz günah.
Sirrini səndə nihan etdi ilah,
Kəndözün bil kim, olasan padişah” [4, s.297].

Hürufi şairə görə, insan üzü bir növ onun daxili aləminə girişdir və həmin üzdə insanın hüsn və mahiyyətinin ən gözəl cizgiləri və əlamətləri cəmlənmişdir. “Allahın insan surətində təcəlla etməsi, bu surətin vəsfi Nəsimi şeirinin əsas motivlərindəndir. Geniş mənə tutumuna malik olan “pərdə”, “hicab”, “niqab”, “örtük”... kimi terminləşən məcazlar da bu inamla bağlı olaraq yaranmışdır” [6, s.161]. İnsan üzündəki hikmət və hüsnü Haqq kəlamı olan “Fatihə” surəsinin özü kimi dərk edən kamil insan bu ilahi həqiqəti anladığı andan Haqqın aşiq və divanəsinə çevrilmişdir.

Üzündə görünən hərflər ki, var,
Hər biri mərifət xəzinəsidir, yar,
Səssiz, işarəsiz dilə gələrək,
Həqiqət sirrini eyləyər izhar.

Əgər insan maddi dünyanın qəflətə sürükləyən meyil və zülmətindən xilas olub ilahi həqiqətləri dərk etsə, kamil varlığa çevrilər. İnsan öz həqiqətini içərisində daşıyır və ona çatmaq üçün ruhunun dərinliklərinə baş vurmalıdır. İnsan özünü tanımaqla məqsədə tərəf irəliləyə bilər. Özündən bixəbər insan “dərya içində olub da dəryadan xəbərsiz olan balığa bənzər”.

“Ey özündən bixəbər, qafil, oyan!

Həqqə gəl, çün həqq deyil, batil, oyan”! [8]

Ümumiyyətlə, insanın özünüdərk etmə yollarındaki əzabları, çətinlikləri çox maraqlıdır. Kainatdakı ən uzun məsafə insanın öz daxili dərinliklərinə gedən yoldur. İnsanın özünüdərk etmə yollarındaki çətinlikləri əsl və böyük ədəbiyyatın işidir. Nəsimi yaradıcılığı məhz bu böyük məsələyə həsr olunub. Ona görə də, Nəsimi poeziyasının əsl mahiyyəti bu poeziyanın mövzusu qədər çətin dərk olunan bir dünyadır. S.Şıxıyeva Nəsimi ilə bağlı tədqiqatında bu baxımdan haqlı olaraq yazır: “Azərbaycanın anadilli fəlsəfi-lirik şeirinin özülünü qoyan Nəsiminin bir çox şeirləri adi insan təfəkkürünün hüdudlarını aşan ağıl və çoxqatlı fikir örnəkləridir” [6, s.135].

Tanrı kamil insanda təcəlla edərək bilinmək istər. Ancaq Tanrının bu aynaya qüsursuz bir şəkildə yansıya bilməsi üçün insan bu aynanı parlatmalı, nəfsi tərbiyə etməlidir. İnsanın gözü nəfsini cilovladığı qədər açılır. Nəfsdən xilas olan kəsərdən çıxıb “Bir”i görə bilər. Nəfsinin əsiri olan göz həqiqəti görə bilməz, nəticədə insanları da öz arzularına görə dəyərləndirər. Şair də

şeyirlərində ustalılıqla göstərir ki, özünüdərək, kamillik yolunda ən başlıca maneə insanın nəfsidir. İnsanın Allaha çatmağının qarşısında ən böyük pərdə “mən” pərdəsidir. O divarı yarmaq üçün başqalarının dərdini, sevgisini qəlbə daxil etmək lazımdır. İnsanlara xidmət etdikcə, başqaları üçün addım atdıqca o qalın “mən” divarı sarsılmağa başlayır. Bunun nəticəsində insan aşıqə çevrilir. İnsanda mələklərdən üstün olmaq potensialı var. Bu irəliyə hərəkət məhz nəfslə mübarizə nəticəsində yaranır. Nəfsinə düşkün olan, daxili cövhərindən, özündən xəbərsiz insan heyvandan fərqli deyil, cahil insandır. O maneəni əzib aradan çıxarılandıqdan sonra Allah özü sənin üçün müəllim olur. Şair nə gözəl ifadə edir:

“Gər tanımışsan nəfsini, gerçək bilirsən həqqini,
Həqdir səninlə, qəm yemə, neçün ki, həqqin yar imiş

Və yaxud:

Nəfsini hər kimsə kim, tanıdı, ol həqqi bilir,
Arifi-rəbb oldu ol kim, tanıdı buldu səbat” [4, s.188].

“Nəfsini tanıyan Rəbbini tanıyır və onda yox olar”, Allaha qovuşmağın, onunla bütövləşməyin yolu belədir. İnsanın özünü dərk etməsi həqiqəti – Allahı dərk etməyin yoludur. Şairin lirikasında bu özünün çoxçalarlı poetik-fəlsəfi inikasını tapmışdır. Əsas məsələ insanın daxili kimliyi həqiqətidir. Haqqı tapmaq daxili seyr etməkdir. Allahı tanıma mərifəti daxildir. Allaha qovuşmanın ilkin mərtəbəsi insanın öz daxilində, öz varlığında ilahi təcəllanın işartılarını duyması, özündə ilahi cövhəri tapması ilə başlanır. Allah mərifəti insanın içində yerləşdirib, bu sirli xəzinəyə baş vurmaq gərəklidir. Şair göstərir ki, xoşbəxtliyin açarı da elə bundadır, yəni insanın bütün xoşbəxtliyi onun içindən gəlir. Nəfslə mübarizə nəticəsində insan görür ki, çox dəyərlidir, özünün qiymətində heç nə yoxdur və nəticədə öz hədəfini tapır. İnsan özünü dərk etdikcə kamilləşir, kamilləşdikcə isə yaradana yaxınlaşır – kamil insanın fəlsəfəsi məhz budur. Şair bununla idealla insanlıq arasında bərabərlik yaradırdı. Kamil insan Tanrıya məhəbbət bəsləyən, ruhuna qida verən, könlündə ilahi nuru gəzdirən, ona ayrılmış uca tarixi-humanist missiyanı dərk edən və yerinə yetirən insandır. Şair kamil insanı təkcə real dünyanın yox, geniş mənada kainatın ən dəyərli varlığı, əşrəfi kimi vəsf edir.

Həzrət Əli gözəl buyurub ki, bir adamın cahil olmağına o kifayətdir ki, öz qədrini bilmir. İnsanın əsas problemi – özünü tanımaması, düzgün qiymətləndirməməsidir. Buna görə də, Nəsiminin çağırışı bütün zamanlara hakimdir, şairin fəryadı o idi ki, insan özünə qayıtsın, əzəmətini bilsin, axı insan tarixin fəvqündə dayanan varlıqdır. Bütün bu problemlər bəşəriyyət üçün həyati məsələlərdir. Nəsimi şeyirlərindən duyulur ki, Allahın təcəllasını görmək qabiliyyəti hər insana yox, kamil insana xasdır. Bu qabiliyyətdən məhrum, bəsirətsiz adamlar adamlar haqqında şair belə yazırdı:

“Ol kim, özün bilmədi, düşdü cahana dərbəder,
Varlığın həq bilmədi, qurtarmadı əmmarədən

Kim ki, həqqi pərdəsiz üzində, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər anə bibəsər dersəm, nola"? [4, s.41]

Və ya:

Kim ki, zahir görmədi üzündə həqqin surətin,
Güzgüsü ari degildir, çarə qılsın pasinə.

Yaxud:

“Gəl vücudun şəhrinə etgil nəzər,
Vaqif ol, özündən olma bixəbər
Həqqi istərsən, sərgidib dörd yana,
Kimə gedərsən, sana gəl, sən sana
Sən sana gəl, sən, sana həq yar ola,
İstədigin cümlə səndə var ola” [4, s.316].

Şair göstərir ki, dünya hədəfə, yüksəyə qalxmaq üçün bir pillədir. İnsan özünü, əsl kimliyini unudub onda dolaşıb qalmamalıdır, hambal yaranmamısan ki, dünyanı çiyinə alasan, yəni əslində hər şey, bütün varlıq aləmi sənə xidmət edir, sənə güc verirlər ki, hərəkət edəsən, hədəfə çatasan.

“Dünyanın miqdarı yoxdur, gər bilirsən qədrini,
Qədrinə inanma, andan qədrü miqdar istəm” [4, s.58]

Və yaxud :

“Dünyada cavidan evi kimsə üçün yapılmadı,
Keç bu keçən xərabədən, qoy bu fəna imarəti” [4, s.42].

İnsan-Tanrı münasibətləri şairin yaradıcılığının ən əsas təsvir və tərənnüm obyektidir. Şairin şeirlərini təhlil edərkən insana bu müstəvidə Haqq-insan münasibətləri çərçivəsində baxmaq gərəklidir. “Ey bərgüzidə surət, cansan, vəli nə cansan!” misrası ilə başlayan qəzəlində şair insanı cümlə həqiqətin gövhəri adlanır, onu vəsf edir:

“Həqq surətində insan sənsən gələn cahana,
Ey Tanrının sūfatı, aləmdə cavidansan” [4, s.74]

İnsan əslində varlıq bəxş edilmiş yoxluqdur, varlıq alınsa, yerində özündən yoxluq qalır. Mümkünül-vücut odur ki, vücudunu başqasından alır, özündə heç nə yoxdur. Məsələn, insanda kamal sifətləri var: birimiz elmlilik, qüdrətliyik və ya mehribanlıq və s. Amma heç biri bizim deyil, yəni Allahın sifətinin cilvəsidir, Allahın olan hər şey insanda cilvələnir, görünür. Onun adları hər şeyi doldurub var edib, hər şey Ona məxsusdur. Mən yoxam, hər şey Odur, “Ənəlhəq” ifadəsi də bunun bəyanıdır. Nəsimini tədqiq edən prof. R.Əliyev bununla bağlı yazır: “Ənəlhəq – bir bənzətmədir, məcazdır və bu məcazın dini mənası Allahın təbliğidir, onu əyani olaraq insanlara dərk etdirməkdir. “Ənəlhəq” deyən mömin yenə Allahla məsafə probleminə irəli düşmüş olur, Allaha başqalarından daha yaxın olur” [2, s.83].

Mövlana Cəlaləddin Rumi özünün “Fihi ma fih” adlı əsərində “ənəlhəq” iddiası barədə belə deyir: “Ənəlhəq” deməyi böyük bir iddia hesab edirlər. Halbuki, “ənəlhəq” demək böyük bir təvazüdür. Çünki, “Ənəlhəq” ifadəsinin əvəzinə “ənə əbdül-həqq”, yəni “mən həqqin quluyam” deyən bir kəs öz varlığı və həqq olan Allahın varlığını dilə gətirərək, iki ayrı varlıq iddiası etmiş olur. Halbuki, “ənəlhəq” deyən bir kəs öz varlığını yox etdiyi üçün “ənəlhəq” deyir. Yəni “mən yoxam, hər şey Odur. Tanrıdan başqa heç bir varlıq yoxdur, mən yalnızca yoxluğam, heçəm deyir. Bu ifadədə açıq aşkar təvazö görsənir. İnsanlar bunun mənasını anlamırlar” [7, s.75].

Nəsimi İlahi eşq ilə varlığından keçdiyi üçün, bu halın təsiri ilə “ənəlhəq” demişdir.

“Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq məndədir, həm xətimi-insan gəlmişəm.

Hüsnü-camalın nəqşini gördü əzəldə gözlərim,

Bu hüsnə heyran olmuşam, mən nəqşə heyran gəlmişəm” [4, s.23]

“Ənəlhəq” ifadəsinin lüğəvi-zahiri mənası “mən həqqəm” deməkdir. Lakin irfani-batini mənası isə “mütləq həqiqətdən başqa bir şey mövcud deyildir” deməkdir.

“Ənəlhəq” ifadəsi açıq-aşkar vəhdəti-vücut, yəni varlığın vəhdəti, birliyi nəzəriyyəsinin lakonik yansımasıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, mövcud olan tək bir varlıq var. O da varlığın özüdür. “Ənəlhəq”, yaradılmışların ən üstünü olan, şüuru və seçim azadlığı olan, Peyğəmbərin təbiri ilə desək, özünü tanımaqla Rəbbini tanıya biləcək insanın, ilahi eşq odu ilə öz nəfsini yandırır küll edərək, fani olaraq, öz varlığının olmadığını, tək həqiqətin – yalnız həqq olan Allah olduğu gerçəkliyinin etirafıdır.

“Ey könül, həq səndədir, həq səndədir,

Söylə həqqi kim, ənəlhəq səndədir,

Nuri-mütləq, zati-mütləq səndədir.

Müşəfin hərfi mühəqqəq səndədir” [4, s.268].

Göründüyü kimi, Nəsimi humanizmi insan gözəlliyinə heyran olan yüksək talantlı, dahi bir şairin humanizmidir. Şairin lirikasının başlıca xüsusiyyəti onun insana böyük məhəbbət duyğuları ilə yoğrulmasıdır. Nəsimi poeziyasının dəyəri onun fəlsəfi poetikasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər): Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 760 s.
2. Əliyev R. Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü. Bakı, 2006, 176 s.
3. Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1966, 470 s.
4. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2004, 376 s.

5. *Nəsimi*. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1973, 108 s.
6. *Şıxıyeva S.* Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər. Nəsimi-650. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 230 s.
7. *fihimafih.pdf* (semazen.net)
8. <https://www.ens.az/az/imadeddin-nesimi-rubailer>

Redaksiyaya daxil olub 20.02.2023

UOT: 81

N.Q.Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
a.q.nigar@gmail.com

KOMMUNİKATİVLİK NİTQİN MÜHÜM FUNKSIYASI KİMİ

Açar sözlər: *kommunikasiya, nitq, dialoq, məruzə, təhkiyə, dinləmə, təfəkkür*

Məqalədə kommunikativliyin nitq prosesindəki aparıcı rolundan bəhs edilir. Kommunikativlik bütövlükdə kommunikativ fəaliyyət, ünsiyyətdə emosional reaktivlik, kommunikativ inam, kommunikativ obyekt kimi komponentlərlə müəyyən edilir. İnsan ünsiyyətinin inkişafı elə bir şəxsiyyət yönümünün formalaşması ilə başlayır ki, burada insan ünsiyyətinin dəyəri periferiyada deyil, insan-dəyər yönümləri sisteminin mərkəzində yerləşir.

Məqalədə nitq mədəniyyətinin düzgün danışmaq və yazmaq, həmçinin söz və ifadələrdən ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinə uyğun istifadə etmək bacarığı olduğu bir daha vurğulanır.

H.G.Aslanova

КОММУНИКАТИВНОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШАЯ ФУНКЦИЯ РЕЧИ

Ключевые слова: *коммуникация, речь, диалог, доклад, повествование, слушание, мышление*

В статье говорится о ведущей роли коммуникативности в речевом процессе. Коммуникативность в целом определяется такими компонентами, как коммуникативная активность, эмоциональная реактивность в общении, коммуникативная уверенность, коммуникативный объект. Развитие человеческого общения начинается с формирования такой личностной направленности, при которой ценность человеческого общения находится не на периферии, а в центре системы человеко-ценностных ориентаций.

В статье еще раз подчеркивается, что культура речи – это умение правильно говорить и писать, а также умение использовать слова и выражения в соответствии с ситуацией и целью общения.

N.G.Aslanova

COMMUNICATION AS THE MOST IMPORTANT FUNCTION OF SPEECH

Keywords: *communication, speech, dialogue, report, narration, listening, thinking*

The article talks about the leading role of communicativeness in the speech process. Communicativeness as a whole is determined by such components as

communicative activity, emotional reactivity in communication, communicative confidence, communicative object. The development of human communication begins with the formation of such a personal orientation, in which the value of human communication is not on the periphery, but in the center of the system of human-value orientations.

The article emphasizes once again that speech culture is the ability to speak and write correctly, as well as the ability to use words and expressions according to the situation and purpose of communication.

Kommunikativlik öz fikirlərini düzgün çatdırmaq, münasibət qurmaq, həmsöhbəti özünə cəlb etmək, onu razı salmaq bacarığıdır. Ünsiyyətçi insan heç vaxt kiminləsə təmasda problem yaşamaz, utanmaz və söhbətdə azmaz, həmsöhbətinə maraqlı olan mövzunu asanlıqla seçər.

Ünsiyyət insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir, bu müddət ərzində şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaranır, təzahür edir və formalaşır. Ünsiyyət real fəaliyyətdir, əsas göstəricisi və vasitəsi nitqdır – daim şifahi və yazılı formada təzahür və inkişaf edir (3, s.20).

Kommunikativlik anlayışından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu fenomen yalnız ünsiyyət prosesini həyata keçirməyə imkan verən müəyyən xarakteristik xüsusiyyətlər və keyfiyyətlərin məcmusu kimi deyil, həm də insanın kommunikativliyi kimi qəbul edilməli motivasiya-ehtiyac sferasının tərkib hissəsidir.

Ünsiyyətin mərkəzi amillərindən biri insanın ətrafdakıların şəxsi və fərdi xüsusiyyətlərini adekvat şəkildə əks etdirmə qabiliyyətidir. Ünsiyyət situasiyaya uyğunlaşmanı və sosial davranışın şifahi və qeyri-verbal vasitələrində səlis danışmağı əhatə edir.

Kommunikativlik bütövlükdə kommunikativ fəaliyyət, ünsiyyətdə emosional reaktivlik, kommunikativ inam, kommunikativ obyekt kimi komponentlərlə müəyyən edilir.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Hansı millət olmasından asılı olmayaraq onun mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Bu anlayışa danışmaq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir.

Dilin və nitqin funksiyaları içərisində kommunikativlik üstünlük təşkil edir. İnsanlar arasında əlaqə yaratmaq, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmaq dilin kommunikativ funksiyası adlanır. Dilin mövcudluq forması olan nitq fəaliyyəti danışma, dinləmə, yazı və oxu proseslərini birləşdirir. Buna görə də nitq daha çox şifahi və yazılı, monoloji və dialoji, zahiri və daxili (lal) növlərinə bölünür.

Daxili nitq insanın öz-özü ilə danışması prosesidir. Daxili nitq zahiri nitqin yaranmasına hazırlıqdır, eşidilə də bilər, eşidilməyə də. İnsan əvvəlcə düşünür, fikirlərini götür-qoy edir, nizama salır, daxili nitqini hazırlayır, yalnız

bundan sonra zahiri nitqə keçir. Beləliklə, insanın daxili, öz-özünə, lal nitqi yaranır. Təfəkkürlə bağlı olduğundan onu intellektual nitq də adlandırırlar.

Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında – şair və yazıçılarda, bəstəkarlardagüclüdür. Daxili nitqə ədəbi ən çox dramatik növlərdə rast gəlirik. Dram əsərlərində daxili nitq personajları müşayiət edir, gah obrazın replikasından əvvəl, gah da sonra gələrək müəllifin münasibətini, personajın daxili münasibətini əks etdirməyə yönəlir, oxucuları (tamaşaçıları) obrazın daxili aləmini dərk etməyə hazırlayır.

Zahiri nitqlə daxili nitqi araşdırıb bu qənaətə gələ bilərik:

Daxili nitq tələffüz edilmir, səssiz (lal) nitqdır, zahiri nitq isə səsli, eşidilən nitqdır;

Zahiri nitq şifahi və yazılı formada, daxili nitq isə ancaq şifahi formada olur.

Xalq danışığı dilinin cilalanmış forması olan şifahi ədəbi dil ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında təzahür edir. Bu normalarla dialektlərdən və danışığı dilindən fərqlənən ədəbi dilin şifahi forması qədim dövrlərdən, hələ əlifba və yazı meydana gəlməmişdən xalq yaradıcılığı dili kimi insanlar arasında holavarlar, sayacı sözləri, ağılar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, qaravəlli, tapmaca, nağıllar, bayatılar, mahnılar, xalq oyun-tamaşaları şəklində yayılmışdır. Bugünkü şifahi ədəbi dil ali və orta məktəb müəllimlərinin, səhnədə aktyorların, söz ustalarının, radio və televiziya verilişlərində diktorların, aparıcıların, müəyyən məsələlərlə ekrana çıxan jurnalistlərin, şair və yazıçıların, ümumiyyətlə, həqiqi mənada ziyalıların dilidir ki, daima forma və məzmunca, intonasiya qaydalarına uyğun olaraq səlisləşir və zənginləşir.

Şifahi nitq söylənilir və eşidilir; şifahi nitqdə dinləyicilərin kimliyi nəzərə alınmaqla dilin leksikasındanhamıya aydın, ümumişlək sözlərə üstünlük verilir, şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və sadə olur, yarımçıq və elliptik, yaxud söz-cümlələr, qısa replikalar üstün yer tutur, şifahi nitqdə intonasiya, avazlanma, fasilə, vurğu və s. kimi vasitələrdən geniş istifadə olunur; tələb olunan məqamlarda mimika və jestikulyasiyaya yer verilir.

Nitqin ikinci forması yazılı nitqdır. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəlir. Yazılı nitq şifahi nitqin əsasında, əlifbanın meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Nitqin şifahi və yazılı qollarının inkişafı və formalaşması ümumxalq danışığı dili normalarının sabitləşməsi əsasında baş verir. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşdığından orfoqrafik, leksik və qrammatik normalara uyğun qurulur, əhəmiyyətli yazılı məlumatlar saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülür.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə

aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Yazılı nitqin ifadə vasitələri hərf və yazı, şifahi nitqin ifadə vasitələri səs və sözdür; yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət formasıdır. Burada yazan fikrini başqalarına nə dərəcədə çatacağını, aydın olub-olmayacağını daim diqqət mərkəzində saxlayır, bacardığı qədər şərhini aydın, anlaşılıq qurmağa çalışır; yazılı ədəbi dil əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır.

Nitq üçün monoloji və dialoji formalar səciyyəvidir. Nəzm və nəsr əsərlərində müəllifin danışdığı təhkiyə formasında, söylədiyi nitq isə monoloq formasındadır. Monoloq səhnə əsərlərində surətlərdən birinin, çox vaxt baş qəhrəmanın dilindən verilir, onun öz-özünə, tək danışdığı və ya kimə, kimlərə, sə, aktyorun tamaşaçılara xitabən söylədiyi qismən uzun müddətli nitq monoloq adlanır. Bu nitq növü mühazirə, məruzə, çıxış, və s. şəkillərində təzahür tapır.

Çıxış məişət üslubunun ən geniş yayılmış növüdür. Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi çıxış adlanır. Çıxış giriş, əsas hissə və sonluqdan ibarət olur. Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarda, yığıncaqlarda, müsavirələrdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. Ali məktəb rəhbərliyinin səlahiyyətli nümayəndələrinin (rektor, prorektor, tədris hissə müdiri, dekan, dekan müavini, kafedra müdiri və b.), orta və peşə məktəblərinin, lisey və kolleclərin, idarə, müəssisə və təşkilatların başçılarının sinifdə, auditoriyada, iclas zalında, kabinetdə ümumiyyə xitabən danışması, toy məclisində masabəyi və qonaqların təbrik üçün söz deməsi, mərasimlərdə, mitinqlərdə, bir tikilinin, qurğunun açılışında, hər hansı bir görüşdə deyilən qısa, yığcam, bəzi hallarda geniş fikirlər toplusu çıxışdır.

Məruzə bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb, söylənilən monoloji nitqdır. Məruzə görülmüş işlər haqqında ona cavabdeh olan şəxsin, ali orqan və ya vəzifəli şəxslər qarşısında hesabat xarakterli çıxışdır. Çıxışdan fərqli olaraq məruzə iştirakçılar arasında geniş müzakirə olunur, ətrafında çıxışlar edilir və yekunda müvafiq qərar qəbul olunur. Faktlar, rəqəmlər, görülən işlər yazılı formada, həcmi qısa və ya geniş, strukturu isə giriş, əsas və son hissədən ibarət olur. Məruzə ədəbi dildə, əsasən, elmi, bəzən də publisistik üslubda yazılır. Məruzənin yüksək səviyyədə hazırlanması üçün birinci növbədə onun əhatə edəcəyi mövzunun həcmi, sərhədi, mövzuya aid ədəbiyyat (eləcə də digər mənbələr) müəyyənləşdirilməlidir. Bütün bunlar əsasında məruzənin mətni hazırlanmalı, oradan irəli gələn ideyalar formalaşdırılmalıdır. Məruzələrin ən çox üç növü qeyd olunur:

- planlaşdırılmış məruzə; elmi məruzə; ilin yekunlarına həsr olunmuş məruzə; hər hansı bir sahə üzrə hesabat – məruzə;
- yubiley məruzəsi. İstər bir şəxsin – alimin, şair və ya yazıçının, ölkə həyatında önəmli yer tutan hadisənin, dövlət xadiminin və s. yubileyinə,

ildönümünə həsr olunan məruzə. Bu tipli məruzələr təntənəli xarakter daşıdığından mərasimlərdə tənqidə yer verilmir.

- Məlumat-hesabat xarakterli məruzə. Dövlət qurumlarının, partiyaların, idarə, müəssisə və təşkilatların hesabat dövründə görülən işlər haqqında məruzəsi. bu zaman rəsmi şəxs səlahiyyətli yığıncaq qarşısında görülmüş iş haqqında hesabat verir, onu təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir. Belə məruzə rəsmi xarakter daşıyır, orada eyni zamanda qarşıda duran fəaliyyət haqqında danışılır və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu müzakirə edilir, hansısa hissələr təshih edilir, ayrı-ayrı hissələr bəyənilir və o, bəzən fəaliyyət üçün proqram kimi qəbul edilir. Hesabat məruzəsi kollektiv yaradıcılığın nəticəsi ola bilər.

Mühazirə tədris materialının elmi cəhətdən əsaslandırılmış şifahi şərhli olub, sistemli, sübut edilmiş və geniş şəkildə dəlillərlə əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir və biliklərin geniş yayılması formasıdır. Mühazirə natiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. İstənilən mühazirənin üç əsas məqsədi var: təhsil, maarifləndirmə, tərbiyə. Kütləvi auditoriya qarşısında söylənilən elmi-kütləvi mühazirədən fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir. Əgər akademik mühazirə ciddi elmi şərhdirsə, burada mövzunun şərhli üstünlük təşkil edərsə, elmi-kütləvi mühazirə özünün informasiyalı-tərbiyəedici istiqaməti ilə seçilir, burada auditoriyaya təsir göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Elmi-kütləvi mühazirə təkcə elmi yox, həm də sosial xarakterli nəticələrlə yekunlaşmalıdır. Bu nəticələr bütün cəmiyyətin və ayrılıqda insanın tələbləri ilə sıx bağlıdırsa, elmin özünün tələblərindən çox kənara çıxa bilər. Mühazirənin kompozisiya quruluşuna verilən əsas tələblər bunlardır: şərhin mütənasib məntiqi, mülahizələrin sistemliliyi, gerçəkliyin hadisələrini əsaslandırarkən isbatlılıq və dəlillərlə əsaslandırılmış olması. Mühazirənin mətni şifahi söz yaradıcılığının qanunlarına əsasən qurulur. Tədris mühazirələri problem xarakterində olduğu üçün müəllim (professor və ya dosent) fikirlərini elmi ədəbiyyata əsaslanaraq qurur, mühazirənin sonunda isə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı olur. Tələbələr mühazirəni müzakirə etməzlər, amma mühazirəni oxuyan müəllimə, kütləvi mühazirədə mühazirəçiyə suallar verilə bilər. Mühazirəçi oxuyacağı mövzunu əvvəlcə müəyyən plan üzrə qeydlərlə hazırlayır, mühazirəni oxuyarkən ondan bəhrələnir.

Məruzə və mühazirə arasında fərqlər vardır:

1. Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusunə görə məsuliyyət daşıyır, mühazirəçi isə mövzu seçimində sərbəstdir. O, mövzunu da, şərh üslubunu da seçməkdə azaddır. Mühazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola

bilər;

2. Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də mühazirəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən dərinlən və hərtərəfli bilir.

3. Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdədirsə, məruzənin ya özünün bütöv şəkildə, ya da tezisnin nəşri tövsiyyə oluna bilir. Mühazirə isə müzakirə obyektidir deyil, haqqında da qərar qəbul olunmur. Mühazirə oxunur və dinlənir, ona aid suallar da verilə bilər.

4. Ali məktəb mühazirələri növündən asılı olaraq bir fənnin hər hansı bir mövzusunda, kütləvi mühazirə isə sosial və siyasi həyatla bağlı hər hansı bir mövzuya həsr olunur. Məruzə, adətən, elmi və siyasi olmaqla bir problemin həlləməsinə qarşıya qoyur.

5. Mühazirədə mühazirəçi öz mövqeyini, siyasi baxışını ifadə etməkdə azaddır, məruzədə isə mövzu daxilində müəyyən ölçü gözlənilir.

Monoloji nitq iki formada olur: təşkil olunmuş nitq və spontan, yəni təşkil olunmamış nitq. Təşkil olunmuş nitq əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu cür təşkil olunmuş nitqdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: a) söhbətə maraqlı, cəlbəedici, yığcam giriş verə bilmək; b) məzmun ilə bağlı faktlar, misallar, nümunələr toplamaq, onları nitqdə məqamına görə işlətmək; c) nitqin məzmununu yazmaq; ç) nitqi yaddaşına köçürmək, dəfələrlə məşq edib, söyləmək; d) mövzunu dinləyicilərin qarşısında şərh etmək.

Nitq öz əməli fəaliyyətində “nəyi demək?”, “harda demək?”, “necə demək?” suallarına cavab tapmağa çalışmalıdır. Təşkil olunmuş danışıq (eləcə də yazını) təkcə monoloji nitqlə əlaqələndirmək düzgün olmaz. Nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülür.

Spontan xüsusi hazırlıq olmadan sərbəst söylənilən nitqdır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə eksprompt da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətinlənir. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışıq formasıdır. Mühazirəçi nitqin göstərilən hər iki formasından istifadə bacarığına yiyələnməlidir. Xüsusən, spontan nitqə daim hazır olmalı, hər hansı bir şəraitdə öz fikrini toplamağı, sistemləşdirməyi, onu münasib sözlərlə, ifadələrlə başqalarına çatdırmağı bacarmalıdır.

Dialoji nitq. Dialoq, məlum olduğu kimi, “iki və ya daha artıq şəxs arasında gedən söhbət” deməkdir, ədəbi əsərlərdə “iki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə” mənasındadır. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır. Burada danışan şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən

(dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması və s. özünü göstərə bilir. Dialoqda ifadəlilik intonasiyanın fərqli formaları ilə (sual, nida, fasilə və s.), mimika və jest vasitələri, plastik əl hərəkət siqnalları ilə ifadə olunur, nitqin təsirlilik, ekspressiv-emosional çalar qazanmasında xüsusi yer tutur.

Nitq mədəniyyətinin iki əsas göstəricisi, yaxud meyarı vardır: düzgünlük və kommunikativ məqsədyönlülük. Nitq mədəniyyətinin hələ çox qədim dövrlərdə müəyyənləşdirilmiş digər meyarları dəqiqlik, düzgünlük, məntiqilik, aydınlıq və anlaşılqlıq, təmizlik, ifadəlilik, müxtəliflik, estetiklik, sözün yerində işlənməsi kimi məsələlərdir.

Düzgünlük. Bu, nitq normalarına əməl edilməsidir. Nitqin tələffüz, qrammatik, üslubi normalarına əməl edilən nitq düzgün nitqdır. Bu normalara uyğun olaraq, məsələn, {ailə} yox, {ayılə}, {nənəyə} yox, {nəniyə} demək lazımdır. Lakin düzgünlük həqiqi nitq mədəniyyətinin yalnız birinci pilləsidir.

Kommunikativ məqsədyönlülük. Təkcə düzgün danışmaq və yazmaq kifayət deyil, həm də müvafiq kommunikativ vəziyyətlərdə onlardan düzgün istifadə edə bilmək üçün söz və ifadələrin üslub ənənələri haqqında anlayışa malik olmaq lazımdır.

Beləliklə, “kommunikasiya mədəniyyəti – insanların işgüzar tərəfdaşlarla psixoloji əlaqə yaratmağa, ünsiyyət prosesində dəqiq qavrama və anlamaya nail olmağa, işgüzar tərəfdaşların davranışını proqnozlaşdırmağa, ...işgüzar sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili sahəsindəki bilik və bacarıqlardır” (4, s.308).

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev A.* Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
2. *İsmayılova M.* Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: aktual problemlər: Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2017, 312 s.
3. *Məmmədli N.* Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya: Dərslük, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
4. *Şiriyev F.* Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika: Ali məktəblər üçün dərslük. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.
5. *Головин В.* Основы культуры речи. Москва: Высшая школа, 1988, 320 с.
6. *Грайс Г.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М.: Прогресс, 1985, с.217-237
7. *Десяева Н.* Академическая коммуникация: Учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2020, 150 с.

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2023

УДК 81

Т.И. Оруджова

Бакинский государственный университет

nasty0404@bk.ru

КОМПЛИМЕНТ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ, РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КОММУНИКАТИВНЫХ КУЛЬТУРАХ

Ключевые слова: *языковая вежливость, фатическая коммуникация, речевой этикет, комплимент, азербайджанская, русская и английская лингвокультуры*

Статья посвящена актуальной теме изучения специфики использования комплимента в разных коммуникативных культурах. Цель статьи – анализ специфики применения комплимента в азербайджанской, русской и английской лингвокультурах. Для достижения поставленной цели применялись следующие методы исследования: анализ научной литературы, сравнительный анализ, индукция, дедукция, комплексный анализ. Автор статьи приходит к выводу, что содержание и условия применения комплимента неодинаковы в азербайджанской, русской и английской коммуникативных культурах. Наблюдаются определенные сходства и различия, которые во многом обусловлены особенностями коллективистской и индивидуалистической типов культур, а также наличием определенных традиций и обычаев, норм этикета и т.д. Материалы исследования могут быть исследованы в дальнейшем при подготовке докладов для научно-практических конференции, а также написании работ более высокого уровня, например, диссертаций. Лингвисты, переводчики и составители словарей также могут учесть их в профессиональной деятельности.

T.İ. Orucova

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS KOMMUNİKATİV MƏDƏNİYYƏTLƏRİNDƏ KOMPLİMENT

Açar sözlər: *lingvistik nəzakət, fatik ünsiyyət, nitq etiketi, kompliment, Azərbaycan, rus və ingilis dil mədəniyyətləri*

Məqalə müxtəlif kommunikativ mədəniyyətlərdə komplimentin istifadəsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün aktual mövzuya həsr edilmişdir. Məqalənin məqsədi Azərbaycan, rus və ingilis dil mədəniyyətlərində komplimentin istifadəsinin xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: elmi ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli təhlil, induksiya, deduksiya, kompleks təhlil. Məqalə müəllifi belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan, rus və ingilis kommunikativ mədəniyyətlərində komplimentin məzmunu və istifadə şərtləri eyni deyil. Müəyyən oxşarlıqlar və fərqliliklər var ki, bunlar əsasən kollektivist və fərdiyyətçi mədəniyyət növlərinin xüsusiyyətlərindən, habelə müəyyən ənənə və

adətlər, etiket normalarından və s. asılıdır. Tədqiqat materialları elmi-praktik konfranslara məruzələr hazırlanarkən, eləcə də dissertasiyalar kimi daha yüksək səviyyəli işlərin yazılması zamanı daha çox tədqiq edilə bilər. Dilçilər, tərcüməçilər, lüğət tərtibçiləri də öz peşə fəaliyyətlərində bunları nəzərə ala bilərlər.

T.I. Orujova

COMPLIMENT IN AZERBAIJANIAN, RUSSIAN AND ENGLISH COMMUNICATION CULTURES

Keywords: *linguistic politeness, phatic communication, speech etiquette, compliment, Azerbaijani, Russian and English linguistic cultures*

The article deals with the actual topic of studying the specifics of the use of a compliment in different communicative cultures. The article's aim is to analyze the specifics of the use of a compliment in Azerbaijani, Russian and English linguistic cultures. In order to achieve this aim, the following research methods were used: analysis of scientific literature, comparative analysis, induction, deduction, complex analysis. The article's author came to the conclusion that the content and conditions for the use of a compliment are not the same in Azerbaijani, Russian and English communicative cultures. There are certain similarities and differences, which are largely due to the characteristics of the collectivist and individualistic types of cultures, as well as the presence of certain traditions and customs, norms of etiquette, etc. The research materials can be used in the future when preparing reports for scientific and practical conferences, as well as writing works of a higher level, for example, dissertations. Linguists, translators and compilers of dictionaries can also take them into account in their professional work.

На современном этапе основной задачей науки остается изучение связи языкознания с антропологией, психологией, социологией, культурологией и рядом других дисциплин, существенное расширение круга объектов исследования. Комплимент, представляющий собой единство словесного этикета и проявления коммуникативной культуры, является одним из объектов исследования современной лингвистики.

Речевая этика представляет собой сложное явление, которое учитывает особенности воспитания человека. Речевой этикет связан с нормальным общением человека как члена социальной группы, к которой он принадлежит, со всеми присущими ему чертами, а также зависит от места рождения человека и его воспитания. Как указывал лингвист Э. Сепир, люди приспособливают свои потребности непосредственно к окружающей среде. Следует понимать и учитывать общественную мораль, чтобы лучше приспособиться к изменяющимся обстоятельствам [18, с.181]. Социальная этика является важным условием жизни в обществе: она регулирует взаимоотношения и практическую деятельность

людей. Невозможно не следовать социальным нормам и обычаям, регулирующим жизнь любого общества, коллективную деятельность людей.

Таким образом, обычаи, закрепленные за правилами этикета, представляют собой древнюю форму сохранения и передачи исторического и социального опыта человека. Данные правила распространяются на определенную цивилизацию (например, цивилизацию Юго-Восточной Азии, современные западноевропейскую и североамериканскую цивилизации и др.), основанную на общечеловеческой культуре, или национальную культуру, опирающуюся на стереотипы этических норм, такие как «типичный английский», «типичный французский» и т. д., а также субкультуры. Конкретные нормы этики отражаются в стиле публичных выступлений и системе паралингвистических средств общения (мимика, жесты и т.д.).

Известно, что норма – это набор выражений, которые считаются образцовыми в конкретном обществе (статистически). Нормой в ее динамике является операция отбора, регулирующая предпочтения языковых средств на основе коллективно принятых правил [11, с.107]. Норма является краеугольным камнем толкования понятия «вежливость». Именно это и определяет ту форму выражения, которую говорящий предпочитает для целей общения в той или иной ситуации общения. Э.Косериу трактует норму как систему принудительного выполнения принятых в обществе и культуре правил [4, с.76]. В своей концепции система отражает структурный потенциал языка, норма же четко реализуется и принимается в обществе. Иными словами, под нормой следует понимать традиционную устойчивую совокупность языковых систем. Комплимент – форма фатического общения. Фатический речевой акт коммуникации представляет собой вид речевого акта коммуникации, в котором речевые высказывания направлены на установление контакта с собеседником и не несут в себе смысловой нагрузки [13, с.389].

Понятие «комплимент» в русском языкознании (Н.И.Формановская, О.С.Иссерс, Р.В.Серебрякова), а также в английской лингвистике (В.И.Карасик и М.Г.Кочетова) описан как проявление поведения в рамках этикета. Л.Э.Безменова трактует понятие «комплимент» как особый коммуникативный уровень речевого этикета и указывает на то, что понятие «комплимент», в отличие от подхалимства, отражает содержание искренней похвалы и уважения [1, с.83].

Комплементарные выражения относятся к речевому этикету, но не имеют устойчивого характера и могут варьироваться в зависимости от конкретной ситуации общения. По мнению М.Ю.Сидоровой, цель комплимента состоит в том, чтобы спровоцировать положительную

реакцию собеседника на говорящего, а также создать благоприятную обстановку для дальнейшего общения [9, с.55]. Общая схема комплимента включает в себя следующие компоненты:

Коммуникант А (субъект комплимента) → Коммуникант Б (объект комплимента)

Стимул выражения комплимента → комплимент (реплика)

Реакция → ответ.

Область применения единиц речевого этикета тесно связана с типичными ситуациями, выражающими интерпретацию ситуации, принятую в конкретном обществе. Неприменение ожидаемых в ответ речевых формул при отсутствии четких правил воспринимается другими людьми как нежелание продолжать разговор и считается проявлением неуважения к собеседнику.

Полагаем, что важно распознавать подходящие ситуации для совершения каждого речевого акта, включая комплимент, и применять его надлежащим образом, чтобы не нарушать правила языкового сообщества. Иными словами, рассматривая речевой акт комплимента, говорящий должен знать, когда и как уместно сделать комплимент или ответить на полученный комплимент, чтобы не выглядеть некультурным при общении на иностранном языке. Как полагает Нкваин, комплименты – это заметная характеристика естественных речевых актов, и они обычно проистекают из вежливости или доброты говорящего и желания выразить восхищение или похвалу, попросить совета, мнения или одобрения устно или посредством действия [17, с.72]. Несмотря на то, что комплименты в основном считаются позитивной стратегией с целью создать солидарность между собеседниками, они могут быть истолкованы как несущие другие намерения. Некоторые функции, приписываемые комплименту, включают выражение солидарности, выражение положительного восхищения, выражение зависти или желания, словесное преследование и лесть. Эта интерпретация зависит от различных факторов, таких как характеристики собеседников, отношения и степень знакомства, выраженные слова и описывающая ситуация. В настоящей статье мы сконцентрируемся на основной функции комплимента – выражении положительного восхищения.

Недостаток знаний и внимания к тому, как функционируют комплименты и ответы на них, как и другие речевые акты, может вызвать серьезные проблемы и привести к недопониманию в процессе коммуникации. Дополнительные сложности возникают при общении на втором или иностранном языке для носителей языка из-за культурных, а также языковых различий. Т.Хут пишет, что перенос норм и привычек сообщества в другое сообщество может привести к практической неудаче

[16, с.225]. По мнению С.Дак, Д.Дж.Ратт, М.Х.Херст и Х.Стрейц, комплименты различаются в разных культурах не только по своей структуре, но и по их распространению, частоте их появления и функциям, которым они служат. Аналогичные сложности вызывают и ответы на комплименты [14, с.236].

Для применения комплимента характерны, в частности, следующие ситуации: знакомство с женщиной (в целом ситуация знакомства типична для комплимента), комплимент хозяйке дома, женщине, которая приходит в новом платье или с новой прической. Однако комплимент не имеет границ употребления и не привязан к привычным ситуациям, как другие единицы речевого этикета. Вместе с тем использование и содержание комплимента меняется в зависимости от особенностей национальных культур, в которых он появляется в коммуникативном процессе. В частности, азербайджанская и русская национальные культуры относятся к коллективистскому типу культур, а английская национальная культура – к индивидуалистическому типу культур (по классификации Г.Хофстеде) [15, с.44]. В связи с этим более искренними, на наш взгляд, являются комплименты в азербайджанской и русской коммуникативных культурах [12, с.167]. Однако в русской культуре комплименты более сдержаны и рациональны (как правило, комплимент звучит в тех ситуациях, где человек действительно восхищен) [6, с.70]. В английской лингвокультуре комплименты являются более формальными, адресат не ожидает искренности, комплименты звучат часто и не являются приятной неожиданностью [7, с.39]. Объединяет все три лингвокультуры тот факт, что почти всегда комплименты получают женщины. При этом отмечаются их внешние качества и черты характера. В русской коммуникативной культуре принято также делать комплименты и мужчинам, но преимущественно за их деловые качества. В частности, комплименты друг другу часто делают бизнес-партнеры. Комплименты может получать также хозяин дома, в который приходят гости, если он, например, построил новый красивый дом, купил дорогой автомобиль или сделал нечто иное значимое по хозяйству.

Речевые формулы комплимента в целом тождественны в рассматриваемых трех лингвокультурах. Приведем соответствующие примеры на азербайджанском, русском и английском языках:

- «Sən necə də gözəlsən», «ты такая (очень) красивая», «you are so (very) beautiful»;

- «Sən necə də ağıllısan (müdrüksən)», «ты такой умный (мудрый)», «you are so smart (wise)»;

- «Sən necə də nəzakətli sən», «ты такой любезный (тонкий, нежный, вежливый)», «you are so gentle (subtle, kind, polite, courteous)»;

- «Sən çox maraqlı insansan», «ты очень интересный (милый, приятный)», «you are very interesting (cute, pleasant)»;

- «Sən necə də sədaqətli sən», «ты такой верный (преданный)», «you are so faithful (devoted)»;

- «Sən hec kimə bənzəmir sən», «Ты такой необыкновенный», «You are so extraordinary»;

- «Sən çox səmimi sən», «Ты такой искренний», «You are so sincere»;

Таким образом, комплимент является фатическим диалогом, изучаемым в рамках общей стратегии поведения, направленным на выражение положительных чувств по отношению к человеку. Фатическая функция комплимента заключается в создании общей приятной атмосферы для вербального общения. По этой причине комплименты могут влиять на чувства, мысли и действия собеседника, его можно рассматривать как «эмоциональный инструмент», влияющий на разговор. В национальных культурах особенности содержания и ситуаций использования комплиментов неодинаковы. В настоящем исследовании рассматривается специфика применения комплимента в азербайджанской, русской и английской коммуникативных культурах, имеющих свои национальные особенности. Результаты исследования показали, что данным трем лингвокультурам свойственны одинаковые речевые формулы комплимента, в них комплименты получают преимущественно женщины, но мужчинам они также адресуются, если речь идет о деловых качествах и достижениях. В азербайджанской и русской лингвокультурах комплименты в основном искренние, в английской же лингвокультуре комплименты носят формальный характер, а искренность не имеет значения и никак не влияет на восприятие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Безменова Л.Э. Классификация комплиментарных высказываний по способу выражения интенции (на материале английского языка) // Интеллект. Инновации. Инвестиции, 2021, №2, с.81-90
2. Иссерс О.С. Речевая тактика комплимента в разговорной речи / Речь города: тез. докл. Всерос. межвуз. науч. конф. Омск, 1995, с.19-22
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Научное издательство ВГСПУ «Перемена», 2002, 320 с.
4. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения). М.: Наука, 2001, 387 с.
5. Кочетова М.Г. Английский язык и культура межнационального общения // Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2018, №2, с.48-53

6. *Панкратова А.А., Осин Е.Н., Лебедев В.В.* Экспрессия положительных и отрицательных эмоций в России и Азербайджане // Культурно-историческая психология, 2019, Т. 15, №3, с.67-74
7. *Сальникова И.В.* Compliment в британской и американской лингвокультурах: коммуникативные, лингвопрагматические и лингвокультурологические аспекты // Язык и культура. 2020, №3, с.35-40
8. *Серебрякова Р.В.* Национальная специфика комплимента и похвалы в русской и английской коммуникативных культурах // Язык, коммуникация и социальная среда. Вып. 1. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2001, с.142-149
9. *Сидорова М.Ю.* Интернет-лингвистика: русский язык. Межличностное общение. М.: 1989, 2006, 267 с.
10. *Формановская Н.И.* Речевое общение и коммуникативное взаимодействие // Русская речь, 2014, № 4, с.54-61
11. *Хамроева Н.Н.* Compliment как одна из форм фатического общения // М.: Интернаука, 2020, №3, с.103-110
12. *Шахбазов Т.С.* О роли азербайджанского языка в быту и культуре кавказских народов в XIX веке // Крымское историческое обозрение. 2016, №1, с.165-171
13. *Щукин А.Н.* Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц. М.: Наука, 2007, 656 с.
14. *Duck S., Rutt D.J., Hurst M.H., & Strejc H.* Some evident truths about conversations in everyday relationships: All communications are not created equal. Human Communication Research. 2019. No 18. 234-242 pp.
15. Hofstede, G. Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values, Sage, Beverly Hills, Calif, 1980, 310 p.
16. *Huth T.* Negotiating structure and culture: L2 learners' realization of L2 compliment response sequences in talk-in-interaction. Journal of Pragmatics. 2020, No 38, 221-230 pp.
17. *Nkwain J.* Complimenting and face: A pragma-stylistic analysis of appraisal speech acts in Cameroon pidgin English. Acta Linguistica Hafniensia, 2019, No 43 (1), 70-82 pp.
18. *Sapir E.* The unconscious patterning of behavior in society // The unconscious: A symposium. N.Y., 1927, 388 p.

Redaksiyaya daxil olub 06.12.2022

UOT 82-09

Ş.H.Cəbrayilov
ADPU Cəlilabad filialı
jabrayilov62@mail.ru

SÖHRAV TAHİRİN POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI

Açar sözlər: şair-vətəndaş, millilik, azərbaycançılıq, vətən həsrəti, azadlıq carçısı, tarix və müasirlik

Cənubi Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri də xalq şairi Söhrab Tahirdir. Böyük şair öz mənalı ömrünü cənublu soydaşlarımızın azadlığı uğrunda mübarizədə keçirmişdir. Şairin poeziyasında doğma vətənə bağlılıq, azərbaycançılıq ideologiyası, vətən eşqi, vətən həsrəti üstünlük təşkil edir. Söhrab Tahir Azərbaycanın bütövlüyü, cənublu soydaşlarımızın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, şeirlərində milli azadlıq uğrunda döyüşən igid vətən oğullarının parlaq obrazını yaratmışdır. Söhrab Tahirin vətəndaşlıq amalından yoğrulmuş mübariz poeziyası gənclərimizin vətənçilik ruhunda tərbiyəsində bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Ш.Х.Джабраилов

ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПОЭЗИИ СОХРАБА ТАИРА

Ключевые слова: поэт-гражданин, национальность, азербайджанство, тоска по родине, предвестник свободы, история и современность

Одним из самых ярких представителей поэзии Южного Азербайджана является народный поэт Сохраб Тахир. Свою содержательную жизнь великий поэт провел в борьбе за свободу своих южных соотечественников. В поэзии поэта преобладают привязанность к родному краю, идеология азербайджанства, любовь к родине, тоска по стране. Сохраб Тахир боролся за целостность Азербайджана, свободу наших южных соотечественников, создал яркий образ отважных сынов страны, борющихся за национальную свободу. Воинственная поэзия Сохраба Тахира, созданная из акта гражданства, и сегодня сохраняет свою актуальность в воспитании нашей молодежи в духе патриотизма

Sh.H.Jabrayilov

IDEAS OF AZERBAIJANIISM IN SOHRAB TAHIR'S POETRY

Keywords: poet-citizen, nationality, Azerbaijaniism, homesickness, harbinger of freedom, history and modernity

One of the most powerful representatives of South Azerbaijani poetry is folk poet

Sohrab Tahir. The great poet spent his meaningful life in the struggle for the freedom of his southern compatriots. The poet's poetry is dominated by attachment to the native land, the ideology of Azerbaijaniism, love for the country, and longing for the country. Sohrab Tahir fought for the integrity of Azerbaijan, the freedom of our southern compatriots, and created a bright image of brave sons of the country fighting for national freedom. The militant poetry of Sohrab Tahir, made from the act of citizenship, keeps its relevance even today in the education of our youth in the spirit of patriotism.

Söhrab Tahir Azərbaycan poeziyası tarixində görkəmli novator şair kimi tanınır. Vətənpərvərlik, humanizm, milli birlik ideyaları onun poeziyasının əsasını təşkil edir. Oğlu Tahir Tahirlinin sözləri ilə desək, Söhrab Tahir – “Həyatı boyu sirlərlə dolu xəzinə... Bu gün də o sirləri açmaq qeyri-mümkündür. Fədakar şair, inqilabçı, SSRİ dövründə demokrat kimi təqiblərə məruz qalan, komitə rəhbəri, yüksək vəzifələri tutmuş şəxs... Şairin bizdən də gizlətdiyi bir çox sirlər. Atam bizim rahat yaşamağımız üçün o sirləri özü ilə apardı” (2).

Bəli, doğrudan da, elədir. Söhrab Tahir sirli bir dünya idi, hələ onun haqqında neçə-neçə əsərlər yazılsa da, tədqiqatlar, araşdırmalar aparılsa da, onun sirli dünyası tam açılmamışdır. Çünki yaşadığı dünyada, yaşadığı dövrdə elə hadisələrə, elə məqamlara rast gəldi ki, bəzilərinin yaranma səbəblərini açıb izah edə bilirdi, bəzilərinin isə açılmasını öz dövrü üçün münasib görmürdü.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycanın xalq şairi Söhrab Əbülfəz oğlu Tahirli (Söhrab Tahir) 1926-cı ilin avqust ayının 6-da (bəzi mənbələrə görə may ayının 27-də) Cənubi Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya göz açmışdır. Hələ kiçik yaşlarından ailə vəziyyətinin ağır olması ilə bağlı atası ilə “İran-İngilis neft şirkəti”ndə tornaçı-qaynaqçı sexində çalışır. Bununla da ömrünün, həyatının ağır günləri başlayır. Bu ağır, çətin həyat şəraiti Söhrab Tahiri gələcək üçün bir əzmkar şair, fədakar inqilabçı, dözümlü sərkərdə və vətəninə sevən humanist şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Söhrab Tahir əsl vətəndaş kimi yaşamaq üçün döyüşə, həyata məhz buradan başlayır.

1943-cü ildə ilk şeirini çap etdirməklə mətbuat aləminə müntəzəm qədəm qoyan Söhrab Tahir ömrünün sonuna kimi ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olur və həyatının bütün ağrı-acısını qələmə alaraq yaddaşlara hopdurur. Şairin bütün əsərlərində həyatının hər qarışının əzablı və keşməkeşli izləri vardır.

Söhrab Tahir 1946-cı ildə təhsil almaq üçün Bakıya göndərilir və bundan sonra onun ədəbi fəaliyyəti, yaradıcılığı və təhsil pillələri durmadan artır. İndiki Bakı Dövlət Universitetində təhsil alır, sonralar isə Moskvada Qorki adına Ali Ədəbiyyat kurslarında dinləyici olur. Bundan sonra şairin yaradıcılıq fəaliyyəti və dünyagörüşü daha da artır. Sonralar 1962-66-cı illərdə S.Tahir Azərbaycanda bir çox mətbu orqanlarda məsul vəzifədə çalışır və hətta “Azərbaycan” qəzeti

və “Azərbaycan” jurnalında şöbə müdiri və redaktor kimi fəaliyyət göstərir.

Şairin elmi və bədii fəaliyyəti dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək bir çox medal və fəxri fərmanlara, 1998-ci ildə “Xalq şairi” fəxri adına layiq görülür, 2006-cı ildə isə o, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Uşaqılıq illərindən ömrünün son illərinə qədər əzablı, gərgin günlər keçirən, zəngin bir yaradıcılıq təcrübəsinə malik bir sənətkar olan Söhrab Tahir 2016-cı ildə vəfat etmiş və II Fəxri xiyabanda təntənəli şəkildə dəfn olunmuşdur.

Söhrab Tahir cismən aramızda olmasa da, ruhən qəlbimizdədir və Azərbaycan xalqı, Azərbaycan mədəniyyəti var olduqca seviləcək və həmişə araşdırılmağa ehtiyacı olan bir şair kimi diqqət mərkəzində olacaq.

2021-ci ilin avqust ayının 8-də Söhrab Tahirin 95 illik yubileyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təntənəli şəkildə qeyd olundu və şair-publisist Söhrab Tahirin ömür yolu bir daha vərəqlənərək yaddaşlarda təzələndi.

Şairin oğlu Tahir Tahirlidən soruşanda ki, atanızı necə xatırlayırsınız? Tahir müəllim bu maraqlı və düşünülmüş suala da maraqlı cavab verərək deyir ki, mən düşünürəm ki, şair atam bu dünyadan köçüb, fikirləşirəm ki, o, yenə də mənimlədir. Hər atdığımda düşünürəm ki, “görən atam bu işə nə deyirdi”, – deyə götür-qoy edirəm. Əlbəttə ki, fiziki olaraq atamı itirmişəm və bu mənə çox ağırdır. Baxmayaraq ki, şairin 90 yaşı var idi, amma çox pozitiv, uzaqgörən, realist idi, hər xırda məsələnin həllini dərindən düşünərək çözüdü – deyə cavab verir (5). Bu cavab Söhrab Tahir kimi atanın, qüdrətli şəxsiyyətin belə də tərbiyəli, savadlı və geniş dünyagörüşlü övladı olmasını göstərir.

Daha sonra oğlu Tahir əlavə olaraq bildirir ki, atamın vətən həsrətində olmağı bizlərə də bir örnək olub ki, bizim vətəni belə qəlbən sevməyimiz, vətənpərvər olmağımız, xalqımızı, dövlətimizi sevməyimiz məhz atamız Söhrab Tahir bizim üçün qoyub getdiyi əbədi irsdir – nümunədir. Atamızın həsrət dolu danışığı, baxışı, yaşayışı bizim bu gün belə vətənpərvər olmağımıza gətirib çıxarıb. Biz də atamız kimi indi vətən aşığı, xalqı, dövləti qəlbən sevən insanlarıq. Övladlarımızı da bu ruhda tərbiyə etmişik. Onlar da bu gün babalarının məğrur, keşməkeşli yolunu davam etdirirlər. Mən deyirdim ki, atamın həyata keçmədiyi arzuları qalmadı. Ürək dolusu sözlərini qələmə aldı və demək istədiklərinin hamısını istədiyi kimi qələmə alıb bugünkü və gələcək nəsələ çatdırmaq üçün yazıb yaratdı (5).

Bütün bu deyilənlər şairin oğlu Tahir Tahirlinin 29 avqust 2017-ci il tarixli müsahibəsindən götürülmüşdür. Bu müsahibədə oğlu Tahir atasının bütün keyfiyyətlərini, onun mənəvi, iç dünyasını, bir insan kimi, bir ata kimi xarakterini gözümüzün önündə canlandırır.

S.Tahirin bütün yaradıcılığı demək olar ki, ikiyə bölünmüş Azərbaycanın birləşməsinin yollarını axtarmaq olub. Odur ki, 71 il ayrılıq həsrəti ilə yaşayan şairin qəlbində vətənin azadlığının əldə olunmasına, vətəninin bütövləşməsinə çox böyük inam olub və bu inam şairi ömrü böyü tərk etməmişdir.

Türkmənçay müqaviləsi ilə (1828) Azərbaycanın çar Rusiyası və İran şahlıq rejimi tərəfindən parçalanması, Azərbaycan xalqının ikiyə bölünməsi şairə ömrü boyu mənəvi əzab versə də, heç vaxt S.Tahirin Cənubi və Şimali Azərbaycanın bir gün birləşəcəyinə, vətənimizin bütövləşməsinə inamını qıra bilməyib, əksinə, şairin yatmış hissələrinin, milli duyğularının, humanist baxışlarının yenidən oyanmasına səbəb olmuşdur. Dünyaya gələn gündən dərd içində yaşayan şair artıq bu əzablara elə öyrəşmişdi ki, sanki həyat belə də olmalı imiş. Bu dərd ancaq vətən dərdi, xalq dərdi – bütöv Azərbaycan dərdi idi. Şair sanki bu ayrılıq dərdinə, vətən həsrətinə öyrəşmişdi və buna görə də “Azərbaycan “ poemasında belə yazırdı:

Dərdsiz vaxtlarını görmüşəm bəzən,
Dərdsizlik dərd olub sənə həyatda,
Özgələr dərdini atıb üstündən,
Sən dərdsiz olmaqdan qorxubsan həтта... (2, s.14)

Bu misralardan görünür ki, şair sanki dərdsiz yaşaya bilmir. Bu dərd isə şairin vətən sevgisinin, yurd məhəbbətinin poetik ifadəsidir. Onun normal həyat tərzində dərdli yaşamaqdır, dərdlər ona doğmadır, sanki S.Tahir dərdlə nəfəs alırdı.

Əməkdar jurnalist Flora Xəlilzadə şair haqqında belə yazır: - “Həkim, filoloq, şair, ictimai xadim, azadlıq təşnəsi kimi müxtəlif adlar qazanmış, vətəndaşlıq mövqeyi, eləcə də özünəməxsus poetik dünyası ilə seçilən Söhrab Tahir ana vətənin ürəyində doğulmuş, diləyində həmişə azadlıq bəsləmiş və bu yolda qılıncını ovxarlı saxlayan qüdrətli söz ustasıdır” (1, s.17) Doğrudan da belədir. S.Tahir çox məğrur bir yazar olub. O, heç vaxt sınımayıb, əyilməyib, həmişə başını dik tutub və öz dövrünün yazarlarına ölməz əməlləri və duruşu ilə həmişə nümunə olmuşdur. Bu da həqiqətdir ki, dərd içində yaşayan şair daha dözümlü olur və mətinləşir. Şairin bütün həyatı sanki dərdlə yığılmışdır və özünün dediyi kimi, şair bu yaşayışından, dərdli həyatından “zövq” alırdı.

Sərhədlər açılan zaman (1988-ci ildə) şair döğmə elinə, xalasıgilə qonaq gedir və xalasının onu tanımadığını görüb: “Tanımadın, ay xala, mənə?”- deyəndə xalası ağlayaraq onu qucaqlayır. Hönkür-hönkür ağlayan xala bu an Söhraba deyir ki, ay Söhrab, sən də ağla, ürəyini boşalt, yoxsa ürəyində dərd nisgil bağlayar. Söhrab da: “40 ildir ağlayıram, ay xala, gözümdə ağlamaqdan yaş artıq qalmayıb” , – deyir.

Bu 40 ilin həsrəti, 40 ilin niskili Söhrab Tahiri elə mətin, elə mübariz, elə dəyanətli etmişdi ki, şair sözün əsl mənasında iradəli, dözümlü, inadkar və döyüşkən bir şəxsiyyət kimi formalaşmışdır.

Söhrab Tahir təkcə öz taleyini yaşamırdı, o həm də öz doğma vətənindən didərgin düşmüş minlərlə kimsəsizlərin, soydaşlarının acı taleyini öz taleyi hesab edirdi. Bu mənada SöhrabTahir yazırdı:

Nə görmüşəm, gördüklərim heç oldu,
Ömrüm mənə üç ömürlük köç oldu,
Yarım milyon ölü gördüm yarımcan,
İki milyon sürgün gördüm dalımca,
Milyon-milyon uşaq gördüm yalnızcaq.
Verib neçə can çəkənə canım can,
Son nəfəsim, son qərarım dalınca!
Nə görmüşəm sənə hələ mən, gülüm,
Üç inqilab! Üç azadlıq ! Üç ölüm!..” (4, s.6)

Bu misralarda şairin ağırlı-acılı bütün həyat yolu, bütün ömür yolu əks olunmuşdur. Şair demək istəyir ki, məşəqqətlər içərisində keçən vətən həsrətli ömrümdə həm inqilab, həm azadlıq, həm də yaşamaq uğrunda mübarizədə minlərlə insanın vətənsiz yaşayaraq öldüklərini görmüşdür.

Söhrab Tahirin bütün yaradıcılığında vətəndaşlıq qayəsi, vətəndaşlıq ruhu, ictimai ruh, eləcə də yaşamaq eşqi adamı valeh edir. Yaradıcılığının öz xüsusi dili, üslubu, milli ruhu, emosional pafosu, fikirlərini sadə aydın dildə çatdırmaq bacarığı çox güclüdür.

Vətəni sevmək, vətənə bağlılıq Söhrab Tahirdə çox güclü idi. Sanki Vətən eşqilə yaşayır, vuruşur , yazıb-yaradırdı. Vətən sevgisi şairdə bitməz - tükənməzdi. Şair “Vətən “ şeirində vətənə bağlılığını belə ifadə edirdi:

Mən vətən deyirəm, gözlərim dolur,
Məgər sən göz yaşını olmusan, Vətən?!Əriyib elə bil bir damcı olub
Qəmli gözlərimə dolmusan, Vətən!

Mən vətən deyirəm, tutulur dilim,
Bəs sən dilini kim aldı, Vətən?!Nə qədər mən varam, bu dünya bilir,
Sən dilinsizliyin, mahaldı, Vətən! (4, s.9)

Şairin qələmə aldığı bu alovlu misralar sanki dilə gələrək danışır və deyir ki, bu böyük, misilsiz xidmətləri olan xalqın dili hələ də yoxdur, hələ də Azərbaycan xalqına öz doğma ana dilində danışmağa imkan verilmir. Sən dilini kim alıb, kim qadağa qoyub ki, sən dilində – Azərbaycan dilində danışmaq olmaz?

Daha sonra Vətən deyəndə gözlərim yaşla dolur, məgər sən bizim üçün göz yaşına çevrilmişən? Sən bu göz yaşlarında əriyib bir damcıya çevrilmişən və mənim gözlərimə dolmusan.

Bu misralar çox təsirlidir. Ona görə ki vətən eşqi, vətən həsrəti ilə ömrü

boyu düşünən, yaşayan şair hətta göz yaşlarında vətəni qoruyub saxlaya bilir.

Söhrab Tahir özünü od oğlu, azəri, Azərbaycan oğlu adlandırır. “Mən od oğlu Azəriyəm” şeirində belə yazırdı:

Mən od oğlu azəriyəm!
Azərbaycan övladiyam.
Yarasından qan süzülən,
Arzusundan alov qopan
Bir torpağın
Öz oduyam, öz adıyam (4, s.12).

Vətənin, torpağın, Təbrizin həsrəti ilə yaşayan Söhrab Tahir “Əl saxla” şeirində dünyaya gəlmiş gündən bütün ömrünü döyüşdə – milli azadlıq uğrunda mübarizədə keçirdiyini söyləyir. Vətənin azadlığı uğrunda Allahdan güc, qüvvət istəyərək, bütün ömrünü də Təbrizin azadlığı yolunda qurban verməyə hazır olduğunu bildirir:

Döyüşə çıxmışam o gündən bəri,
Fil gücü, sel gücü gəlsin dizimə!
Bir yol ömrüm varsa , o bir yol ömrü
Min yol qurban verim mən Təbrizimə! (4, s.14).

S.Tahir ömrü boyu düşünür, ümidli, müqəddəs, böyük arzularla yaşayır, vətən həsrəti heç vaxt onu tərk etmir. O, arzularında xəyallar qurur, at çapa-çapa zindanları söküb, uçurur, məhbusları da vətən üçün, öz azadlıqları üçün ümumbəşəri azadlığa səsləyir. “Cavab versin tarix mənə” şeirində belə deyir :

Ürəyimə, düşüncəmə
Uzadılan qara əli
Biləkləyib, haqlayıram!
Sinə gərib tanka, topa
Arzulardan at minirəm çapa-çapa
Uçururam zindanları,
Çağırırım insanlığın ucbatından
Məhbus olmuş insanları! (4, s.14).

“Cavab versin tarix mənə” şeirinin məzmunundan anlaşılır ki, zülmə dözə bilməyən şair: “Azadlığım hanı, mən artıq öz yeməyimi silaha çevirmişəm, silahımın güllələri də göz yaşlarımdır, qana boyanmış, deyilmiş, əzilmiş bayrağımı başımın üzərinə qaldırmışam. İndi tarix mənə cavab versin!” – hökmünü verməklə tarixi ittiham edir:

Cavab versin tarix mənə!
Azadlığım hanı mənim?!
Dözməyirəm zülmə daha,
Mən qarnımın çörəyini dəyişmişəm bir silaha
Gülləsini gözlərimin giləsindən doldurmuşam,
Bir millətin vuruşunda parçalanmış,

Qana batmış dəlik-dəlik bayrağımı
Başım üstə qaldırmışam! (4, s.14)

Vətən həsrəti, vətən eşqi Söhrab Tahirin hava, su kimi qanına hopub. Bu eşq, bu amal, bu həsrət daim şairi düşündürüb, şair çıxış yolu üçün həmişə mübarizələrə atılıb və döyüş meydanında sinəsini gülləyə sipər edib. Cənubi Azərbaycan xalqının milli istibdaddan, İran şahlıq rejiminin zülmündən azad olması yolunda silahla və qələmlə döyüşüb.

Tehranda müəllimlər vətənin azadlığı üçün nümayiş keçirən zaman hər tərəfdən gülləboran olunmuşlar. Bu barədə şair “Qanlı dərş” şeirində yazır:

Dünən sən hayırdın meydan içində
Sənə nişan alıb güllə atdılar.
Şıgıdı üstünə al-qan içində ,
Qılıncı, baxışı qanlı atlılar!

Xalqlar dönəcəkdir dəmir axına,
Yenə öz haqqını alacaq vətən!
Sən də azad girib dərş otağına
Bu qanlı tarixdən dərş deyəcəksən! (4, s.18).

Şair demək istəyir ki, nəhayət xalqımız ayağa qalxıb üsyan edəcək, azadlıq əldə etdikdən sonra sən müəllim haqqını alacaqsan və bu qanlı tarixdən həvəslə şagirdlərinə dərş deyəcəksən. Ona görə ruhdan düşmək lazım deyil və mübarizəni hər an, hər yerdə davam etdirmək lazımdır. Bu dərşin mənalı fikirlərə, arzulara baxmayaraq, illər keçsə də, hələ də şairin vətəni azad deyil.

Xəlil Rza Ulutürk Söhrab Tahirin obrazını əsərlərində belə poetikləşdirir:

Qaraqaş, qaragöz, ucaboy, mətin.
Alnı qasırgalar önündə qaya.
Yumruğu qalxanda Söhrab Tahirin
Sanki qartal qonur tribunaya.

“İki qardaş, iki şair” əsərini ərsəyə gətirən, toplayıb tərtib edən Xəlil Rza Ulutürkün ömür-gün yoldaşı və görkəmli alim, Fəxri Filologiya elmləri doktoru, Professor Firəngiz Ulutürk yazırdı: ”Görkəmli şair, ədəbiyyatşünas-alim, tərcüməçi, publisist, milli ideal mücahidi və ictimai-siyasi xadim olan Xəlil Rza Ulutürk dostu, xalq şairi Söhrab Tahir Azər-Azərin şəxsiyyəti və ədəbi irsinə həmişə yüksək qiymət vermişdir. O, Söhrab Tahirin 60-90-cı illər poeziyasından, geniş bəhs etmiş, elmi-tarixi memuarlarında onun canlı obrazını, portretini yaratmışdır” (7, s.6).

Söhrab Tahirin yaradıcılığı sanki iki şəxsin yaradıcılığına bənzəyir, elə bil iki şairin düşüncələri onun yaradıcılığını bəzəyir. Söhrab Tahirin yaradıcılığındakı şairlərdən biri Təbrizi, o biri isə Bakını tərənnüm edir. Təbriz haqqında yazılan şeirləri xalqı üsyana, inqilaba, azadlığa çağırır, Bakı haqqında,

Şimali Azərbaycan haqqında yazdığı əsərlər isə nikbin, azad, xoş təəssürat yaradan əsərlərdir. Ümumilikdə, Söhrab Tahir bütöv Azərbaycanı yaradıcılığında işıqlandıran xalqı, oxucuları həmişə vətənsəvər, yaradıcı, döyüşkən və gələcəyə nikbin baxışlarla baxan bir vətəndaş görmək istəyir. Söhrab Tahirin əsas ideali, amalı, məqsədi Cənubi Azərbaycanı azad, vahid və bütöv görmək idi. Bu arzu şairə qismət olmasa da, bizim Azərbaycanımız – Şimali Azərbaycan – şairin yaşadığı Azərbaycan tam azadlığa çıxdı, müstəqil oldu və şair doğulduğu vətəni Azərbaycanı azad görməsə də, yaşadığı torpaqda azadlığın nə olduğunu daddı.

Cənub həsrətli, o taylı-bu taylı Azərbaycan, cənub mövzusunda əsərlər yazan şair və yazıçılarımız çoxdur. Bunlar Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz, X.R.Ulutürk, Məmməd Araz, Ramiz Duyğun və başqalarını misal göstərə bilərik. Bu şairlərin duyğuları, toxunduğu hadisələr fərqli olsa da, fikirləri, amalları, ideyaları və məqsədləri bir olmuşdur. Buna baxmayaraq, cənub mövzusunda yazan bütün şairlərdə sanki bir Söhrab Tahir eşqi, vətənsəvərlik amalı vardır.

Şanlı əsgər düz nişan al hədəfi,
Vətən sənə oğul deyib güvənsin.
Qoru doğma vətəninini, xalqını,
Vətən sənə oğul deyib güvənsin.

Şanlı əsgər, yolun vətən yoludur,
Vətən yolu müqəddəsdir , uludur.
İrəli get , sil yolundan buludu,
Vətən sənə oğul deyib, güvənsin (2, s.14).

Şair bu misralarda özünün bir əsgər kimi vətənin keşiyində durduğunu düşməni hədəf aldığını, xalqını, vətəninini qoruduğunu, vətəni qorumağın şanlı müqəddəs, ulu bir yol olduğunu söyləyir, azadlığın, müstəqilliyin, bütövlüyün qarşısını kəsən dumanı, buludu silib yox etməyə çağıraraq, sanki haray çəkərək bu müqəddəs yoldan çəkinməyəcəyini bildirir .

Yüz il də keçərsə bu ayrılıqdan,
Öz birlik haqqını bu xalq alacaq.
Bir gün mənim xalqım birləşən zaman,
Dünyada ən zəngin bir xalq olacaq (2, s.14),

deyən şair həqiqətən illər keçsə də, bu xalqın gec-tez birləşəcəyinə və birləşəndən sonra ən zəngin və ən varlı, öz ziyalıları və iqtisadiyyatı ilə sayılıb seçilən bütöv bir xalqa çevriləcəyinə inanırdı. Artıq şairin bu fikirlərinin bir hissəsi öz təsdiqini tapmış, Azərbaycanımızın bir hissəsi azad, müstəqil olmuşdur.

44 günlük müharibədə itirilmiş torpaqlarımız şəhidlərimizin qanı hesabına alınmış, xalqımız dövlət başçımızın- cənab Prezidentimiz İlham

Əliyevin ətrafında dəmir bir yumruq kimi birləşərək düşməyə və dünyaya öz gücünü göstərmiş, vahid ,bütöv bir Azərbaycan dövlətinin formalaşmasına doğru müstəqil addımladığını sübut etmişdir.

Söhrab Tahir:–

Azad qardaşım var, onunla xoşam,
Mən gərək sahili sahilə qoşam.
İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
Çöpü də ikiyə bölmərəm daha (2, s.14).

– deyərək Azərbaycanımızın şimalını – bizləri azad gördüyü (Baxmayaraq ki, sovetlər birliyi dönəmində yazdığı bu misralarda Şimali Azərbaycanın müstəqillik qazanmadığını çox yaxşı bilirdi) üçün özünü xoşbəxt hiss edir, iki sahili – o taylı-bu taylı Azərbaycanı birlikdə görmək istəyir, iki bölünməkdən qorxdığı üçün bir çöpün də ikiyə bölünməsinə istəmədiyini bildirir.

Söhrab Tahirin yaradıcılığının araşdırılmasına həmişə ehtiyac var, bu gün də müasirliyini qoruyub saxladığı üçün onun yaradıcılığına daim müraciət olunmalı, şairin vətən sevgisi və Bütöv Azərbaycan üçün ömrü boyu çalışdığı həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Harda olsəm, ora mənə vətəndir,
Kaş ki elə vətənimdə öləydim.
Qardaşımda bu ögeylik nədəndir?
Kaş öləndən sonra bunu biləydim (2, s.14).

Cənubi Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya göz açmış və uzun bir nağıla bənzər mənalı ömür yolu keçmiş, 1943-cü ildə “Yaşa, qüdrətli qoşun” adlı ilk şeirini oxuculara təqdim etmiş və 1946-cı ildə Bakıya gələrək ali təhsil almış Söhrab Tahir:

Canımda odu var dəmirin, misin,
Canımdan ayrılıb qılınc çalaram.
Heç kəs azadlığı mənə verməsin,
Mən onu tarixdən özüm alaram (3, s.27).

deyərək azadlığın heç vaxt verilməyəcəyini, azadlığın zorla , qılınc gücü ilə, qan bahasına, öz canı hesabına alınacağını ısrarla qeyd edir və bu yoldan ömrü boyu dönməyəcəyini bildirir. Ömrünün son günlərində Xalq şairi Söhrab Tahir vətənsiz, kimsəsiz, Vətən üçün dəli-divanə olan bir gəncin həyatı dərinə dərk etdiyini hiss etdirərək, düşüncələrini belə ifadə edir:

- Çox şükür ki, bizim Müstəqil Azərbaycanımız var və biz bu Müstəqil Azərbaycanın azad övladlarıyıq, çox şükür ki, azad yaşamağın nə demək olduğunu gözlərimizlə gördük və yaşadığımız. İstədiyimiz kimi bu azad ölkədə qanuna uyğun gəzib, rahat dolanıyıq, azad, müstəqil övladlarımız var və mənim yazıları, kitabları, duyğuları, düşüncələrim, ümumiyyətlə, bütün amalım məndən sonra da əsərlərdə, kitablarda yaşayacaq və həyata keçirə bilmədiklərimi yəqin ki, gələcək nəsil davam etdirəcəkdir (5, s.16).

Söhrab Tahir Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyata, söz adamlarına qayğısını, mədəniyyətimizə nə qədər töhfələr verdiyini bu misralarda çox gözəl ifadə etmişdir:

Mən rəhbərdən çox yaxşılıq görmüşəm,
Öz payımdan hamıya pay vermişəm.
Yaxşılıqdan böyük saray hörmüşəm,
Qal bəxtimin sarayında, yaxşılıq (3, s.27).

Şair yaxşılığın heç vaxt itməyəcəyini, yaxşılıqdan bir saray tikdiyini və həmin sarayda yaxşılığı qoruyub saxladığını bildirir və cəmiyyətin, xalqın da bu ruhda böyüməsini arzulayır.

Şair Sərvaz Hüseynoğlu “Ancaq vətən eşqin ikiləşmədi” şeirində Söhrab Tahirin keşməkeşlərlə keçən mənalı ömrünün səhifələrini vərəqləyir, onu mətin, yurdsevər, vətənpərvər bir sənətkar kimi yüksək dəyərləndirir:

Soyuq sazaq kimi, qara yel kimi,
Ömrünü, gününü kəsdilər sənin.
Bir vaxt ayağını, Xoydan Mərəndən,
Doğma Ərdəbildən kəsdilər sənin.

Tanışdır bu ağrı, tanışdır bu dərd,
Tanışdır ruhunun uşuməsindən.
Kəsdilər, Təbrizə həsrət ayağını,
Bu dəfə evinin döşəməsindən.

Kəsdilər! cismində açılan yara,
Babəkdən əmanət qalan çeşmədi.
İkiyə bölünə-bölünə gəldin,
Ancaq vətən eşqin ikiləşmədi (2, s.14).

Xalq şairi Söhrab Tahir Müstəqil Azərbaycanımızda nə qədər özünü azad, sərbəst hiss etsə də, ürəyi Güney Azərbaycan üçün həmişə çırpınıb. İnsanın doğulduğu yer həmişə əziz olub, - deyə şair özünün doğma vətəmindən ayrı düşdüyünü şeirlərində dəfələrlə vurğulayıb.

Şairin həyat yoldaşı Südabə xanım şairin həyatının son anlarını belə xatırlayır:

“Söhrabın son nəfəsi idi, bizə bildirdi ki, onu şairin kitabları olan otağa gətirsinlər. Biz onun son arzusunu yerinə yetirərkən şair son “Öləndə” şeirini astaca dedi:

Harda ölsəm, məni orda basdırın,
Başdaşıma, döz daşıma lüzum yox... (2, s.14)

Bu misraları deyərək şair əbədiyyətə qovuşur. Və indiyə qədər də Allahın bir möcüzəsi kimi öləndə də heç kimə möhtac olmadığını qeyd edir.

Öz xalqıma var kədərli hörmətim,
Bu taleyi özü yazdı alnıma.
Ən ağır iş, ən kasıb gün qismətim,
Bir qapıya getməmişəm yardıma... (2, s.14)

Şair dünyasını dəyişəndə də özünü Vətəninə borclu sayır və “Öləndə” şeirində bu barədə belə yazır:

Gecə vaxtı məni xəlvət götürün,
Xalq duymasın qərib tabut kədəri.
Gecə ikən son evimə yatırın,
Qoy olmasın dostlarımin xəbəri.

Gör nə qədər mən borcluyam vətənə,
Borca görə utanıram mən ondan.
Bu borc ilə tutmaz ad-san, təntənə,
Utancağam öz qəlbimdən hər zaman (2, s.14).

Şair: “Məni gecə ikən dəfn edin, qoy əziz xalqım, dostlarımin bu acı xəbəri duymasın, mənim vətənimə o qədər borcum var ki, mən artıq utanıram ad-sanımdan, bu qədər vətənə borcu olana ad-san yaraşmaz”, - deyərək son mənzilə yola salınır.

Səməd Vurğun poeziyasından ilham alaraq öz yaradıcılığına rəng qatan görkəmli şair Əliğa Kürçaylı Vətən həsrətli şair Söhrab Tahir haqqında belə yazır:

Sənin o tufanlı yolların üstə
Baharam, çiçəyəm, qızılgüləm mən.
Düzdür, bölünməkdən qorxuram, ancaq
Sevinci səninlə gərək böləm mən (1, s.398).

Şair özünü həyatın tufanlı, qarlı-şaxtalı yollarında çiçəyə, qızılgülə bənzədir, amma bölünməkdən qorxdığını desə də, sevincini onunla yarı böləcəyini bildirir.

Söhrab Tahir bütün yaradıcılığı boyu Vətəninin dərđini ürəyində daşıyır və bu dərddən qurtulmağın yollarını axtarır. Şairin yaradıcılığı sanki dərđlə yoğrulub, şair də bu dərđlə birlikdə mənalı, məşəqqətli ömür sürür. Bu dərđ, bu ağrı-acı şairi daha da mətinləşdirir, daha da mübariz etmişdir. Heç vaxt geriyyə addım atmır, heç vaxt sınırmır, məğrurluğunu qoruyub saxlayır.

Xalq şairi S.Tahir çox az tədqiq olunan və az araşdırılan şairlərdəndir. Onun yaradıcılığını araşdırarkən Güney və Quzey Azərbaycanın taleyinin bir-birinə oxşar və fərqli cəhətlərini aydın görmək mümkündür. Hər iki sahilin, hər iki Azərbaycanın bir milləti var, o da Azərbaycan xalqıdır. Bu xalqın ikiye bölünməsi, ikili tale yaşaması nə qədər ağır olsa da, gec-tez zaman, tarix bunu birləşdirəcək və vahid Azərbaycan dövləti yaradacaqdır.

Tarix, zaman S.Tahirin vətəni əlindən alsada, onun istedadını

qabiliyyətini bacarığını, bir sözlə, şairin iç dünyasını əlindən ala bilməmiş və şair bu istiqamətdə istədiyi kimi azadlığı əldə etmək üçün bütün yaradıcılığı boyu var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

S.Tahir heç vaxt xırda hisslərlə yaşamayıb, həmişə böyük amallar uğrunda vuruşub, yazıb-yaratmışdır. O, inqilabçı şair olub, o, döyüşkən şair olub, o, həm də Cənubi Azərbaycanın inqilabçılarından biri olmuşdur. Bu gün Cənubi Azərbaycanın, Təbriz, Tehran, Zəncan, Urmıya və bu kimi 80-dən artıq şəhər öz azadlığı uğrunda ayağa qalxmışdır. Gec-tez bu xalq öz istəyinə nail olacaq, öz bütövlüyünə qovuşacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Flora X.* Söhrab Tahir ana vətənin ürəyində doğulmuş... / “Kaspi” qəz., Bakı, 2014, 24 may, s.17
2. *Kürçaylı Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 398 s.
3. *Məmmədli E.* Ən ağır iş, ən kasıb gün qismətim / Təzadlar, 2016, 14 iyun
4. Məni ötənlərə çəkmə bu qədər / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 2011, 27 may
5. *Tahir S.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 272 s.
6. Tahir Tahirli ilə Söhrab Tahir haqqında söhbət. “Ömrümün keçdiyi sahilədən uzaqlaşdıqca” / “Ədəbiyyat” qəz., “, Bakı, 2022, 16 mart
7. *Ulutürk X.R.* İki qardaş, iki şair. Bakı: Naksuana, 2009, 192 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.01.2023

UOT 811.111

E.N.Rəfiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

elnara.ganbarova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASININ FORMALAŞDIRILMASINA YÖNƏLDİLMİŞ ÇALIŞMALAR

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kompetensiya, formalaşdırma, multikultural dəyərlər, çalışmalar

Məqalədə mədəniyyətin və mədəniyyətlərarası yanaşmanın tədrisinin təlim məqsədlərinə müvafiq qurulması, çalışmalar və tədris materiallarının yalnız linqvistik-kommunikativ maraqlara görə deyil, mədəni maraqlara, öyrənmə maraqlarına müvafiqliyinə görə seçilməsi, tədris tələbələrin mədəniyyətlərarası kontekstdə istifadə edə biləcəyi bir sıra mədəni bacarıqları əldə etməyi hədəfləyən öyrənmə bacarıqlarının istifadəsinə və inkişafına əsaslanması məsələləri araşdırılır. Millətlərarası anlaşmanı başa düşməyi hədəfləyən xarici mədəniyyətin tədrisi meyarları və yanaşmaları tədqiq olunur.

Çalışmalar vasitəsilə mədəniyyətlərarası söhbətlərin nümunələrində öyrənilmiş strategiyaların həyata keçirilməsi yolu ilə anlaşılmazlıqların yaranmasına, aradan qaldırılmasına və qarşısının alınmasına diqqət yetirilməsi, buna görə də mədəniyyətlərarası mübadilələrdə metadilin əhəmiyyətinin nəzərə alınması, həmçinin çalışmalarda qarşılıqlı əlaqədə olan parça və simvolik çərçivəyə, mədəni və konnotativ istinadlara diqqət yetirilməsi ön plana çəkilir, nümunələr vasitəsilə əsaslandırılır.

Э.Н.Рафиева

УРПАЖНЕНИЯ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРИВИТИЯ СТУДЕНТАМ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: межкультурная компетенция, формирование, поликультурные ценности, упражнения

В статье исследуются построение преподавания культуры и межкультурный подход в соответствии с целями обучения, отбор учебных и учебных материалов не только в соответствии с языковыми и коммуникативными интересами, но и в соответствии с культурными интересами, учебными интересами, использование обучения навыков, которые направлены на приобретение ряда культурных навыков обучения, которые студенты могут использовать в межкультурном контексте, основанные на развитии. Исследуются критерии и подходы преподавания иностранной культуры, направленные на понимание интернационального взаимопонимания. Посредством упражнений

выдвигается на первый план акцент на возникновении, устранении и предотвращении недоразумений за счет реализации стратегий, изученных на примерах межкультурных разговоров; поэтому рассмотрение важности метаязыка в межкультурных обменах, а также акцент на текстовом и символическом каркасе, культурном и коннотативном ссылок, которые взаимодействуют в исследованиях, обосновываются примерами.

E.N.Rafiyeva

**EXERCISES AIMED AT THE FORMATION OF INTERCULTURAL
COMPETENCE IN ENGLISH IN THE CONTEXT OF INSTILLING
MULTICULTURAL VALUES IN STUDENTS**

Keywords: *intercultural competence, formation, multicultural values, exercises*

In the article, the construction of the teaching of culture and intercultural approach according to the learning objectives, the selection of studies and teaching materials not only according to linguistic and communicative interests, but also according to cultural interests, learning interests, the use of learning skills that aim to acquire a number of cultural skills that students can use in an intercultural context, and issues based on development are investigated. The criteria and approaches of foreign culture teaching aimed at understanding international understanding are explored. Emphasis on the emergence, elimination and prevention of misunderstandings through the implementation of strategies learned in examples of intercultural conversations through studies, therefore, consideration of the importance of metalanguage in intercultural exchanges, as well as emphasis on the textual and symbolic framework, cultural and connotative references that interact in studies drawn, justified through examples.

Mədəniyyətin və mədəniyyətlərarası yanaşmanın tədrisi təlim məqsədlərinə müvafiq qurulmalıdır. Çalışmalar və tədris materialları yalnız linqvistik-kommunikativ maraqlara görə deyil, mədəni maraqlara, öyrənmə maraqlarına müvafiqliyinə görə seçilməlidir. Tədris tələbələrin mədəniyyətlərarası kontekstdə istifadə edə biləcəyi bir sıra mədəni bacarıqları əldə etməyi hədəfləyən öyrənmə bacarıqlarının istifadəsinə və inkişafına əsaslanmalıdır. Bu öyrənmə qabiliyyətləri mədəni sahələrə xas olan şərhəedici və produktiv fəaliyyətin bilik və bacarıq toplusunu təşkil edir. Bunlar kommunikativ, sosial-mədəni xarakter daşıyır və hədəf mədəniyyətə xas olan, hadisələr, reallıqlar, obyektiv faktlar və subyektiv təzahürlər toplusuna uyğun olaraq linqvistik və qeyri-linqvistik çərçivəyə daxil edilir.

Tapşırıqlar kommunikativ yanaşmadan fərqli olaraq, Avropa Şurasının bu son çərçivə sənədində sosial vəzifə kimi nəzərə çatdırılır. Burada üstünlük verilən perspektiv yanaşmaya müvafiq fəaliyyət növüdür, ona görə ki, o, hər

şeydən əvvəl bir dil istifadəçisini və öyrənəni müəyyən bir şəraitdə və mühitdə (yalnız linqvistik deyil) vəzifələri yerinə yetirməli olan sosial aktyorlar hesab edir [4].

Tədris materiallarının bir hissəsi tələbələrin özləri tərəfindən yaradılan və yerinə yetirməli olduqları tapşırıqlara və autentik materiallara müvafiq nəzərdə tutulmalıdır. İstənilən autentik material, didaktik məqsədlər üçün dəyişdirilməmiş, hədəf mədəniyyətin deşifrə edilməli obyekt kimi qəbul edildiyi təsviri məqsəd üçün istifadə edilmədiyi təqdirdə istifadə edilə bilər. Autentik materiallar nəzərdə tutulan təhsil fəaliyyətlərinə uyğun olaraq seçilməlidir. Bu da tələbələri xarici mədəniyyəti anlamağa, şərh etməyə və öz doğma mədəniyyətini qorumağa və inkişaf etdirməyə zəmin yaradır.

Çalışmalar sistemi müasir metodikanın tələblərinə uyğun çalışmalar nəzəriyyəsi əsasında qurulmalı və kommunikativ bacarıqların təşkili zamanı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Çalışmalar əlaqəli şəkildə təşkil olunan dil və nitq materialları əsasında qurulmalıdır;
- Çalışmalar kompleks xarakterli və situativyönümlü olmalıdır;
- Çalışmalar mənimsənilməli olan dil vahidləri və nitq modellərinin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə istiqamətində qurulmalı, mərhələli şəkildə təşkil edilməlidir;
- Çalışmalar mənimsənilməli olan linqvistik vahidlərin və nitq nümunələrinin kommunikasiya prosesində, müstəqil, yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımı şəraiti təmin etməlidir;
- Çalışmalar nitq fəaliyyətinin növünə uyğun olaraq tərtib edilməlidir [3].

Beləliklə, müxtəlif mədəni faktorlar eyni təlim məqsədləri və məzmununun yaranmasına zəmin yaradır. Buna görə də biz müsahibələr, təcrübələr, çıxışlar, reklamlar, bir sözlə, mədəniyyətyönümlü fəaliyyət təqdim etməklə, tədrisdə multimedia vasitələrindən zəngin istifadəni də təmin edirik. Reklam diskursu çox zəngin maarifləndirmə vasitəsidir. Reklamda məna və məlumatın qurulmasında, mövzu seçimində, gizli və açıq-aşkar mədəni istinadlarda müəyyən cəmiyyətin mədəni xüsusiyyətləri açıqlanır. Reklam mədəniyyətin özünün simasına şahidlik edir və onun yerləşdiyi cəmiyyətin tipini əks etdirə bilir. Nəhayət, kontekstləşdirilmiş mədəniyyətlərə tədrisə dildəyiçicilərinin cəlb edilməsi vacibdir. İngilis dillilərin dərslərə mümkün qədər tez-tez cəlb edilməsi, tələbələrin dil biliklərinin tətbiqi ilə yanaşı, mədəniyyətlərə kommunikasiyaya qoşulmalarına və mədəniyyətlərə səriştəlilik nümayiş etdirmələrinə zəmin yaradır. İKT vasitələri, sosial şəbəkələr mədəni vasitəçilərin cəlb edilməsi və öyrənənlərin öz ana mədəniyyəti ilə hədəf mədəniyyəti arasında vasitəçi olmağı öyrənməsi günün tələbidir. Aydındır ki,

dil dərslərində indiyədək istifadə olunan orijinal yazılı və şifahi materiallar mədəni məqsədlərə nail olmaq şərti ilə bundan sonra da istifadə edilməli olan materiallardır.

Çalışmalar tələbələrdə bir neçə mədəni parametrlərin formalaşdırması məqsədi daşıyır. Onlar qarşıya qoyulan təlim məqsədi ilə bağlı uyğunluq dərəcəsinə və spesifik xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Kommunikasiyaya aid bəzi tapşırıq nümunələrinə nəzər salaq.

Xarici və ana dilində danışıq aktlarının təhlili: danışıqın situasiya kontekstinə uyğun davranış və diskursiv istifadələrin öyrənilməsi (gözlənilməz təşkil olunmuş ziyarətlərdə, gözləmə otaqlarında, restoranlarda və s.), ünsiyyətdə şəxsiyyətlərarası ritual aktların öyrənilməsi (salamlama, təşəkkürlər, təriflər və s.).

Xarici və ana dilində kommersiya əməliyyatlarının təhlili. Açıliş və bağlanma ardıcılığı, tərəfdaşlar tərəfindən yerinə yetirilməli olan konkret tapşırıqlar (tələb, təklif, ödəniş və s.) vasitəsilə mağazaların növlərinə görə tranzaksiya qarşılıqlı təsirlərində interaktiv variasiyaların öyrənilməsi və fərqlərin müşahidəsi.

Bu təhlillər həm də tərəfdaşların sosial-affektiv münasibətlərinə diqqəti yönəldir:

-antropomimlərin istifadəsi, adlar və onların nitq aktına münasibətdə praqmatik dəyəri, nitq axını və onların manipulyasiyası (ehtiram, nifrət, yaltaqlıq və s.);

-bu "münasibətlərin" nəticəsində yaranan problemlər və müxtəlif linqvistik üsullarla üzləşmə: nitqin qeyri-müəyyən funksiyasında kəsilmələrin, müdaxilələrin, eləcə də müxtəlif dəyərlərin olması ilə yaranan qarşılıqlı əlaqədə "zərbələr" tərəfdaşların yüksək və ya aşağı mövqeyinə görədir;

-müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan nəzakət təzahürləri (məsəllər, dolayı ifadələr, mənfi suallar və s.), linqvistik konfliktlərin təzahürləri və s. [1]

Bu xüsusda mütləq qarşılıqlı əlaqələrin sosial-mədəni çərçivəsi nəzərə alınmalıdır.

Bu praqmatik və interaktiv təhlillər dil, mədəniyyət və cəmiyyətin bir-birinə nüfuz etməsini, diskursiv şərhləri təqdim edir. Buna görə də mədəniyyətin və mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasında bunların öyrənilməsinə maraq göstərilməsi vacibdir. Bu mədəniyyətdaxili yanaşmalar daha sonra qarşılıqlı təsirlərin mədəniyyətlərarası perspektivindən müqayisə edilməlidir.

Müvafiq iki mədəniyyətə mənsub danışanların iştirak etdiyi mənbə dildə və hədəf dildə mədəniyyətlərarası münasibətlərin təhlili.

Təhlillər kommunikativ disfunksiyaları və ya mədəni dəyişiklikləri üzə çıxaran müxtəlif praqmatik və qarşılıqlı təsir səviyyələrinə yönəldilir:

-fərqli mədəni norma və konvensiyaların səbəb olduğu anlaşılmaqlar;

-şəxsi zəifliklər tərəfindən qəbul edilə bilən və stereotiplərə gətirib çıxaran şərh fərqliliklərinə səbəb olan praqmatik və sosial-mədəni çatışmazlıqlar;

-mənəbə mədəniyyətinə xas olan və xarici dildə təkrar ötürülən kommunikativ strategiyaların ifadələri, məsələn, özlüyündə heç bir mənə kəsb etməyən, lakin əcnəbinin, sözün əsl mənasında başa düşə biləcəyi adi formulların istifadəsi;

-fərqli ünsiyyət formalarının mədəniyyətdən asılı olaraq, harmoniya, tənqid və ya mübahisə ehtiyacına əsaslanması və s.

Digər mədəniyyətlərin kəşfinə aid nəzərdə tutulan çalışmalar müəyyən əlaqəsizlikləri və ya uyğunsuzluqları üzə çıxaran aşağıdakı məzmunə yönəlir: naməlum olanı kəşf etmək, klişe və stereotiplərlə üzləşmək, müxtəlif təcrübələri və adətləri aşkar etmək, fərqli şərhəddici korrelyasiya axtarmaq, şəxsdən asılı olaraq, mədəni istinad sistemlərinin fərqliliyi barədə məlumatlılığı artırmaq, izahat toplusu yaratmaq, tələbələrin sənəddə başa düşdükleri ilə bağlı gizli və şərhəddici uyğunsuzluqları aydınlaşdırmaq, sosial-mədəni təsəvvürləri aşkar etmək, bir sözlə, başqasının və özünün danışığı və davranışlarını müəyyən etmək, özünə və hetero-stereotiplərə müraciət etmək, semantik eyhamları müəyyən etmək, mövcud iki mədəniyyət arasındakı əlaqəni obyektivləşdirmək və s. Bu mənada autentik material tələbələri uydurma bir reallıq parçasına şəhadət etməyə deyil, mədəniyyətlərin mənimsənilməsinə cəlb edir. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasında autentik materialların əhəmiyyəti sosial baxımdan qeyd olunmalıdır.

Çalışmaların başqa bir nümunəsi, doğma və hədəf dilin adət-ənənələri və dünyaya baxışını əks etdirən müxtəlif kateqoriyalara aid atalar sözləri və leksikonun təhlilidir.

“Bütün yollar Romaya aparır” atalar sözünün mənası, bu şəhər dünyanın ən qədim şəhəri olduğu üçün hamının Romanı ziyarətə getmə arzusunu bildirir.

Xüsusilə, tərcümə çalışmaları üzərində dayanmaq istərdik. Dilçilər, antropoloqlar, sosioloqlar və müəllimlər mədəniyyət və dilin bir-birinə bağlı olması və heç bir tərcüməçinin dildə olan mədəni aspektləri nəzərə alaraq gözdən sala bilməyəcəyi faktı ilə razılaşırlar. Von Humboldt qeyd edirdi ki, hər şey onu nəzərdən keçirən mədəniyyətdən asılı olaraq fərqli semantik təsvirlərin mövzusu ola bilər. Bu, mədəniyyətlərin və tərcümənin nüfuz qabiliyyəti problemini gündəmə gətirir, xüsusən də antropoloji və sosioloji müstəvidə belə qəbul edilir ki, lingvistik strukturlar həmişə eyni dünyanı ifadə etmirlər, lakin onlar bunu ifadə etməyi bacarırlar. Bu, müəyyən bir mədəniyyətə xas olan situasiyalara aiddir ki, başqa bir mədəniyyətdə buna “*ad vermək*” mümkün deyil. Bu səbəblərdən mənaların tədqiqi tədrisən daxili dilçilikdən xarici dilçiliyə keçdi; ikincisi dil və mədəniyyət sistemlərinin elementləri arasındakı əlaqəni tanıyır.

Multikultural dəyərlərin aşılmasıyla bağlı çalışma növü kimi tərcümənin əhəmiyyəti də məna ilə əlaqədar olaraq nəzərdən keçirilir, ona görə sözlər təfsir edilmədiyi təqdirdə heç bir məna daşımır. Tərcümə etmək üçün məna tam başa düşülüb, açılmalıdır. Mədəniyyət fərqləndirməyi dəqiq bilməkdir, linqvistik ifadəyə sosiolinqvistik məna verməkdir. Etiraf edilməlidir ki, bu gün dil tədrisində tərcümə ənənəvi metodologiyada olduğu kimi, dili öyrətmək/öyrənmək üçün yeganə vasitə deyil və xarici dili və sintaksisi başa düşməyə yönəlmiş öyrənmə vasitəsi kimi çıxış edir. Problem ondadır ki, ingilis dilinin tədrisində tərcümə ilə əlaqəli çalışmalar o qədər zəif verilir ki, bunlar da tədrisi inkişaf etdirmək məqsədi daşımır. Tərcümənin üzə çıxardığı məsələ, istər auditoriyada pedaqoji məqsədlə tərcümə, istərsə də peşəkar tərcümə olsun, tərcümə fəaliyyətində problemlər yaradan dildə mədəniyyətlə bağlı məsələlərdir.

İngilis dilinin tədrisində tələbələrdə multikultural dəyərlərin kommunikativ yönümlü formalaşdırılması üçün çalışma və tapşırıq nümunələrindən məqsəduyğun istifadə olunması tələbələri kommunikasiya prosesinə hazırlayır.

Bununla bağlı III kurs tələbələri ilə aşağıdakı tapşırıqlarla işlədik.

Layihə-tapşırıq 1:

Böyük Britaniyanın tarixi bir gününün qeyd edilməsi çərçivəsində araşdırma aparın və sonra universitet kitabxanasında tələbələrin istifadəsinə veriləcək məlumatları ümumiləşdirin.

Tədqiqatın obyektı: Mətnlər və tarixi sənədlər.

Kommunikativ məqsəd: Faktları müəyyənləşdirin tənqidi münasibət bildirin.

Ardıcılıq 1: Tarixi fakt haqqında məlumat.

Ardıcılıq 2: Tarixi faktla bağlı münasibət bildirmək, fikrini ifadə etmək.

Ardıcılıq 3: Tarixi faktı təhlil və şərh etmək.

Layihə-tapşırıq 2:

İngilislərə mənsub adət-ənənələrlə bağlı ideyalar üzrə debat təşkil edin və sonra hesabat yazın.

Tədqiqatın obyektı: Fikirlərin müzakirəsi.

Kommunikativ məqsəd: Müxtəlif fikirləri təkzib etmək üçün dialoq

Ardıcılıq 1: Debatda iştirak edin: inandırın və ya əmin edin.

Ardıcılıq 2: Mübahisədə mövqeyinizi müdafiə edin: qəbul və ya təkzib edin. Qəbul etməsəniz də, hörmətlə yanaşmağı unutmayın.

Layihə-tapşırıq 3:

"Açıq qapı" gününün bir hissəsi olaraq, humanitar yardımla bağlı ziyarətçiləri səfərbər etmək üçün *çağırışların* ediləcəyi ekran panelləri

Tədqiqatın obyektı: Çağırış (söhbət elanlardan, reklamlardan gedir)

Kommunikativ məqsəd: İnsanların fəaliyyətə keçməsi üçün arqumentlər gətirmək.

Ardıcılıq 1: Çağırış problemini və onun strukturunu anlamaq.

Ardıcılıq 2: Həmsöhbətini hərəkətə keçməyə təşviq etmək.

Layihə-tapşırıq 4:

Təsəvvürünüzü ifadə etmək üçün fantastik qısa hekayə yazın və oxucuda çaşqınlıq və suallar yaradın.

Tədqiqat obyektı: İngilis dilli ölkələrlə bağlı təsəvvürlərin müzakirəsi.

Ünsiyyət məqsədi: Təsəvvürlərini ifadə etmək.

Ardıcılıq 1: Fantastikanı real mühitə tətbiq etmək.

Ardıcılıq 2: Fantaziyanızı fantastik bir romanda ifadə etmək.

Ardıcılıq 3: Fantastika romanının maraqlarını başa düşmək.

Mədəniyyətin ötürülməsi üçün vasitəçi olan şəxs, yəni müəllim tərəfindən bu məzmunlar birlikdə işlənərək tələbələrin sosiallaşmasını təmin etməklə yanaşı, onlarda kommunikativ səriştənin formalaşmasına, multikultural dəyərlərin aşılmasına kömək edir.

Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazımdır ki, bu cür tapşırıqlar tələbələri müxalif fikirlərə və fərqliliklərə hörmətlə yanaşmağa, mədəniyyətlərarası münasibətlərə və dialoqlara hazır olmağa, öz ölkələrinin dəyərlərini qiymətləndirdiyi kimi, digər ölkə mədəniyyətlərinə də dəyər verməyə, multikultural və tolerant Azərbaycan cəmiyyətinin gələcəyi kimi formalaşmağa istiqamətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Appleton N. Cultural Pluralism in Education*, New York et Londres: Longman. 1983, pp.17-21
2. *Верещагин Е.М. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г.Костомаров. М.: Ладомир, 2006, 295 с.*
3. *Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / С.Ф.Шатилов. Л.: Просвещение, 1977, 246 с.*
4. <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>

Redaksiyaya daxil olub 02.02.2023

UOT 811.111

E.B.Qənbərova
Azərbaycan Dillər Universiteti
elnara.ganbarova@mail.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF JANRLI BƏDİİ MƏTNLƏRİN KOMMUNİKASIYAYA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: bədii mətn, ingilis dilinin professional məqsədlərlə tədrisi, müxtəlif janrlar, kommunikasiya prosesi

Məqalədə ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr üçün müxtəlif dövrlərdə yaşamış müəlliflər və onların müxtəlif məzmunlu və janrlı əsərləri tədqiqata cəlb olunmuş, tədrisdə təhlil və müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Öyrənilən bədii mətnlər tələbələrin dil və nitq bacarıqlarını, təfəkkür və təxəyyüllərini inkişaf etdirməklə bərabər, onlarda hər iki mədəniyyətin müqayisəli təhlilinə, oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənlənməsinə, fikir və mülahizələrinin formalaşmasına gətirib çıxardığı qənaətinə gəlinmişdir.

İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə vətənpərvərlik, müharibə, azadlıq, sevgi, dostluq, həmrəylik, təbiət, gözəllik və s. mövzuda əsərlərin oxunması tövsiyə olunmuş, təhlil və müzakirələr aparılmış, bədii mətnlərin kommunikasiyaya təsiri praktik təcrübədə təsdiqlənmişdir.

Э.Б.Ганбарова

ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ РАЗНЫХ ЖАНРОВ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ НА ОБЩЕНИЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: художественный текст, преподавание английского языка в профессиональных целях, разные жанры, процесс коммуникации

В статье авторы, жившие в разные эпохи, и их произведения разного содержания и жанра были привлечены к исследованию и стали объектом анализа и обсуждения в обучении студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях. Сделан вывод о том, что изученные художественные тексты развивают у учащихся языковые и речевые навыки, мышление и воображение, приводят к сравнительному анализу обеих культур, выявлению сходных и различных аспектов, формированию идей и мнений.

Студентам, изучающим английский язык в профессиональных целях, рекомендовалось читать произведения о патриотизме, войне, свободе, любви, дружбе, солидарности, природе, красоте и др., проводились анализы и обсуждения, влияние художественных текстов на общение подтверждалось на практике.

ISSUES OF INFLUENCE OF DIFFERENT GENRES OF LITERARY TEXTS ON COMMUNICATION IN ENGLISH LESSONS

Keywords: *literary text; teaching English for professional purposes, different genres, communication process*

In the article, the authors who lived in different eras and their works of authorial content and genre were involved in the research for the students studying English language for professional purposes, and became the object of analysis and discussion in teaching. It was concluded that the learned literary texts develop the students' language and speech skills, thinking and imagination, and lead to the comparative analysis of both cultures, the identification of similar and different aspects, and the formation of ideas and opinions.

Students learning English for professional purposes were advised to read works on patriotism, war, freedom, love, friendship, solidarity, nature, beauty, etc., analysis and discussions were conducted, the effect of literary texts on communication was confirmed in practical experience.

Məlumdur ki, dil müxtəlif mətnlərdə şifahi və yazılı və ya spontan olaraq bir anlıq insanların məişət və ya iş ehtiyaclarını ödəmək üçün və ya yazıçılar, mütəfəkkirlər tərəfindən həyat üçün cəmiyyətin topladığı mənəvi sərvətdən mənimsənilən mətnlər kimi yaranır. Dil və onun mənimsədiyi mətnlər mətndən öyrənmə vasitəsi kimi istifadə etməyin zəruriliyini inandırıcı şəkildə sübut edir.

Eyni çətinlik dərəcəsinə malik, məlum/naməlum materialla tərtib edilmiş tədris mətnləri təhsilin ilkin mərhələsində maksimum dərəcədə istifadə olunur. Dilin mənimsənilməsinə müvafiq olaraq getdikcə daha fəal şəkildə orijinal yazılı mətnlər təklif olunur:

1) qəzet publisistikası: dillə tanış olmaq, mediadan müxtəlif növ məlumatlar almaq;

2) işgüzar/biznes mətnləri: müxtəlif növ sənədlərin (ərizə, sorğu və s.) hazırlanmasını mənimsəmək;

3) elmi-kütləvi mətnlər: gələcək mütəxəssisləri elmin dili ilə tanış etmək;

4) bədii mətnlər yəni, didaktik işlənməyə məruz qalmayan, təhsilin müxtəlif mərhələlərinə uyğunlaşdırılmayan orijinal mətnlər nəzərdə tutulur.

Bu cür mətnlərin təsnifatına gəldikdə isə, onlar yetərinə çoxdur və biz ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə kommunikasiyanın aşılınması məsələlərində onlardan istifadə ilə bağlı təhlillər aparacağıq.

İki genealoji xətt üzrə mədəni irs almış Oldos Həkslinin (1894-1963) ata tərəfdən babası böyük təkamülçü bioloq Tomas Henri Həksli (1825-1895), ana

tərəfdən qohumu böyük şair və pedaqoq Metyu Arnoldur (1822-1888). Bu genetikanın daşıyıcısı olan Oldos Haxslının “Cəsür yeni dünya” romanında gələcək konsepsiyası əks olunur və tələbələr qeyri-ədəbi kontekstdə distopiya romanı, distopiya romanı ədəbi kontekstdə, romandakı insan təbiəti və insanın inkişaf meyilləri ilə bağlı məlumatlar alırlar.

Sten Barstou yaradıcılığında isə sosial roman janrı öz ifadəsini tapır, Britaniya nəşrində sosial roman janrının genealogiyası və işlənmə səciyyəsi, insan və cəmiyyət problemi əks olunur. “Bir növ sevgi” romanında ailə və məişət problemlərdən, “Sahildəki gözetçi” romanında sosial-iqtisadi problemlərdən bəhs olunur.

Sten Barstou (Stan Barstow, 1928-2011) Britaniya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən, Avropa ədəbiyyatında xüsusi yeri olan yazıçılardan biridir. Dövründə fərqli bacarığı tənqidçilər tərəfindən yüksək dəyərləndirilərək əsərləri sosial roman janrının öyrənilməsində istinad nöqtəsi kimi götürülmüşdür. Onun əsərlərində qaldırılan problemlər adi vətəndaşların həyatını əks etdirsə də, ictimai və sosial problemlərin təsvirinə görə tamamilə seçilir.

Sten Barstounun bir yazıçı kimi qələmə aldığı “Bir növ sevgi” (A Kind of Loving), “Sabah məndən soruş” (Ask Me Tomorrow), “Qəzəbli sakitlik” (A Raging Calm), “Sahildəki gözetçilər” (The Watchers on the Shore) adlı romanları ona dünya şöhrəti gətirərək, əsərlərinin süjet xəttinə istinad edilən filmlərin çəkilməsinə, tamaşalar yaradılmasına səbəb olmuşdur [2].

Yazıçı yazdığı əsərlərdə hər zaman insanın cəmiyyətdə və toplumda yeri, arzu və istəklərini ön plana çıxarmağa çalışmış, sosial problemləri yetərincə olan insan obrazları hər bir əsərində təsvir olunmuş, onların rifah və hüsur içində yaşamaq istəkləri əsərin ideyasına çevrilmiş, bir sözlə, oxucusuna mənəvi, psixoloji və sosial çətinliklərlə mübarizə aparan insandan bəhs etməklə, sosial problemləri önə çıxaran yazıçı cəmiyyətin yazılmamış qanunlarından hər zaman bəhs etmişdir.

Yazıçının “Vik Braun” trilogiyası orta sinfin gündəlik həyatının təsvirini əks etdirsə də, hər üç romanda məişət qayğılarının çoxluğu, insan həyatının cəmiyyət qanunları fonunda əks edilir və cəmiyyətdə hökm sürən qanunlar roman qəhrəmanlarının həyatına təsir edərək onların taleyini müəyyən edir. Bu problemlərin içində isə adi insanın, sıradan vətəndaşın arzu və istəkləri gözə-görünməz maneələrlə qarşıdurmada təsvir edilərək oxucuya çatdırılır.

Tələbələrə oxumağı tövsiyə etdiyimiz və üzərində iş apardığımız digər müəllif və əsərləri nəzərdə tutulardan biri də V.Vulf yaradıcılığı və onun yaradıcılığında əks olunan gender problemidir. Gender probleminə dair müxtəlif yanaşmalar, Modernizm və Virciniya Vulf yaradıcılığı, V.Vulf yaradıcılığında gender probleminin işlənmə səciyyəsi, “Xanım Dallovey”

əsərində nizamlayıcı funksiya kimi evlilik”, “Mayaka doğru” əsərində despot rejimin dağıdılması və sairidir.

1882-ci ildə Adelin Virciniya Stefen olaraq anadan olmuş və Viktoriya mühitində böyümüş Virciniya Vulf ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli müəlliflərindən biri hesab olunur. Virciniya Vulf, ənənəvi ədəbi yazı texnikalarını rədd edən eksperimental dili ilə qəlibləri qırdığı üçün ingilis dilinin ən mühüm yenilikçilərindən biri olaraq öz adını tarixə yazmışdır.

XX əsr ədəbiyyata modernizm adlanan yeni bir üslub gəldi və Virciniya Vulf bir çox janrlarda öz qələmini sınaqı: jurnallar, məktublar, qısa hekayələr və romanlar və s.

Virciniya Vulf bir yazıçı kimi qadınların sosial və iqtisadi azadlıqlarını dəstəkləmişdir. Vulf özü də şəxsi həyatında cəmiyyətin məhdudiyyətlərinə məruz qalmış, təhsil ala bilməmişdir. O, esselərində, romanlarında və məktublarında qadınların bərabərlik uğrunda mübarizəsini hər zaman dəstəkləmişdir.

Cəmiyyətdə qadınlara qarşı qoyulan sosial məhdudiyyətlərə baxmayaraq, qadınların böyük nailiyyətlər əldə etmək gücünə hər zaman inanan Vulf yaradıcılığı feminizm və modernizm baxımından geniş şəkildə müzakirə edilir. O, həyatı boyu qadınların azadlığını və gender bərabərliyini müdafiə edir.

Görkəmli britaniyalı yazıçı, tənqidçi, müasir düşüncələrə malik olan Virciniya Vulf “Özünə aid otaq” (1929) adlı məşhur essesində qadın üçün öz otağının, pulunun və təhsilinin vacibliyini vurğulayır, bunun sayəsində uğurlu bir yazar ola bilir. O hesab edir ki, cəmiyyət qadını qəsdən bu üç təməl daşından məhrum edib, ona görə də qadının seçimləri patriarxat tərəfindən məhdudlaşdırılıb. Vulf özünün “Mayakla doğru” (1927) romanında qadının rəssam olub-olmaması ilə bağlı fikirlərini kişi hökmranlığını qəbul etməyə məcbur olan və şəklini tamamlamaqdan çəkindirən qadın personaj Lily Briskpo vasitəsilə çatdırır. Vulf bizə Lilinin rəssam olmağa çalışarkən hansı proseslərdən keçdiyini və hansı daxili münaqişələr yaşadığını göstərir. Bununla belə, Lili bizə sənət əsərini bitirməklə qadının da kişi kimi rəssam ola biləcəyini sübut edir; buna görə də, indi rəssam olmaqla, Lily özü üçün yeni bir şəxsiyyət qurur.

Virciniya Vulf feminist yazar hesab olunur və çox bəyənilən romanları “Xanım Dallovey” (1925), “Mayaka doğru” (1927) və “Orlando” (1928) romanlarıdır.

Virciniya Vulf bacısı Vanessa Bellin təklifi ilə xatirələrini yazmağa başlayır. “Keçmişin eskizi” essesində o, oxucuya necə yazıçı olduğunu anlamaq imkanı verir, lakin oxucu bundan daha çox həyatındaki çətinliklər haqqında təsəvvür əldə edir.

Vulfun əsərlərini oxuduqca tələbələr ötən əsrlər və dövrümüz haqqında oxşar və fərqli cəhətləri əxz edir, dövrün tələb və qanunlarını dəyərləndirməyi, iki dilin, iki ölkənin müqayisəli təhlilində həm dilə, həm mədəniyyətə yiyələnməklə, inkişaf dinamikasını izləyirlər.

Tələbələrə oxunması tövsiyə olunan Ayzek Azimovun “Mən, robot” əsərində insan problemi, elmi fantastika janrının Amerika ədəbiyyatında təzahürü, onun tarixi, təşəkkülü və təkamülü araşdırılır, Ayzek Azimovun yaradıcılığında elmi fantastik proqnozlar, əsərlərindəki fantastik elementlər, “Mən, robot” kitabında texnika və insan toqquşmasının təsviri öz əksini tapır.

Ayzek Azimov (1920-1992) müasir Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olub, dünya ədəbiyyatında elmi fantastika janrında yazan yazıçı kimi çox zəngin yaradıcılıq irsinə malikdir. Yazıcının yaradıcılığı, texniki inqilablar dövründə böyük səs-küyə səbəb olan romanları, həm Amerika cəmiyyəti və həm də bütün dünyanın əsrimizdə qarşılaşdığı insan və texnika toqquşmasını, roboto-texnika qanunlarını, gələcəklə bağlı futuristik ehtimalları əks etdirməklə yanaşı, texnokratik erada insanın mahiyyəti və mövcudluğu ilə bağlı mülahizələri təsvir edərək oxucuya çatdırmağa çalışır.

Respublikamızın siyasi uğurları, Qərbi öyrənmək meyli artdıqca, dil, din kimi millətlərarası problemlər tolerant mühitdə həll olunduqca, Şərq və Qərb arasındakı sərhədlər də azalır. Bu baxımdan Qərb dünyasına, ədəbi bədii fikrinə maraq getdikcə artır.

Çağdaş dünyadakı müharibələr, qırğınlar, xəstəliklər ya bəşəriyyətin tamamilə məhv edilməsinə, ya da insanın fəaliyyətinin, dəyərinin azalmasına yönəlmiş açıq-aydın məlumdur. Maddi, mənəvi və fiziki olaraq böhran yaşayan insanların yaşamaq uğrundakı mübarizəsi əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Çağdaş insanın problemi isə bir qədər daha dərinidir. Əvvəlki dövrlərdə insan insanla əvəz olunurdusa, müasir dövrdə insan texnika ilə əvəz edilmək qorxusu yaşayır. İnsan həyatını asanlaşdıran texnika, eyni zamanda onun dünyadakı yerini də əlindən almağa meyillidir. Süni intellektli robotlar, insan zəkasına bənzər zəkada hazırlanan son model robotlar bunu söyləməyə əsas verir. Vaxtilə elmi fantastik ədəbiyyatda bu kimi mövzular sadəcə təxəyyül məhsulu və ya gerçəkləşməsi müşkül proseslər kimi təsvir olunurdusa, son dövrlərdə bu kimi texniki inqilabı əks etdirən mövzularla yazıçılar sanki yaxın gələcəkdəki hadisələrdən öncədən xəbər verirlər. Növbəti təklifimiz Keyt Atkinsonun yaradıcılığı və onun yaradıcılığının əsasını təşkil edən tarix, ailə və şəxsiyyət mövzusu, postmodernist dedektiv romanlar və bu romanlarda məişət problemlərinin təzahürü, cinayət və məişət problemlərinin vəhdəti məsələləri və onlarla tanışlıq və təhlildən ibarətdir.

Keyt Atkinson yaratdığı Cekson Brodi obrazı ilə dünya arenasına çıxmağa nail olmuşdur. O, müasir İngilis ədəbiyyatında yazıçı, dramaturq və qısa hekayələr müəllifi kimi tanınır. Keyt Atkinson keçən əsrin 90-cı illərindən

yaradıcılığa başlamış, müxtəlif nəşriyyat evlərində ilk qısa hekayələrini nəşr etdirmişdir. Az zaman içərisində oxucuların sevimlisinə çevrilmiş, əsərlərinə görə bir çox məşhur mükafatlara layiq görülmüşdür.

Keyt Atkinsonun yaradıcılığında, xüsusən də “Cinayət tarixləri” seriyasına daxil olan romanlarında şəxsiyyət axtarışı, tarixə münasibət, ailə-məişət problemlərinin araşdırılması tələbələrin ingilis dilli xalqların yaşam tərzləri, ailə məişət qayğıları ilə yanaşı, problemləri, xarakterləri, münasibətləri, baxışları və s. ilə tanış olmalarına zəmin yaradır.

Tələbələrə təklif olunan Toni Morrisonun bədii əsərləri folklor motivlərini özündə birləşdirən əsərlər olub, Afro-Amerika ənənələrində folklor-ədəbi əlaqələrinin inkişafını və T.Morrison yaradıcılığının Amerika ədəbiyyatında yeni mərhələ kimi özünə yer tutduğunu təsdiqləyir. O, əsərlərində əcdadlarını əks etdirməklə folklor elementləri və müasirliyi də vəhdətdə verməyə çalışır.

Toni Morrison 1988-ci il Pulitser, 1993-cü il ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Müasir Amerika ədəbiyyatının aparıcı nümayəndəsi kimi, o Amerika ədəbiyyatı tarixində Nobel mükafatı alan ilk qara dərilili qadın yazıçı olub əsərlərində milli kimlik problemlərini qaldırır, afroamerikalıların keçmişini və bu gününü işıqlandırmğa çalışır.

“Ən mavi gözlər” [6] yazığının ilk qələm təcrübəsidir. Bu romanda yazıçı mavi gözlərinin olmasını arzulayan zənci qızın həyat hekayəsini Amerika tarixində yaşanan istənilən qara dərilili insanın hekayəsinə çevirir. Əsərdəki Pekola obrazı müəllifin sonralar bütün romanlarında vurğuladığı qara dərililərin utanc keçmişini tərənnüm edir. Bu əsər vasitəsilə yazıçı qara dərilili insanların gerçək həyatını göstərir. Əsər hüzn dolu notlarla başlayır və ölü doğulan uşağın simasında ümidi itmiş, yaşamaq uğrunda mübarizə əzmi sındırılmış, nəinki ağların, hətta öz atası tərəfindən təhqir edilmiş zəncinin məşəqqətli həyatını əks etdirir. Əsər nəşr olunduğu gündən böyük oxucu rəğbəti qazanır və öz müəllifinə uğur gətirir.

T.Morrisonun 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi müxtəlif əxlaqi meyarlarla yaşayan zənci qadınlarının həyatından bəhs edən “Sula” romanı isə Amerika ədəbiyyatında nüfuzlu mükafatlardan olan Kitab mükafatına layiq görülür.

T.Morrisonun 1977-ci ildə işıq üzü görən “Solomonun nəğməsi” [4] romanı könləlikdən xilas olan və öz milli köklərini axtaran, kimliyini yenidən qazanan zəncinin həyat hekayəsini əks etdirir. Roman ədəbi tənqidçilər cəmiyyətinin və Amerika Ədəbiyyat və İncəsənət Akademiyasının mükafatına layiq görülür və o, Amerika ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndəsi olur.

T.Morrison “Sevgili” romanında konkret sosial-tarixi reallıqdan insan, onun mahiyyəti haqqında qlobal ümumiləşdirmələrdən söz açır. Uşağını öldürən, amma onun ölümündən sonra bütün həyatını itirən ana obrazı sözün həqiqi mənasında könləiyə qarşı yazılmış ən gözəl bədii obraz hesab edilir.

T.Morrison Amerika gerçəkliyi ilə Afrika kədərini sadə insanların həyat tərzində, toplumla münasibətlərində göstərə bilmişdir.

Tələbələr bu əsərlərlə tanışlıqdan sonra, onun əsərlərinin bütün hallarda insan və onun dünyada yeri, əzab və iztirablarla dolu həyatı və bu həyat uğrunda mübarizəsindən bəhs etdiyini anlayır. Bu mənada T.Morrison yaradıcılığı dünyanın istənilən yerində yaşayan insanın problemləri ilə bağlıdır və bu səbəbdən də aktualdır.

T.Morrisonun bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub, “Dünya ədəbiyyatı” külliyyatına salınıb. Yazıçı Azərbaycan ədəbi mühitində tanınır və oxunur. Onun romanlarında qaldırılan mövzular Azərbaycan oxucusunun da maraq dairəsindədir.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq İngiltərə ədəbiyyatında gedən ədəbi-mədəni proseslər, əsasən də Viktorian dövrü ədəbiyyatı sonrakı dövr ingilis ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrün ən tanınmış simularından olan və dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan ingilis simvolist yazıçısı Oskar Uayldın (1854-1900) yaradıcılığı onun “Dorian Qreyin portreti” [8] və ədəbi nağılları – “Xoşbəxt şahzadə”, “Gül və bülbül”, “Lovğa nəhəng”, “Sadiq dost”, “Qeyri-adi fişəng”, “Gənc padşah”, “Balıqçı və Qəlbi”, “Şahzadə qızının ad günü” ilə diqqəti cəlb edir.

Bu cür müxtəlif məzmunlu və müxtəlif janrlı əsərlər və onların tədrisə cəlb olunması, öyrənilən bədii mətnlər tələbələrin dil və nitq bacarıqlarını, təfəkkür və təxəyyüllərini inkişaf etdirməklə bərabər, onlarda hər iki mədəniyyətin müqayisəli təhlilinə, oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşməsinə və fikir və mülahizələrinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Göründüyü kimi, tədqiqat zamanı ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə vətənpərvərlik, müharibə, azadlıq, sevgi, dostluq, həmrəylik, təbiət, gözəllik və s. mövzularda əsərlərin oxunması tövsiyə olunmuş, təhlil və müzakirələr aparılmış, bədii mətnlərin kommunikasiyaya təsiri praktik təcrübədə təsdiqlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Barstow S. A Kind of Loving.* Parthian Books. 2011, 300 p.
2. *Barstow S. Ask Me Tomorrow.* Corgi Childrens. 1994, 224 p.
3. *Morrison T. Song of Solomon.* Knopf Doubleday Publishing Group. 2004, 352 p.
4. *Morrison T. Tar Baby.* Vintage. 2004, 320 p.
5. *Morrison T. The Bluest Eye.* Perfection Learning. 2009, 380 p.
6. *Уайльд О., Киплинг Р. Стихотворения. Портрет Дориана Грея. Тюремная исповедь. Стихотворения. Рассказы.* Библиотека всемирной литературы. Серия вторая. Т. 118, М.: Художественная литература, 1976, 768 с.

7. Уайльд О. Полное собрание сочинений / Под ред. К. И. Чуковского: в 4 т-х, Т. 1, Минск: СПб, 1912, 658 с.
8. Уайльд, О. Избранные произведения: в 2 т-х, Т. 1, М.: Гослитиздат, 1960, 450 с.
9. Barstow S. Author led kitchen-sink realism. http://archive.boston.com/bostonglobe/obituaries/articles/2011/08/05/stan_barstow_author_led_kitchen_sink_realism_at_83/
10. Morrison: 'I want to see a white man convicted for raping a black woman'//TheGuardian. 20 Apr. 2015. <https://www.theguardian.com/books/2015/apr/20/toni-morrison-race-relations-america-criminal-justice-system>

Redaksiyaya daxil olub 06.02.2023

İctimai elmlər

UOT 314

A.B.Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmədov.67@mail.ru

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏHALİ ARTIMI VƏ MƏSKUNLAŞMASINA DAİR TARİXİ DEMOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Məmmədli Hüseynov, əhali məskunlaşması, əhali artımı, Azıx mağarası, tarixi demoqrafiya

İbtidai icma dövrü bəşər tarixinin ən uzun sürən, yazılı mənbələrlə deyil, əsasən arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq edilən mərhələsidir. Azərbaycan tarixinin ən dərin kökləri ibtidai cəmiyyətə, daş dövrünə gedib çıxır. Əlverişli iqlimə, rəngarəng relyefə, təbii-coğrafi amillərə malik olan doğma Azərbaycanımızda ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit dövründən üzübəri məskunlaşması üçün hər cür şərait olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağda, Füzuli şəhərindən 14 kilometr şimal-qərbdə yerləşən dünyaca məşhur Azıx mağarası bəşər sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından və soydaşlarımızın məskunlaşdıqları ilk yaşayış yerlərindən biridir. Sözügedən dövrdə əhəlinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsir edən obyektiv, subyektiv amillər hər zaman tarixi demoqrafiyanı araşdıran alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu dövr, onun xüsusiyyətləri dünyanın, o cümlədən Azərbaycanın bir çox tarixçiləri tərəfindən uzun illərdir ki, böyük bir maraqla araşdırılır. Bir məsələni də xüsusilə vurğulamağı özümə borc bilirəm. Bu məqaləni yazarkən Məmmədli Hüseynovun 100 illik yubileyi ilə əlaqədar Bakı Dövlət Universitetinin hazırladığı və görkəmli alimin ayrı-ayrı illərdə nəşr olunmuş bütün əsərlərini toplu şəkildə əks etdirən “Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədli Hüseynovun tədqiqatları” adlı ikicildlik kitabdan yararlandığıma görə nəşrində zəhməti olanlara da minnətdarlığımı bildirirəm.

A.Б.Мамедов

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РОСТА НАСЕЛЕНИЯ И НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МАМЕДАЛИ ГУСЕЙНОВА

Ключевые слова: Мамедли Гусейнов, народонаселение, рост населения, Азыхская пещера, историческая демография

Период первобытной общины – самый длительный период истории человечества, который изучается не по письменным источникам, а в основном по образцам материальной культуры, добытым в результате археологических раскопок. Самые глубокие корни истории Азербайджана уходят в первобытное общество, в каменный век. Наш родной Азербайджан, обладающий благоприятным климатом, красочным рельефом и природно-географическими факторами, имел все условия для народоселения наших великих предков еще с эпохи нижнего палеолита. Неслучайно всемирно известная Азыхская пещера, расположенная в Карабахе, в 14 километрах к северо-западу от города Физули, является одним из древнейших очагов человеческой цивилизации и одним из первых поселений наших соотечественников. В указанный период народоселения, естественный и механический прирост, объективные и субъективные факторы, влияющие на рост поколений в целом, всегда привлекали внимание ученых, изучающих историческую демографию. Именно по этой причине этот период и его характеристики с большим интересом изучаются многими историками мира, в том числе азербайджанскими, на протяжении многих лет. Я чувствую себя обязанным особо остановиться на одном вопросе. На момент написания этой статьи была опубликована книга «Пещера Азых – колыбель поколения Номо: исследования Мамедали Гусейнова», подготовленная Бакинским государственным университетом в связи со 100-летием со дня рождения Мамедали Гусейнова и представляющая все труды выдающегося ученого изданные в отдельные годы. Выражаю также благодарность тем, кто усердно трудился над изданием двухтомника.

A.B.Mammadov

HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ISSUES OF POPULATION GROWTH AND SETTLEMENT IN THE SCIENTIFIC WORKS OF MAMMADALI HUSEYNOV

Keywords: *Mammadli Huseynov, population settlement, population growth, Azykh cave, historical demography*

The period of the primitive community is the longest period in the history of mankind, which is studied not from written sources, but mainly from samples of material culture obtained as a result of archaeological excavations. The deepest roots of the history of Azerbaijan go back to primitive society, to the Stone Age. Our native Azerbaijan, which has a favorable climate, colorful relief and natural and geographical factors, had all the conditions for the population of our great ancestors since the Lower Paleolithic era. It is no coincidence that the world-famous Azykh cave, located in Karabakh, 14 kilometers northwest of the city of Fuzuli, is one of the oldest centers of human civilization and one of the first settlements of our compatriots. During this period of population, natural and mechanical growth, objective and subjective factors affecting the growth of generations as a whole, have always attracted the attention of scientists studying historical demography. It is for this reason that this period and its characteristics have been studied with great interest by many historians of the world,

including Azerbaijani ones, for many years. I feel obliged to dwell on one point in particular. At the time of writing this article, the book “Azykh Cave - the cradle of the Homo generation: the studies of Mammadali Huseynov” was published, prepared by Baku State University in connection with the 100th anniversary of the birth of Mammadali Huseynov and representing all the works of the outstanding scientist published in separate years. I also express my gratitude to those who worked diligently on the publication of the two-volume edition.

Azərbaycanın dünyaca məşhur tarixçisi və arxeoloqu Məmmədəli Hüseynovu elmi yaradıcılığının ilk günlərindən Azərbaycanda daş dövrünün mövcud olmasını araşdırmaq və bu həqiqəti əldə edəcəyi artefaktlarla sübut etmək qayəsi ciddi surətdə narahat etmişdir. Yer kürəsinin ən qədim sakinlərindən olan ulu əcdadlarımızın uzaq daş dövründə Azərbaycanda məskunlaşaraq yaşamaları, nəsil artımı və qida əldə etmələri üçün əlverişli şəraitin mövcud olmasına qəti surətdə əmin olan alim: “Ola bilməzdi ki, Babilistanda, xüsusilə İraq, Suriya və s. yaxın ərəzilerdə yaşamış daş dövrü insanları qonşu Azərbaycan torpağına keçməsinlər”, – deyə, yazırdı [6, s.12]. Bəs nə üçün, Azərbaycanda bu dövrün tədqiqinə gec başlanılmışdır? M.Hüseynovun problemin əsas səbəbi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda arxeologiyanın bir elm kimi inkişaf etməməsi, yerli kadrların olmaması ilə bağlı idi. Onun fikrincə, arxeologiya elmi inkişaf etdikcə daha qədim dövrlərin tədqiqinə ehtiyac yaranırdı: “Tarix elminin qarşısına belə bir sual çıxdı: ibtidai icma quruluşunun əmələ gəlməsi dövründə Azərbaycanın mədəni-iqtisadi əlaqələri necə olmuşdur? Bu sualla əlaqədar olaraq daş dövrünün öyrənilməsinə ehtiyac artdı” [1, s.187]. M.Hüseynov fikrinə davam edərək: “Buna baxmayaraq, daş dövrünün öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs respublikamızın qocaman arxeoloqu İshaq Cəfərzadə tərəfindən edilmişdir”, - deyə, yazırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda daş dövrünün öyrənilməsində İshaq Cəfərzadənin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən M.Hüseynovun qənaətinə görə: “Onun (İshaq Cəfərzadənin - A.M.) daş dövrünün axırlarına aid tədqiq etdiyi Qobustan qaya təsvirləri dünya xalqlarının qədim mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edilə bilər. ...Bu qiymətli abidənin 1947-ci ildən başlanmışdır. Ona görə də daş dövrünün öyrənilməsi tarixini həmin ildən hesablayırıq” [6, s.13]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qədim daş dövrünün əsaslı şəkildə öyrənilməsi 1953-cü ildən başlanmışdır: “Məmmədəli Hüseynovun 1953-cü ildə Qazax rayonunda paleolit dövrü abidələrin axtarışı üzrə başladığı və 1960-cı ilədək davam edən ilk arxeoloji tədqiqatları uğurla nəticələndi. ...Məmmədəli Hüseynov keçən əsrin 60-80-ci illərində Azıx mağara paleolit düşərgəsində apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dünya əhəmiyyətli kəşflər etdi, Qarabağda 1,2-2milyon il bundan əvvəl ibtidai insanların yaşadığını (deməli, məskunlaşdığını – A.M.) ...müəyyənləşdirdi” [1, s.7].

Torpaq döşəməsinin qalınlığı 14 metrə çatan, daş dövrünün demək olar ki, bütün mərhələlərini özündə əks etdirən 11 mədəni qatdan və ümumi tunnello bağlı 8 nəhəng zaldan ibarət olan Azıx mağarasını Məmmədli Hüseyinov 25 ildən artıq tədqiq etmişdir [8, s.249-254].

Bu təbəqələrin və həmin təbəqələrdən əldə edilən artefaktların (insan əməyinin məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələri: qədim yaşayış yerlərinin qalıqları, əmək alətləri, sənətkarlıq nümunələri, bəzək əşyaları və s. – A.M.) və ekofaktların (təbii proseslərin məhsulu olan maddi mədəniyyət nümunələri: insan və heyvan sümükləri, bitki qalıqları, toz və s. – A.M.) uzunmüddətli ciddi tədqiqi planetimizin ən qədim sakinlərindən olan əcdadlarımızın məskunlaşmasına dair özündə obyektiv gerçəkliyi əks etdirən ehtimalların söylənilməsinə, qiymətli elmi fikirlərin irəli sürülməsinə, o cümlədən yeni bilgilərin əldə olunmasına münbit şərait yaratdı.

Belə ki, M.Hüseyinovun gəldiyi qənaətə görə, Azıx paleolit düşərgəsinin ilk sakinləri mağarada məskunlaşmazdan 1,5-2 milyon il öncə Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşən Quruçay və Köndələnçayın vadilərində bu yerlərin yaşayış üçün zəruri olan maddi nemətlərlə zəngin olması səbəbindən yaşamışlar. M.Hüseyinov 1963-cü ildə “Elm və həyat” jurnalında dərc olunan “Mağaranın sirri” adlı məqaləsində yazırdı: “Qazıntı nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azıx mağarasının sakinləri 250 min il əvvəl gəlib buraya çıxmış və bir neçə min ildən artıq burada yaşamışlar” [5; 1, s.46]. Lakin görkəmli alimin Azıx mağarasında sonrakı illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda əhalinin məskunlaşması tarixinin daha qədim dövrlərə gedib çıxması bəlli oldu.

Deməli, bəşər tarixinin ilk çağlarından əhali məskunlaşması və artımı prosesinə ətraf mühitin əlverişli olması ciddi surətdə təsir etmişdir. Fizioloji cəhətdən hələ tam formalaşmamış insan əlverişli təbii mühit amillərindən çox asılı olması səbəbindən daima axtarışda idi. Ulu əcdadlarımız məskunlaşmaq üçün Azərbaycanın təbii-coğrafi baxımdan əlverişli olmasına daha çox üstünlük verərək bu yerləri də yaşayış yeri kimi seçmişlər: “İbtidai cəmiyyətdə insanların məskunlaşması artıq məskunlaşmış ərazilərdən yeni ərazilərə doğru, daha əlverişli həyat məkanı axtarmaq istəyinin təzahürü kimi min illər boyu davam etmişdir. ...Təbii ki, ibtidai insanlar ilk növbədə əvvəllər yaşadıkları ərazilərin iqlimi ilə eyni, yaxud ona oxşar ərazilərdə məskunlaşmağa üstünlük vermişlər. İqlimin oxşarlığı ibtidai insanların yeni ərazilərdə ətraf aləmlə adaptasiyasını xeyli asanlaşdırırdı [9, s.38-39].

Əcdadlarımızın 1,2 milyon il əvvəl isə Azığı özlərinə yaşayış yeri kimi seçmələri də elə bu amillə bağlı idi. M.Hüseyinov 1973-cü ildə nəşr olunan “Uzaq daş dövrü” adlı kitabında ibtidai insanların məskunlaşması üçün zəruri olan əlverişli təbii şəraitin yaranmasını şərtləndirən çoxsaylı səbəblər içərisində əlverişli iqlim şəraitinin mövcud olmasını, o cümlədən Xəzər dənizinin suyunun

geri çəkilməsi kimi iki amili xüsusi olaraq vurğulamışdır. Onun fikrincə: “Xəzər dənizinin suyunun geri çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq dağ ətəklərində quru torpaq sahələri genişlənmiş, rütubət çəkilmiş, karstlaşmış təbii qaya boşluqları quruyub, yaşayış üçün əlverişli olmuşdur” [6, s.22]. Bundan başqa quruya çevrilmiş geniş ərazilərdə ilk insanların həm özlərinin, həm də yeni doğulan körpələrinin qida ehtiyatını təmin etmək üçün zəngin bitki və heyvanat aləminin (artıq bu dövrdə Azərbaycanda müxtəlif fillər, nəhəng marallar, mağara ayıları, kərgədanlar, vəhşi öküz, vəhşi at, dağ keçiləri, çoxsaylı quş növləri və d. heyvan növləri mövcud idi. – A.M.) meydana gəlməsi şell-aşel dövründə Azərbaycanda məskunlaşmasına zəmin yaratmışdır. M.Hüseynov haqlı olaraq Vətənimizdə ulu əcdadlarımızın artıq şell-aşel dövründə geniş şəkildə məskunlaşması qənaətinə gəlir: “Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir” [6, s.23].

Müəllifin fikrincə, sözügedən dövrdə təbii amillər qədim insanların tez-tez yaşadıkları, məskun olduqları yerləri dəyişməsinə, başqa sözlə, məcburi miqrasiyasına ciddi surətdə təsir göstərmişdir: “Çaylardan birisi öz yatağını dəyişib yeni sahə ilə axmağa başladıqda bəzi düşərgələr çayın rastına düşürdü. Çay düşərgəni dağıdıb bir yerdən başqa yerə aparıb çıxarırdı. ...Deməli, təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq insanın özü kimi onun məskən tutub yaşadığı yerlər də həmişə öz yerlərini dəyişməli olurdu” [7, s.153].

M.Hüseynovun fikrincə, yatağını dəyişib məcrasından çıxan gur sulu çayların təsiri ilə axaraq xeyli uzaq yerlərdə sahilə çıxmışlar. Məhz bu mənada: “Yəqin etmək olar ki, elə bizim tapdığımız alətlər də uzaq bir düşərgədən axıb, üzə çıxmışdır” [7, s.153]. Azıx mağarasının sakinləri mağaradan 4-10 km aralı olan çay daşlarını, yemək və hər cür müxtəlif qida, xammal məhsullarını yaşadıkları məskənlərinə gətirmişlər. Bütün bunlar azıxantropaların oturaq həyat sürdüklərini söyləməyə zəmin yaradır: “İstehsalın yaşayış sahəsində görülməsi ancaq oturaq həyatla əlaqədar ola bilərdi” [3, s.264]. Oturaq həyat isə ulu icma daxilində dünyaya gələn körpələrin daha çox diqqət və qayğı ilə əhatə olunması, başqa sözlə uşaq ölümü riskinin də azalması demək idi.

Aşel dövrünə dair əmək alətlərinin tapıldığı yerlərin hələ həmin əmək alətlərinin məxsus olduğu insanların düşərgələrinin yerlərini göstərməməsi qənaətinə gəlirik. M.Hüseynov 1975-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” adlı kitabında azıxantropaların istehsal fəaliyyətindən bəhs edərək yazırdı ki, Azıx paleolit düşərgəsindəki istehsal tullantıları həmin mağaradan tapılmış müxtəlif tipli alətlərin materialından başqa bir şey deyildir: “İstehsal tullantıları ümumi tapıntının 58%-ni təşkil edir. Belə olduqda, istehsal tullantılarının varlığı aydın göstərir ki, azıxantropalar mağaraya ilk dəfə gəldikdə buranı həm yaşayış yeri kimi və həm də istehsal düşərgəsi kimi istifadə etmişlər” [3, s.264]. Başqa sözlə, yaxud M.Hüseynovun təbirincə desək, azıxantropalar əmək alətlərini çöldə deyil, düşərgənin özündə hazırlamışlar. Azıx

mağarası ilk insanların yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, eyni zamanda daş alətlər düzəltmək üçün emalatxana rolunu da oynamışdır. Digər tərəfdən azıxantropolar əmək alətləri hazırlamaq üçün mütləq çayların sahillərinə üz tutmalı, onları əhatə edən ətraf mühiti, təbii prosesləri diqqətlə müşahidə etməli, sağ qalmaq, öz nəsilərini artırmaq üçün ətraf mühitlə bağlı zəruri məlumatları yadda saxlamaq məcburiyyətində idilər. Azıx mağarasının ilk sakinlərinin nəsil artımı və məskunlaşmasına dair tarixi demoqrafik mənzərənin canlandırılması üçün təbii ki, əcdadlarımızın hansı təbii mühitdə, necə yaşadıklarını elmi-obyektiv şəkildə öyrənməliyik.

M.Hüseynovun ilk insan nəsilərinin miqrasiyası və əlverişli ərazilərdə məskunlaşması tarixini, Yer in geoloji tarixi ilə paralel surətdə tədqiq etməsi böyük maraq doğurur. M.Hüseynovun elmi tədqiqat əsərlərində əhali artımı və məskunlaşması ilə bağlı tarixi demoqrafik prosesləri planetimizin geoloji tarixi ilə üzvi şəkildə çulğalaşdırması, bəzi hallarda hətta sözügedən dövrün təbii hadisələrinin nəticəsi kimi izah etmək cəhdi, əsaslandırma bilməsi onun yüksək elmi-analitik bacarığının aşkar göstəricisidir. Müəllif “Yeraltı aləmə səyahət” adlı kitabında yazır ki, aktiv seysmik proseslər əcdadlarımızın gözləri qarşısında baş versə də, bu ilk insan nəslinin yer üzündən silinməsi ilə nəticələnməmişdir. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, dağların qalxması, çay şəbəkələrinin əmələ gəlməsi, vulkan püskürmələri ilk insanların gözü qarşısında baş vermişdir. ...Beləliklə, insanlar təbiətin ən sərt, çətin dövrlərində sınaqlardan çıxmış, öz mövcudiyətini saxlamışlar” [7, s.153]. M.Hüseynov sözügedən kitabında planetimizin ən qədim sakinlərinin məskunlaşmasına yer in geoloji cəhətdən formalaşması prosesinin təsirindən bəhs edərək yazırdı: “Yer in üst quruluşu formalaşmış yeni şəkllə düşdükdə qədim adamlar bir yerdən başqa yerə köçüb getməli olmuşlar” [7, s.153].

Bəs hansı səbəblər alt paleolit dövründə əhalini məskunlaşdığı əraziləri tərk etməyə vadar edirdi? İlk növbədə sözügedən dövrdə Yer kürəsində, o cümlədən Azərbaycanda baş verən aktiv təbii proseslər: “Təbii fəlakət, havanın pozulması və dağların uçması ara vermirdi. Acı və güclü küləklər əsir, toz boranları hər yeri bürüyürdü. Hündür dağların arxasında şimşəklər nəticəsində yanğınlar baş verir, getdikcə güclənir, tüstü bütün asımanı qaranlığa bürüyürdü. Mağaranın ağız hissəsinin divarları yer təkənlərindən çat-çat olmuş, yuxarıdan qopan qaya parçaları dolu kimi kahalıların üstünə düşürdü.” Burada müəllif in Kaynozoy erasında, daha doğrusu onun sonlarında Yer kürəsində baş verən aktiv geoloji prosesləri elmi-fantastik, bir qədər də bədii üslubda təsvir etməsi heyrət doğurur. İnsan özünü sanki sözügedən dövrdə hiss edir. Burada zaman və məkan elementlərinin real regenerasiyası M.Hüseynovun zəngin erudisiyasını, tədqiq etdiyi dövrün bütün xüsusiyyətlərini heyratəmiz dərəcədə bilməsini aydın surətdə göstərir [4, s.117-118].

Bundan başqa istənilən təhlükədən qaçaraq canlarını qurtarmağa çalışan insanlar özlərinin yeni tapdıqları yaşayış yerlərində də hər cür gözlənilməz, qəfil təhlükədən tam sığortalaya bilmirdilər. Şell-aşel dövründə ən yaxşı sığınacaq yeri kimi mağaralara üz tutan insanların hər an qorxunc ayılarla üz-üzə gəlmək təhlükəsi vardı. İri dal ayaqları üstündə dayananda boyu 2,5 m. olan mağara ayılarla indiki qonur ayıdan iki dəfə böyük olub: “Onun Azıx mağarasından tapılmış dırnaqlarının uzunluğu bir qarışa yaxındır. Yırtıcı dişləri isə iki-üç illik düynənin buynuzunu xatırladır” [6, s.42]. M.Hüseynovun sözləri ilə desək, ona görə də ibtidai adamlar özlərinə mənzil axtara-axtara mağaralara girərkən, çox güman ki, həmin nəhəng ayılarla üz-üzə gəlmişlər, bəlkə də tez-tez onların qurbanı olmuşlar [6, s.42]. Məhz bu səbəbdən sözügedən dövrdə: “İnsanlar icma quruluşunun bu ilk inkişaf mərhələsində ...təbii şəraitdən asılı olaraq, müxtəlif yerlərdə: gah açıq havada, gah da mağaralarda yaşamışlar, bununla da onlar özlərini ətraf mühitin qorxulu qüvvələrindən, ağır təbii şəraitdən qoruya bilmişlər, ovladıqları heyvanların ətinə gizlətmək üçün mağaranın qaranlıq yerlərindən və daşların aralarından anbar kimi istifadə etmişlər [6, s.31]. Digər tərəfdən müxtəlif növ qida xüsusən də ət ehtiyatı, əldə edən kaha sakinləri bu ərzaqların iyinə gələn vəhşi heyvanlarla rastlaşmaq təhlükəsi ilə hər an üz-üzə qalırdılar. M.Hüseynov Azıx mağarasının sirri adlı kitabında təxəyyülünün gücü ilə həmin dövrün çox maraqlı mənzərəsini canlandırma bilmişdir. Görkəmli alim ət iyinə gələrək mağaralara soxulan yırtıcılardan və onlara qarşı mübarizədə cəsarətlə müdafiə olunan, müqavimət göstərən kahalılardan bəhs edərək yazırdı ki, ət iyinin ardınca düşən, dişləri it dişindən iki dəfə böyük olan mağara kaftarları iri canavarlar kimi olsa da, çox qüvvətli idilər. Onların hər biri insanı asanlıqla ağzına alıb apara bilirdi: “Kaftarlar hücumu hazırlayırdı. Onlardan biri irəli çıxarkən dəstənin başçısı əlindəki “süngü” ilə kaftarın üstünə cumdu. ... Hər iki düşmən üz-üzə durmuş, heç kim geri çəkilmirdi [4, s.116].

Həmçinin, şell-aşel adamlarının artıq oddan istifadə edə bildiklərini, odu hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa can atdıqlarını və bu işi mağarada daha yaxşı həyata keçirmək mümkün olduğuna görə ulu əcdadlarımızın nə üçün kahalara üstünlük verməsi sualına cavab tapa bilərik. Elə yuxarıdakı nümunədə də mağaralara soxulan yırtıcılarla mübarizədən insan məhz odun sayəsində qalib ayrılırdı: “Birdən qoca usta özünü düzəltdi, tez ocaqdan bir kösöv götürüb kaftarlara doğru atdı. Kösövün odu qayaya toxunaraq ətrafa qığılcımlar səpdi. İrəli çıxmış kaftar odu görünə bir anda yoxa çıxdı” [4, s.116]. Deməli, kahalarda daimi odun yanması təbii ki, buraya hər an daxil ola biləcək vəhşi heyvanların qorxub çəkinəcəyini, bəlkə də oranı həmişəlik tərk edəcəklərini də istisna etmirdi. O zaman buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, mağaralarda uşaqların, hamilə qadınların təhlükəsizliyi açıq düşərgələrlə müqayisədə daha

etibarlı təmin olunduğuna görə icma quruluşunun artıq ilk dövrlərində insanlar açıq düşərgələrdə yaşamaqdansa mağaralara daha çox üstünlük vermişlər.

M.Hüseynovun ilk insanların məskunlaşmasına dair yürütdüyü bu fikirlər qədim yaşayış yerlərinin sakinlərinin həyat və fəaliyyəti haqqındakı təsəvvürlərimizin, məlumatlarımızın sərhədlərinin genişlənməsinə də təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Hüseynovun özü də sözügedən dövrdə baş verən proseslərin elmi-fantastik şəkildə izahını optimal elmi metod kimi dəyərləndirmişdir. Belə ki, M.Hüseynov 1969-cü ildə nəşr olunan “Azıx mağarasının sirri” adlı kitabında yazırdı: “İnsanların belə mürəkkəb təbii şəraitdə həyat tərzini düzgün təsvir etmək çox çətindir. Lakin əldə olan faktiki materiallar əsasında ibtidai dövrün təbii şəraiti, insanların iqtisadi təminatını yalnız elmi-fantastik yolla təsəvvürə gətirmək mümkündür” [4, s.101].

M.Hüseynov elmi-fantastik yolla nəsil artımı, mağarada yeni insanın dünyaya gəlməsi, uşaq doğan zahı qadına kaha sakinlərinin diqqət və qayğısını da heyvətəməz şəkildə təsvir etmişdir. O, şərti olaraq Nna adlandırdığı bir qadının, yaxud yenicə uşaq doğan gənc bir ananın keçirdiyi hiss və həyəcanı, onun yaşantılarını o qədər real təsvir edir ki, sanki, cərəyan edən hadisələri canlı surətdə görmüş olursan: “Nna başqa bir uşaq doğmuşdu. Körpənin bədəni meymun balası kimi başdan ayağa qədər yumşaq tüklə örtülmüşdü. ...Nna bərk sancıdan hələ də azad olmamışdı. “Burada diqqət çəkən cəhətlərdən biri də M.Hüseynovun kaha sakinlərinin anaya yanaşması tərzini, ona göstərdikləri qayğını maraqlı bir şəkildə təsvir etməsidir: “Tüklü körpə ağlayır, xəstə anası isə ona süd verə bilmirdi. Nna həm də ac idi. Kahalılar uşağı olan qadınlara adətən xüsusi qayğı göstərirdilər. Axı qadın kollektiv üçün yeni bir canlı dünyaya gətirirdi” [4, s.130]. M.Hüseynovun kaha sakinlərinin uşaq doğan zahı qadına bu cür diqqətlə yanaşmasını ananın təkə özü üçün yox, bütün kollektiv üçün yeni bir canlı dünyaya gətirməsi ilə əlaqələndirməsi zənnimcə, son dərəcə doğru, məntiqi baxımdan əsas olan yanaşmadır. Sözügedən dövrdə yaşamaq uğrunda mübarizənin sərt və amansız olmasını, kaha üzvlərinin öz sıralarından tez-tez canlı itkilər verdiyinin nəzərə alsaq anaya belə yanaşmanın təbii olduğunu düşünə bilərik. Məhz bu amilləri nəzərə alan müəllifin fikrincə, kaha sakinləri hətta çətin, ən ağır məqamlar üçün saxladıqları ərzaq ehtiyatlarını da zahıdan əsirgəməmişlər: “Hörmət və qayğı əlaməti olaraq qadını ayı ciyəri, kərgədan ürəyi və quş əti ilə yedizdirirdilər. ... Ba (kahanın yaşlı sakini – A.M.) sümüyün içərisindəki piyi qarğa sümüyü ilə çıxarıb Nnanın ağzına tökməyə başladı. Nna pələng yağını iştaha ilə udurdu. Bir qədər keçdikdən sonra Nnanın sancısı dayandı” [4, s.130].

Bu dövrdə M.Hüseynovun təbirincə desək, əmək alətləri də inkişaf etdirilir, buna uyğun olaraq insanların bədəninin forması da dəyişilir, təfəkküründə irəliləyiş baş verirdi. Təbii prosesləri diqqətlə izləyən, baş verənləri yaddaşında

həkk edən kaha sakini sanki daimi kəşflər axtarışında idi: “Kaha sakinləri gecəni çox narahat keçirdilər. Mağara kaftarlarının vahiməsini unuda bilmirdilər. ... Tezliklə odun “yemi” qurtardı. Kahadan kənara çıxmaq işə mümkün deyildi. Qoca ustanın təsadüfən ocağa tulladığı sümük tezliklə alışıb parlaq közə çevrildi. Ona görə də indiyə kimi yedikləri çoxlu heyvan sümükləri onlar üçün yaxşı yanacağa çevrildi” [4, s.117].

Azıx mağarasının alt qatlarını tədqiq edən M.Hüseynovun gəldiyi qənaətə görə qədim insanların artıq sözügedən dövrdə həyat tələbatları çoxcəhətli olmuşdur: “Azərbaycan şəraitində insanlar onlara lazım olan hər cür ibtidai təsərrüfat sahəsindən bəlkə də istifadə edə bilmişlər. ...Söz yox ki, insanların həyat tələbatları çoxcəhətli olmuşdur. Onlar həm ət, həm də bitkiləri və onların köklərini toplayıb yemişlər” [6, s.28]. Belə düşünmək olar ki, artıq şell-aşel dövründə Azərbaycanda qədim insanların çeşidli qida rasionuna malik olması, onların həm də geniş təbii artım imkanlarına malik olması demək idi.

Azıx mağarasının çöküntülərində, daha qədim maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkara çıxarılması göstərir ki, bu ərazi daha əvvəlki dövrdə insanların yaşaması üçün əlverişli təbii şəraitə malik olmuşdur: “Bunu göstərmək kifayətdir ki, Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şell-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır” [6, s.23].

İkinci paleolit ekspedisiyası 1956-cı ildə təşkil edilmiş, ibtidai cəmiyyətə dair çoxsaylı məksunlaşma düşərgələri aşkar edilmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda da misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığında Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət dövründə əhali artımı, məskunlaşması kimi demoqrafik proseslər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, 1968-ci ildə Azıx mağarasında səkkiz illik gərgin axtarışlarından sonra aşkar etdiyi 18 yaşlı qıza məxsus alt çənə sümüyü ilə Vətənimizdə ulu əcdadlarımızın hələ alt paleolit dövründən üzü bəri məskunlaşması üçün hər cür şərait olduğunu sübut etdi. M.Hüseynov öz tədqiqatlarının nəticələrini 1973-cü ildə nəşr olunmuş “Uzaq daş dövrü” adlı əsərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır: “Paleolit ekspedisiyası Daşsalahlı, Damcılı, Azıx və Tağlar mağara düşərgələrini qazıb tədqiq etmişdir” [6, s.14].

Maraqlıdır ki, M.Hüseynov ulu əcdadlarımızın məksunlaşmasından bəhs edərkən onların sayını, bu amili diktə edən səbəbləri konkret faktlarla göstərə bilmişdir: “Bununla yanaşı, bir düşərgədə həyat sürən insanların dəstələri böyük olmamışdır. Qazıb üzə çıxardığımız düşərgənin sahəsi 200 m²-dən çox deyildir. Belə kiçik sahədə yaşayanların sayı da 40-50 nəfərdən çox ola bilməzdi. Onlar yeməli həşəratların, bitkilərin, istehsal üçün xammalın toplanması kimi işləri birlikdə, kollektiv surətdə görürdülər”. Müəllifin fikrincə, Azıx adamı dünyada ən qədim tapıntılardan biridir: “Azıx adamının dövrünə aid tapıntılar dünyanın üç-dörd nöqtəsində aşkar edilmişdir. ...Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən

birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şel-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır [6, s.20-23]. M.Hüseynovun bu konsepsiyası 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” (1975), “Azərbaycanın qədim paleolit dövrü” (1985), “Azərbaycanda paleolit” (1986) və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır [10; 11; 12]. Onun fikrincə, alt paleolit dövründə ibtidai insan sürüləri, yaxud ulu icma şəklində yaşayan qədim əcdadlarımızın demoqrafik artımında bioloji qanunauyğunluqlar heç də az rol oynamamışdır. İbtidai icma quruluşu dövründə doğumun səviyyəsini aşağı salan ciddi səbəblərdən biri də yetkinlik yaşına çatmayan gənc qızların vaxtından xeyli əvvəl, özlərindən yaşca böyük kişilərlə münasibətə girmələri idi. Məhz bu amil qızların vaxtından xeyli əvvəl qocalmalarına, uşaq doğma qabiliyyətlərinin aşağı səviyyəyə enmələrinə səbəb olur. Adətən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə, sırf təbii doğum yolu ilə dünyaya gələn uşaqların artım səviyyəsi başa düşülür. Digər tərəfdən qadınların uşaq doğmaq qabiliyyəti dedikdə, həmçinin onların dünyaya uşaq gətirə bilmək üçün malik olduqları potensial imkanlar da nəzərdə tutulur. Sözügedən problemə ibtidai icma quruluşu dövrünün malik olduğu spesifik xüsusiyyətlər baxımından yanaşıldıqda, istər yığıcılıq, istər ovçuluq, istərsə də neolit dövründən başlayaraq əkinçiliklə də məşğul olan qadınların da kişilər kimi xeyli enerji sərf etmələri səbəbindən hamilə qalmaq və uşaq doğmaq üçün çox az qüvvəyə malik olmalarının şahidi oluruq. İbtidai insanların nəsil artımı prosesində ətdən geniş istifadə etmələri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir: “Azıx mağarasının aşağı təbəqələrindən daş alətlərlə birlikdə, eyni yerdən külli miqdarda – 30 növdən çox heyvanın daşlaşmış sümük qalıqları aşkar edilmişdir [9, s.30-31].

Bütün bu və digər məsələlər M.Hüseynovun demoqrafik proseslərə də geniş yer ayırdığını göstərir.

M.Hüseynov Vətən tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq Azərbaycanda artıq şel-aşel – alt paleolit dövründə əhali məskunlaşması, artımı ilə bağlı demoqrafik proseslərin təbii amillərlə bağlılığı məsələsini, başlıcası isə yurdunda ən qədim insan məskənlərinin yaranması – demoqrafik proseslərin başlanğıc tarixini müəyyənləşdirməyə cəhd etmiş və demək olar ki, buna nail olmuşdur.

M.Hüseynovun Azıx mağarasında apardığı arxeoloji qazıntıları, o cümlədən elmi tədqiqat əsərlərini araşdırarkən Azərbaycanın Azıx mağarasının ən qədim məskunlaşma ocaqlarından biri olması, insanın bu ərazidə bəşər sivilizasiyasının ilk çağlarından mövcud olmasını üzə çıxardığı qiymətli artefaktlarla sübut edə bilmişdir. Azıx mağarası planetimizdə on zəngin mədəni təbəqənin eyni məkanda üst-üstə yerləşdiyi, yaşayışın uzun müddət davam etdiyi yeganə və analoqu olmayan məskunlaşma ocaqlarındandır. M.Hüseynovun Azıx mağarasında apardığı geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı

işləri nəticəsində bəlli olmuşdur ki, ibtidai insanlar burada 1,2 milyon il əvvəl məskunlaşsalar da, 120 min il əvvəl mağaranı tərk etmiş, lakin 20 min il keçdikdən sonra yenidən mağaraya qayıdaraq burada daha 50 min il yaşamışlar.

Beləliklə, əgər 1973-cü ilədək Azərbaycan ərazisində insanın yaşaması tarixi 400 min il hesab olunurdusa, son illərin elmi axtarışları nəticəsində bu tarixin 1,5 milyon ildən çox olması sübut edildi [1, s.26].

ƏDƏBİYYAT

1. Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı, BDU, 2022, 491 s.
2. Cəfərov Ə. Azərbaycan qədim insan məskənidir // Azərbaycan abidələri Bakı: Azərnəşr, 1989, s.21-29
3. Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü) Bakı: ADU, 1975, 196 s. // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, 491 s.
4. Hüseynov M. Azıx mağarasının sirri // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, s.77
5. Hüseynov M. Mağaranın sirri // Elm və həyat, 1963, №12, s.20-21
6. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik, 1973, 71 s.
7. Hüseynov M. Yeraltı aləmə səyahət // Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədəli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı: BDU, 2022, s.55
8. Məmmədov A. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında ibtidai ibtidai dövrdə Qarabağda məskunlaşma ilə bağlı tarixi demoqrafiya məsələləri // Tarix və onun problemləri, 2022, №2, s.249-254
9. Məmmədov A. Tarixi demoqrafiya. Bakı: ADMİU, 2019, 230 s.
10. Гусейнов М. Археология Азербайджана (каменный век). Баку: АГУ, 1975, 162 с.
11. Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана: культура Куручай и этапы её развития: 1,500,000-70 тысяч лет назад. Баку: Элм, 1985, 71 с.
12. Гусейнов М. Палеолит Азербайджана (в соавторстве с А.К.Джафаровым). Баку: Элм, 1986, 17 с.

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2023

UOT 94(479.24)

B.A.Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
balamirza.mammadli@bsu.edu.az

TARİXDƏ HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏR – TARİX ELMİNİN FUNDAMENTAL METODOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: hərəkətverici qüvvələr, determinizm, tarix proses, metodologiya, tarix elmi

Tarixdə hərəkətverici qüvvələr tarix elminin ən fundamental nəzəri-metodoloji problemlərindən biridir. Tarixi hadisələrin səbəbləri nədir? Tarixin gedişatını nə müəyyənləşdirir? Bu kimi suallara cavab tapmaq üçün tarixi tədqiqatın (eləcə də istənilən digər elmi tədqiqatların) ən mühüm metodoloji prinsipi olan determinizm prinsipini dərk etmək lazımdır. Determinizm (latınca *determinare* “müəyyənləşdirmək” sözündəndir) – maddi və mənəvi aləmdəki hadisələrin bir-biri ilə qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı haqqında təlimdir. Determinizmin mərkəzi nüvəsini səbəb-nəticə əlaqəsi təşkil edir, yəni bir hadisə (səbəb) müəyyən şərtlər altında mütləq başqa bir hadisəni (nəticəni) meydana gətirir. Məqalədə tarixdə hərəkətverici qüvvələr problemi metodoloji prizmadan araşdırılır, bu problemin mühüm komponentini təşkil edən determinizm və onun müxtəlif növləri (iqtisadi, coğrafi, demografik, psixoloji, texniki) tədqiq olunur.

Б.А.Мамедли

ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ ИСТОРИИ – КАК ОДНА ИЗ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Ключевые слова: движущие силы, детерминизм, исторический процесс, методология, историческая наука

Движущие силы истории составляют одну из фундаментальных теоретико-методологических проблем исторической науки. Каковы причины исторических событий? Что определяет ход истории? Чтобы найти ответы на такие вопросы, необходимо понять принцип детерминизма, который является важнейшим методологическим принципом исторического исследования (как и любого другого научного исследования). Детерминизм (от латинского *determinare* «определять») – учение о закономерном взаимодействии и взаимообусловленности событий в материальном и духовном мире. Центральным стержнем детерминизма является причинно-следственная связь, то есть одно событие (причина) обязательно порождает другое событие (результат) при определенных условиях. В статье с методологической точки зрения исследуется проблема движущих сил в истории и детерминизм, являющийся

важной составляющей этой проблемы, его различные виды (экономический, географический, демографический, психологический, технический).

B.A.Mammadli

DRIVING FORCES OF HISTORY AS ONE OF THE FUNDAMENTAL METHODOLOGICAL PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE

Keywords: driving forces, determinism, historical process, methodology, historical science.

The driving forces of history constitute one of the fundamental theoretical and methodological problems of historical science. What are the causes of historical events? What determines the course of history? To find answers to such questions, it is necessary to understand the principle of determinism, which is the most important methodological principle of historical research (as well as any other scientific research). Determinism (from the Latin *determinare* “determine”) is the doctrine of the natural interaction and interdependence of events in the material and spiritual world. The central core of determinism is a causal relationship, that is, one event (cause) necessarily generates another event (result) under certain conditions. The article examines the problem of driving forces in history, determinism, which is an important component of this problem and its various types (economic, geographical, demographic, psychological, and technical) from a methodological point of view.

İlk vaxtlar “tarixdə ideal hərəkətverici qüvvələr” konsepsiyası dünyada geniş yayılmışdır. Onların çərçivəsində tarix fəvqəltəbii qüvvələrin fəaliyyətinin nəticəsi və ya nizamlı dizaynı kimi görünür. Məsələn, xristian kilsə tarixşünaslığında tarixi prosesin mahiyyəti və mənası bəşəriyyətin qurtuluşu doğru hərəkəti, Tanrıya yaxınlaşması, mənəvi tərəqqi, tarixin hərəkətverici qüvvəsi isə ilahi iradə hesab olunurdu. Bu təsəvvürlərin müxtəlifliyi Tanrıya hər şeyin yaradıcısı kimi inam ilə bağlıdır. Bu, Herodotun tarixi düşüncələrinə də xas olmuşdu. Dünyəvi dinlərin (xristianlıq, islam və s.) meydana gəlməsi ilə bu dinlər çərçivəsində ideal mövcud olan hər şeyin universal ilkin səbəbi – ilahi iradə anlayışı ilə sinonimə çevrilmişdir. İohann İncilində deyilir: “Əvvəlcə söz var idi, söz Tanrının idi və söz Tanrı idi”. Bu idealist fikirlər orta əsr tarixi təfəkkürünə çox böyük təsir göstərmişdi. Bu təfəkkür mahiyyətcə teosentrikdir: tarixi inkişafı şərtləndirən amil – providensiya (providensializm cərəyanının adı da bu sözdən götürülüb), ilahi təqdirdir. Yəni Tanrı əbədidir, dəyişməzdir, heç nədən asılı deyil, dünyada hər şey onun yaradılış məhsuludur. Xristian dini dünyagörüşünə əsaslanan ümumdünya-tarixi inkişaf konsepsiyası yepiskop Avreli Avqustin (354-430) tərəfindən yaradılmışdır. Orta əsrlərdə bir çox salnamələrin və tarixi əsərlərin əsasında onun konsepsiyası dayanmışdı. Avqustin dünya tarixini “tanrı dövlətinin” kamilləşməsinə yönəlmiş, əvvəlcədən müəyyən edilmiş ilahi planın

həyata keçirilməsi kimi təqdim edirdi. Tanrı Avqustinin konsepsiyalarına görə, mücərrəd, abstrakt varlıq deyil, öz iradəsi ilə bəşəriyyətin inkişafını müəyyən edən yaradıcıdır.

Dini konsepsiyalar sonrakı dövrlərdə obyektiv-idealist fəlsəfi konsepsiyalarla çulğalaşmışdır. Bu konsepsiyaların tərəfdarları tarixi prosesdə əsas rolu obyektiv fəvqəlbəşəri qüvvələr – Mütləq Ruh (Hegel), Dünya iradəsi (A.Şopenhauer) və s. ilə bağlayırdılar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, idealizm fəlsəfi konsepsiyasının banisi qədim yunan filosofu Platon (e.ə. 427-347) olmuşdur. Ona qədər kortəbii materializm üstünlük təşkil edirdi. Platonun təlimi – obyektiv idealizm sistemidir. Filosofun fikrincə, ruh, təfəkkür və ideyalar insandan asılı olmayaraq mövcuddur və varlığa münasibətdə ilkindir. Platon “cisimləri və varlığı eyni qəbul edənləri” tənqid edir və əsl varlığın – “ağlabatan qeyri-maddi ideyalar” və yaxud “mahdiyyətlər” olduğunu hesab edirdi. Varlığın idealist şərhini verərkən filosof dərkətmənin xarakterinin, təfəkkürün təbiətini belə ifadə edir: hansısa bir hadisəni aydınlaşdırmaq üçün onun duyğu qavrayışı üçün əlçatmaz olan mahiyyətini, ideyasını tapmaq lazımdır. Lakin sual yaranır: “Varlığın bütün müxtəlifliyini aydınlaşdırmaq üçün nə qədər belə ideyalar olmalıdır?” Məlumdur ki, nə qədər hadisələr, proseslər, vəziyyətlər, xüsusiyyətlər və s. mövcuddur. Platon bununla bağlı aydınlıq gətirmir və burada artıq öz mövqeyinin möhkəm olmadığını qeyd edir. Lakin buna baxmayaraq, Platonun təliminin əhəmiyyəti ondadır ki, o, təkcə tarixi bütövlükdə və ya konkret hadisələr üzrə dərk etmək üçün yol göstərmirdi, həm də onun dərk edilməsinə yanaşmanın mahiyyətini ümumi fəlsəfi formada ifadə edirdi.

Obyektiv-idealist konsepsiya tam və bitkin formada alman filosofu Hegel (1770-1831) tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiyaya görə, tarix və fikirlər tarixi – absolyut (mütləq) ideyanın¹ açılmasına xidmət edən vahid prosesdir. Hegelin xidməti dialektikanın (inkişaf haqqında təlimin) inkişafında idi. Hegel fəlsəfəsi – məntiqi qanunlar və kateqoriyalar məcmusunu özündə ehtiva edən idealist dialektikadır. O, daxili ziddiyyətlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, əksliklərin qarşılıqlı çevrilməsi yolu ilə həyata keçirilən ümumilik və inkişafın zəruriliyi prinsiplərini əsaslandırır. Hegel göstərirdi ki, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid sıçrayışlarla həyata keçirilir, inkişaf köhnəni yeni ilə inkar etmək yolu ilə baş verir. Hegelin dialektik metoduna görə, özünüinkişafın əsasını absolyut (mütləq) ideyada obyektiv olaraq mövcud olan daxili ziddiyyətdir. Hegel iddia edirdi ki, ziddiyyət dünyanı idarə edir və onun həyatı əsasındır. Hegel inkarı inkar vasitəsilə inkişaf haqqında olan dialektik inkar təlimini irəli sürürdü. Belə ki, hər bir vəziyyət – tezis öz inkarını – antitezi

---

¹ Absolyut ideya – Hegelin mövcud olan hər şeyin bütövlüyünü (das Absolute) ifadə edən ideyasıdır.

doğurur, bunun nəticəsi isə inkar edilən köhnənin bəzi xüsusiyyətlərini özündə saxlayan və qoruyan sintezdir. Buradan Hegel belə bir nəticəyə gəlirdi ki, hərəkət aşağıdan yuxarı formalara doğru, yəni yüksələn xətlə gedir, eyni zamanda bu yüksələn hərəkət bir növ köhnəyə qayıdıb, lakin yeni ali əsaslar üzərində tsikliyə (dövrilik) malikdir. Bu baxımdan tarixi proseslər dialektik vəhdətdə götürülür. Hegelin bu təliminə görə, tarixi dərk etməyin ən yaxşı yolu dövlətlərin inkişafını dialektik prizmadan nəzərdən keçirməkdir: ayrıca götürülmüş bir dövləti tezis adlandırmaq olar. Dövlət inkişaf etdikcə öz əksini və ya antitezisini doğurur. Tezis və antitez münəqişəyə girir və mübarizə nəticəsində özündən əvvəlki hər iki formasıyadan daha yüksək səviyyədə olan yeni sivilizasiya meydana çıxır. Əvvəlki iki formasıyada olan ən qiymətli şeyləri isə sintez ehtiva edir.

İlahi və rasionallıq prinsiplərin vəhdəti ilk dəfə görkəmli italyan filosofu Cambattista Vikonun (1668-1774) tarixi baxışlarında öz əksini tapmışdır. C.Vikonun fikrincə, tarixin inkişafı – insan təbiətinə xas olan qanunlara, məsələn, aşağıdan yuxarıya doğru təkamül qanununa əsaslanan üzvi prosesdir. Deməli, söhbət hər bir xalqın tarixinin əsasında duran daxili inkişaf prinsipindən gedir. Lakin bu prinsip ilahi iradə ilə qurulur, buna görə də bir növ ilkin təkan rolu oynayan ilahi müdaxilə faktı var. Vikonun tarixi təfəkkürünün ağırlıq mərkəzi onun bütövlükdə tarix haqqında və konkret hadisələrlə bağlı bir çox fikirlərindəki rasionallıqdadır. Lakin bütün bunlar ilkin mənbə, ilkin səbəb kimi qeyd olunan ideal başlanğıc üzərində dayanır.

Tarixi prosesin əsası kimi maddi amil haqqında tezis ilk dəfə antik dövrdə irəli sürülmüşdür. Qədim Roma tarixçisi Appian (95-170) Romada vətəndaş müharibələrinə dair kitabında həmin hadisələrin səbəbinin torpaq mülkiyyəti uğrunda mübarizə olması fikrini açıq şəkildə ifadə edirdi. Appianın sələfləri və davamçıları olmamışdır, çünki tarixdə maddi amillərin roluna yalnız XVIII əsrdən diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Maarifçilik dövrü tarixşünaslığında insanların davranışlarını, bu və ya digər hadisələri izah etmək üçün maddi amilin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə dair ayrı-ayrı nümunələrə rast gəlmək olar. Məsələn, Volter birmənalı olaraq mülkiyyəti tamhüquqlu vətəndaşın zəruri əlaməti hesab edir, cəmiyyətin varlıqlara və kasıblara bölünməsinin qaçılmazlığından bəhs edirdi. Volterin fikrincə, rifah və özünüqoruma istəyini ehtiva edən insan marağı tarixin mühərrikidir. Alman mütəfəkkiri İ.Q.Herder insan davranışını izah edərkən tələb və ehtiyacları əsas motivlər sırasına daxil etmişdir. Maddi amilə daha konkret münasibət J.J.Russo tərəfindən sərgilənir. O, göstərir ki, mülkiyyət bərabərsizliyinin yaranması dövlətin formalaşmasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində mülkiyyət bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Russo yazır: "...təbii vəziyyətdə demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir şey olan bərabərsizlik, qabiliyyətlərimizin inkişafı və insan

şüurunun uğurları ilə güclənir və artır, nəhayət, mülkiyyətçilik və qanunların bərqərar olması ilə möhkəmlənir və qanuniləşir [11, s.139].

Maarifçilərdən sonrakı mütəfəkkirlərin – Anri Sen-Simon (1760-1825) və başqalarının fikirləri maarifçilik baxışlarının həm davamı, həm də eyni zamanda inkarı idi. A.Sen-Simonun tarix fəlsəfəsi tarixdə ağılın hökmranlığı tezisində, tarixi inkişafın əsas amili kimi biliklərin inkişafına əsaslanırdı. Məsələn, inqilabdan sonrakı Fransanın ictimai quruluşunu ağılın təcəssümü olmadığını hesab edən Sen-Simon onu əsaslı şəkildə tənqid edirdi. Sen-Simona görə, istənilən ictimai birliyin məqsədi istehsaldır. İstehsal sahəsindəki bütün dəyişikliklər əqli inkişafın həlledici rolu ilə başa verir. Müxtəlif dövrlərdə istehsalın forma və səviyyəyə fərqi – insanların məqsədlərinin, maraqlarının, psixi inkişaf səviyyəsinin fərqliliyi ilə bağlıdır.

Burbonların restavrasiyası dövrünə aid Fransa tarixçiləri məktəbinin nümayəndələri (O.Tyerri, F.Gizo və b.) tarixdə maddi amilin rolu haqqında fikirlərin əhatə dairəsini daha da genişləndirdilər. Bu baxımdan Fransua Gizo (1787-1874) diqqəti cəlb edir. O, maddi münasibətlərin tarixdəki rolu ilə bağlı daha əsaslı arqumentlər irəli sürmüşdür. Bu, ilk növbədə, onun cəmiyyət-dövlət münasibətləri ilə bağlı o dövrdə mövcud olan fikirlərdən köklü şəkildə fərqlənən baxışlarında öz əksini tapmışdır: “Yazıçıların, alimlərin, tarixçilərin əksəriyyəti cəmiyyətin hazırkı vəziyyətini, səviyyəsini və bu cəmiyyətdəki siyasi təsisatların növünü izah etməyə çalışırlar. Lakin oradakı siyasi təsisatları öyrənmək və başa düşmək üçün cəmiyyətin özünü öyrənməkdən başlamaq daha müdrik olardı. Təsisatlar səbəb yox, nəticədir. Cəmiyyət, onun tərkibi, sosial vəziyyətindən asılı olaraq insanların həyat tərzini, müxtəlif siniflərin münasibətləri, bir sözlə insanların mülki həyatı, güzəranı – şübhəsiz ki, tarixçilərin diqqətini cəlb edən ilk sual olmalıdır” [8, s.141]. Bu baxımdan, F.Gizo maarifçilərdən xeyli irəli gedərək deyirdi ki, bütün xalqların mülki həyatı, güzəranı torpaq münasibətləri ilə sıx bağlıdır, ona görə də onların öyrənilməsi mülki həyatın öyrənilməsindən daha əvvəl olmalıdır. “Siyasi təsisatları anlamaq üçün cəmiyyətdə mövcud olan ayrı-ayrı təbəqələri və onların qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmək lazımdır. Bu müxtəlif təbəqələri anlamaq üçün torpaq münasibətlərinin mahiyyətini bilmək lazımdır”. Beləliklə, F.Gizonun məntiqi mülahizəsi cəmiyyətin siyasi və sosial strukturunun bir növ ümumi əsası kimi çıxış edən mülkiyyət ideyasına gətirib çıxarır. Bu ideya ümumi formada belə ifadə olunur: “Mənəvi amillərin əhəmiyyətindən çox danışılıb... Amma bir sıra buna zidd mülahizələr var ki, indiyədək diqqətdən kənar qalıb. Burada cəmiyyətdəki maddi şərait nəzərdə tutulur... Əvvəllər böyük böhranların insanların maddi varlığına gətirdiyi dəyişikliklərə kifayət qədər diqqət yetirilməyib, ...bu dəyişikliklər bütün cəmiyyətə çox böyük təsir göstərir. ...Bütün bunlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edən faktlardır: maddi həyatda sadə bir dəyişiklik də sivilizasiyaya güclü təsir göstərir. Hər bir böyük

inqilab ictimai quruluşa bu cür dəyişikliklər gətirir, ona görə də onlarla mütləq hesablaşmaq lazımdır”. Buna uyğun olaraq, F.Gizo XVII əsrin ortalarında İngiltərə inqilabının köklərini insanların sosial vəziyyətində və hüquqlarında baş verən dəyişikliklərdə görürdü. O, həm orta əsr Fransa tarixində, həm də XVIII əsrin sonlarındakı Böyük Fransa İnqilabında mülkiyyət maraqları uğrunda mübarizəni əsas amil kimi görürdü. Bəs F.Gizonun haqlı olaraq əsərlərində yazdığı kimi, tarixdə mülkiyyətin, sosial bərabərsizliyin bu qədər böyük rolu haradan qaynaqlanır? Bu sualın cavabı sadədir: insanların təbiət tərəfindən onlara verilmiş təbii bərabərsizliyindən. Həqiqətən də insanlar təbiətdən olaraq fiziki, əqli və s. baxımdan eyni deyil, lakin nə tarixdəki mülkiyyət formalarının fərqi, nə də müxtəlif dövrlərdə insanlar arasındakı mülkiyyət və sosial fərqləri dəqiq izah etmək mümkün deyil. F.Gizo da orta əsrlər və müasir Fransanın “sınıf” anlayışından istifadə edərək ifadə etdiyi sosial təbəqələrinin mənşəyini əyani şəkildə izah edə bilməmişdir.

XIX əsrdən etibarən sosial elmlərdə determinizmin ən geniş yayılmış forması **iqtisadi determinizmdir**, yəni iqtisadiyyatın insan fəaliyyəti sferası kimi siyasi və sosial proseslərin xarakter və məzmununa mühüm təsir göstərməsi ilə bağlı anlayışdır. İqtisadi determinizm çərçivəsində iqtisadiyyatın qanunauyğunluqları bütün ictimai formalar üçün universal elan edilir və cəmiyyətin tarixi inkişaf yolu ictimai-iqtisadi formasıyaların inkişaf tarixi ilə eyniləşdirilir. İlk öncə qeyd lazımdır ki, XIX əsrdə görkəmli alman filosofu K.Marksın iqtisadi determinizmi müxtəlif ölkələrdə fəlsəfi və tarixi fikrin inkişafına ən böyük təsir göstərmişdir. Lakin iqtisadiyyata cəmiyyətin inkişafının ən mühüm və hətta həlledici amili kimi baxılması marksizmin meydana gəlməsindən xeyli əvvəl yaranmışdır. K.Marks özünün də dediyi kimi: “Məndən çox-çox əvvəl burjua tarixçiləri bu sinfi mübarizənin tarixi inkişafını, burjua iqtisadçıları isə siniflərin iqtisadi anatomiyasını təsvir etmişdilər”. Belə hesab edilir ki, sözügedən sahədə ilklərdən biri və hətta birincisi ingilis mütəfəkkiri Ceyms Harrinqton (1611-1677) olmuşdur. “Okeaniya Birliyi” (1656) adlı əsərində ölkənin siyasi sisteminin pul, əşya və torpaq mülkiyyətinə əsaslandığı fikrini müdafiə edən C.Harrinqton torpaq mülkiyyət münasibətlərini, torpaq mülklərinin bölüşdürülməsini həlledici amil hesab edirdi: “Torpağın qeyri-bərabər bölgüsü olan yerdə qüvvələr bərabərsizliyi olur, qüvvələr bərabərsizliyi olan yerdə isə respublika ola bilməz. ...Torpaqların bərabər bölgüsü olan yerdə isə, qüvvələr bərabərliyi olur və qüvvələr bərabərliyi olan yerdə monarxiya ola bilməz” [1].

Tarixi-iqtisadi istiqamətin tərəfdarları iqtisadiyyat adı altında əksər hallarda nəzəri olmasa da, praktiki olaraq ilk növbədə sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini başa düşür, bəziləri bilavasitə iqtisadi amilin tarixdə həlledici olduğunu bildirirdilər. Onları haqlı olaraq iqtisadi deterministlər adlandırmaq olar. Onların ən böyük nümayəndəsi “İngiltərədə kənd təsərrüfatının və

qiymətlərin tarixi” (1866), “XIII-XIX əsrlərdə İngiltərədə əmək və əməkhaqqının tarixi” (1884), “Tarixin iqtisadi şərhı” (1888), “İngiltərənin sənaye və ticarət tarixi” (1891), kimi görkəmli əsərlərin müəllifi olan ingilis tarixçisi Ceyms Torol Rocers (1823-1890) olmuşdur. C.Rocers özünün “İngiltərədə kənd təsərrüfatı və qiymətlərin tarixi” kitabının birinci cildinə yazdığı ön sözdə deyirdi: “Bu cür əsərlərin yazılması tarixin iqtisadi şərhı üçün çox vacibdir. Mən cəsarətlə təsdiq edirəm ki, bu, istər ən qədimliklər, istər diplomatik münaqişələr, istərsə də hərbi yürüşlər olsun – keçmişı anlamaq üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Tarixdə biləvasitə iqtisadçıların tədqiqat predmeti olan faktların köməyi ilə işıqlandırılmamış az sayda hadisə saymaq olar” [3, s.1-10].

Determinizmin ən mühüm növlərindən biri olan **coğrafi terminizm** ictimai inkişaf prosesini obyektiv qanunauyğunluqların təzahürünün nəticəsi deyil, təbii qüvvələrin təsirinin nəticəsi olduğunu bildirən anlayışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, Yer səthinin quruluşu, iqlim, torpaq, bitki örtüyü, canlı aləm və digər təbii amillər biləvasitə ictimai quruluşun xarakterini, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, hətta insanların fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini, onların qabiliyyətlərini, meyillərini, temperamentlərini və s. müəyyən edir. Coğrafi determinizmin nümayəndələri sosial-iqtisadi hadisələrin coğrafi amillərdən həlledici olaraq asılılığını hesab edirlər. Coğrafi determinizmin kökləri qədim dünya tarixinə gedib çıxır. Belə ki, antik dövrdə coğrafi determinizmin bir neçə istiqaməti formalaşmışdır. Onların içərisində “tibbin atası” sayılan qədim yunan həkimi Hippokrat tərəfindən irəli sürülən və insan orqanizminin, psixikasının təbii şəraitdən asılılığını vurğulayan “fizioloji” istiqamət daha geniş yayılmışdı. Hippokrat hesab edirdi ki, insan orqanizminin onu əhatə edən ətraf aləmdən asılılığını şərtləndirən əsas amillər təbii şərait, havanın temperaturu və rütubəti, habelə suyun keyfiyyətidir. Bu amillər onun fikrincə, digər təbii şərtlərlə – relyef (yer səthindəki müxtəlif kələ-kötürlüklər, dərə-təpə, dağ, düzənlik və s.), ərazidə üstünlük təşkil edən küləklər, bitki örtüyü, dağ süxurların tərkibi ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Aristotel tərəfindən irəli sürülən digər istiqamət dövlətin inkişafı üçün coğrafi yerləşmənin həlledici əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Antik dövrün böyük filosofu Aristotel dövlət haqqında təlimində təbii şəraiti xalqların xarakteri və siyasi quruluşu ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, şimal ölkələrinin xalqları cəsur olmaları ilə fərqlənirlər, lakin onların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri az inkişaf etmişdir. Asiya xalqları isə əksinə, intellektualdırlar, bədii zövqə malikdirlər, lakin onlarda cəsurluq yoxdur, ona görə də onlar asılı vəziyyətdədirlər. Coğrafi şərtlər məcmusunun bütünlükdə cəmiyyətə təsirini nəzərə alan digər istiqamət Herodot və Strabon tərəfindən irəli sürülmüşdür. Herodota görə, əhalinin həyat tərzı, məşğuliyyəti onu ölkənin iqlimindən, sularından, bitki örtüyündən və relyefindən asılı edir. Məsələn, skiflərin köçəri maldarlıqla məşğul olmasını

izah edərkən Herodot hesab edir ki, buna təbii şərait (hamar ərazi, geniş otlaqlar, çayların olması) imkan yaratmışdır. Strabon da coğrafi mühitə böyük əhəmiyyət verərək hesab edirdi ki, ölkəni daha yaxşı idarə etmək üçün onun ölçülərini, coğrafi mövqeyini, təbii şəraitini dəqiq bilmək lazımdır.

XVI əsrdə dövlətlərin taleyini təbii şəraitin fərqliliyi ilə izah etməyə çalışan fransız alim Jan Bodēn (1529-1596) antik elmə daxil olan coğrafi determinizm ideyalarını ilk dəfə sistemləşdirmişdir. O, iqlimin əsasən insan orqanizminin fizioloji və psixi xüsusiyyətlərinə və bununla da dövlətin milli xarakterinə və siyasi quruluşuna təsirini vurğulayırdı. Bununla yanaşı, J.Bodēn hesab edirdi ki, iqlim və ya digər təbii şərtlər bütövlükdə insan cəmiyyətinə deyil, ayrı-ayrı insan fərdlərinə təsir edir. Avropada coğrafi determinizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Şarl Lui Monteskyö (1689-1755) coğrafi mühitin insan təbiətində rolunu araşdırarkən, iqlim şəraitinin insanın fərdi xüsusiyyətlərini, bədən quruluşunu, xarakterini və meyllərini müəyyən etməsi qənaətinə gəlir. Monteskyö yazır ki, isti iqlim tənbellik və ehtiraslar doğurur, vətəndaş şücaətini öldürür və buna görə despotik idarəçiliyin səbəbidir. Soyuq iqlimə malik ərazilərdə yaşayan insanlar isə, möhkəm və fiziki cəhətdən daha güclü olurlar, çünki “soyuq hava bədənin xarici səthindəki sinir ucluqlarını sıxır ki, bu da onların gərginliyini artırır və bədən üzvlərindən ürəyə qan axışını artırır” [7, s.350]. Bu baxımdan Monteskyö hesab edirdi ki ən əlverişlisi mülayim zonadır: bərabər və dəyişməz fəaliyyət göstərən iqlimin təsiri altında müəyyən bir ölkədə yaşayan insanlarda xarakter inkişaf edir.

XVIII-XIX əsrlərdə bir çox alman filosof və alimləri də coğrafi determinizm ideyalarını çox bəyənidilər. Məsələn, alman klassik fəlsəfəsinin banisi İmmanuel Kant (1724-1804) təbiət qanunlarının obyektiv mövcudluğunu prinsipcə inkar etsə də, təbiət qüvvələrini insan cəmiyyətinin inkişafını müəyyən edən amil hesab edirdi. O, özünün “Antropologiya praqmatik nöqteyi-nəzərdən” adlı sonuncu kitabında (1798) xalqların təbiətini, təsərrüfat fəaliyyətini, dinini hər bir xalqın yaşadığı ərazinin fiziki-coğrafi şəraitinin fəaliyyəti ilə əsaslandırır. İ.Kanta görə, təbiətin təsiri insan varlığının ilkin mərhələsində xüsusilə əhəmiyyətli olmuş, insanların Yer kürəsinin müxtəlif iqlim zonalarında məskunlaşmaları onların görünüşündə fərqliliklərə səbəb olmuşdur, yəni irqlərin formalaşmasını müəyyən etmişdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafının daha yüksək mərhələsində təbii şərait istehsala təsir edir və insanların adət-ənənələrini müəyyənləşdirir [5, s. 349-587]. Kantın ideyalarını inkişaf etdirən İohann Herder (1744-1803) cəmiyyəti ayrı-ayrı təbii amillərin (iqlim, relyef) deyil, onların birləşməsinin təsiri fonunda nəzərdən keçirirdi. Herder hesab edirdi ki, idarəetmə formasının ölkənin təbiətindən dəyişməz asılılığı mövcud deyil, iqlim yalnız müəyyən bir tendensiyanın, meyllərin yaranmasına səbəb olur. Alman coğrafiyaşünası Fridrix Ratsel (1844-1904) insan coğrafiyasını (antropocoğrafiya) bitkilərin və heyvanların coğrafiyası

kimi bioloji coğrafiyanın bir qolu hesab edərək, insan cəmiyyətinin inkişafını yalnız təbiət qanunlarının təsiri ilə izah edirdi. F.Ratsel hesab edirdi ki, dövlət öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparan canlı orqanizmdir (bioloji növ kimi – B.M.). Dövlətin ərazi miqyası ilə gücü arasındakı asılılığı əvvəlki alimlər (Monteskyö, Herder, Ritter) də qeyd etsələr də, ilk dəfə məhz Ratsel belə qənaətə gəlmişdir ki, məkan özündə həm də siyasi gücü ehtiva edir: “məkan nə qədər genişdirsə, siyasi güc də bir o qədər çoxdur” [10, s.84-95]. Ratsel coğrafi determinizmin özünəməxsus bir qolunun – geosiyasətin başlanğıcını qoymuşdur ki, bu anlayış müəyyən ölkələrin siyasətini və deməli, həm də tarixini onun coğrafi mövqeyi ilə izah edir.

Demoqrafik determinizm bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir. “Tarixi insanlar yaradır” tezi bəşər tarixinin istənilən dövrünü başa düşmək üçün əhəmiyyətli olan ayrı-ayrı nəzəri problemlərin formalaşdırılması imkanını özündə ehtiva edir. Söhbət əhalinin sayındakı dalğalanmaların, əhali dinamikasının miqyas və nəticələrinə görə çox fərqli olan hadisələrin gedişatına təsirindən gedir. Bu problemi ilk dəfə irəli sürən mütəfəkkirlərdən biri fransız maarifçiliyinin nümayəndəsi Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) olmuşdur. Onun söylədiyi fikirlər konseptual əhəmiyyət kəsb edir. Helvetisiyə görə, cəmiyyətin inkişafındakı bütün dəyişikliklərin əsasında əhali artımı dayanır. Helvetsi əhali artım ilə maddi münasibətlər arasında bilavasitə əlaqə quraraq hesab edirdi ki, sərvətin kiçik bir qrup insanın əlində toplanması, əksər insanların isə yoxsulluğu məhz əhali sayındakı artım ilə bağlıdır. Sərvətin toplanması şəhərlərin inkişafına gətirib çıxarır ki, çoxları oraya can atırlar, çünki orada yoxsullar üçün “daha çox kömək, nöqsanlara görə daha çox cəzasızlıq, həzz almaq üçün daha çox vasitələr” var. Helvetisiyə görə, yoxsulluğun artması getdikcə daha sərt qanunların formalaşmasına və despotizmin yaranmasına gətirib çıxarır. Əhali artımı həm də idarəetmə formasının dəyişməsinə səbəb olur: “Hər hansısa bir dövlətin getdikcə çoxalan vətəndaşları eyni bir ərazidə cəmləşmək üçün özlərinə nümayəndələr təyin edirdilər. Bu, onları təmsil edən nümayəndələrin maraqlarının parçalanmasına səbəb olur. Mülkiyyətin getdikcə daha az adamın əlində cəmləşməsi isə, hakimiyyətin sabitliyini pozur. Helvetsi yazırdı: “Bütün məhv olmuş imperiyaların süqutu tarixini oradakı xalqların çoxalaraq öz nümayəndələri vasitəsilə idarə olunmağa başladığı vaxtdan hesablamaq lazımdır”. Onun fikrincə, bütün ölkələrdə mənəviyyatın aşınmasının əsas səbəbi əhali sayının həddindən artıq çox olmasıdır [4, s.161]. Beləliklə, K.A.Helvetsinin gəldiyi əsas qənaəti budur ki, “həm sərvətin toplanması, həm hakimiyyət strukturlarına təsir, həm də mənəvi durumun ilkin səbəbi əhali artımı amilidir”.

Helvetsinin ideyaları sonradan geniş yayılaraq fəlsəfi və tarixi fikrin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri tərəfindən istifadə edildi. Bu baxımdan ingilis demoqraf və iqtisadçısı Tomas Maltusun (1766-1834) əhali artımı

nəzəriyyəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, insanlara daimi çoxalma istəyi, instinkti xasdır. Bu, təbiət qanunlarından biri olan əhalinin artım qanunudur. Maltus əhali artımı ilə sərvətlərin (maddi nemətlərin) artımı arasında birbaşa və bilavasitə əlaqə qurur: heç bir maneə olmadıqda (həndəsi silsilə üzrə) əhali hər 25 ildən bir 2 dəfə artır, sərvətlər isə ədədi silsilədən daha sürətli arta bilməz. Onun sonrakı mülahizələrinin mahiyyəti əhalinin artımının qarşısını almaq üçün vasitələrin tapılmasına və əsaslandırılmasına ilə bağlıdır. Demografik amilin analizi üzrə ən əhəmiyyətli cəhd isə XX əsrdə əhali sayı və onun dinamikasının fundamental əhəmiyyəti ilə bağlı ideyanı ifadə edən “Annallar” məktəbinin tarixçiləri tərəfindən edilmişdir.

Psixoloji determinizmin ən böyük nümayəndəsi psixanalizin banisi olan görkəmli Avstriya nevroloqu Ziqmund Freyd (1856-1939) hesab olunur. Freydin öz dili ilə desək o, insanın davranış motivlərinin sirlərinin saxlandığı şüursuzluğun dərinlikləri haqqında tədqiqat aparmışdır. Ancaq bu motivlərdən biri olan cinsi instinkti o, qəti şəkildə vurğulayırdı [6, s.129]. Z.Freydə görə, cəmiyyətin inkişafı cinsi instinktləri cilovlamaq və ondan müxtəlif növ sosial problemləri həll etmək üçün istifadə etmək prosesidir. Lakin Freydin cəmiyyət və tarix haqqında fikirlərini ifadə etmək o qədər də asan deyil, çünki onlar müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış və həmçinin kifayət qədər ziddiyyətlidir. Freydin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, əgər ən qədim dövrlərdə ibtidai insanlar öz instinktlərini, ilk növbədə, cinsi instinkti tam təmin edirdilərsə, sivilisasiyanın yaranması ilə bundan imtina etməli, cinsi istəklərini məhdudlaşdırmalı və boğmalı olmuşdular. Boğulmuş cinsi enerji “qeyri-cinsi psixi enerjiyə” çevrilmiş (sublimasiya edilmiş) və sivilisasiyanın yaradılması üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə, sivilisasiya səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, insan bir o qədər çox cinsi enerjini sublimasiya etməli və buna uyğun olaraq öz libidosunu (cinsi istəyini) boğmalıdır. Lakin insan instinktlərinin həddən artıq boğulması (frustrasiya) nəticəsində nevrozlara meyil artır. Buna görə də tarixi inkişaf müsbət hadisə olsa da, həm də qeyri-ixtiyari olaraq sivilizasiyadan qeyri-məmnunluq doğurur [6, s.130]. Freyde görə, insan şəxsiyyəti üç komponentdən ibarətdir: İd (o), Ego (mən) və Super-Ego (super-mən). “O” instinktiv cəhdlərin, istəklərin məcmusudur, şəxsiyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən qeyri-mütəşəkkil, lakin vahid qüvvədir. Bu istəklərin əksəriyyəti şüura buraxılmadığından, “o” praktiki olaraq şüursuzluqla üst-üstə düşür. “Mən” insanın sağ qalmasını təmin edəcək bir davranış proqramını tərtib etmək üçün real vəziyyətləri rəasional olaraq qiymətləndirir. “Mən” insanın müəyyən bir vəziyyətdə hansı hərəkətləri yerinə yetirə biləcəyini, hansıları isə etməyəcəyini, ölüm riski olmayan hansı instinktiv istəklərin təmin edilməsi, hasının isə boğulmasının lazım olduğuna qərar verir. “Mən” komponentini şüurun ifadəsi hesab etmək olar. Amma “mən” “o”-dakı kortəbii qüvvələri

qismən idarə edə bilir. “Super mən” isə, insanın mənəvi və dini münasibətlərinə, davranış normalarına və s. cavab verir. “Mən” öz evində ağa deyil, eyni zamanda hər “üç ağaya” xidmət edir: “O”, xarici aləm və əvvəlcə ata xətti ilə mənimsənilən, daha sonra isə bütövlükdə ictimai tələb və normaları təmsil edən “super-mən”. Bu “üç ağa” daim “mən”i hədələyir, onu gərginlik və qorxu içində saxlayır. Şüursuz impulsları süzgəcdən keçirən və onların şüura nüfuz etməsinə mane olan qüvvələr və tendensiyaların hərəkətini təyin etmək üçün Z.Freyd “senzura” sözünü işlədir. Senzura şüursuzluqdan şüura keçid zonasında fəaliyyət göstərir. Senzura ilə rədd edilən hər şey şüurdan sıxışdırılıb çıxarılaraq şüuraltına keçir. Freydə görə, şüur psixi həyatda nisbətən az yer tutur. O, həmişə şüursuz şəkildə baş verən psixi proseslərin təsiri altındadır, buna görə də şüurlu nəzarət üçün əlçatmazdır. Ona görə də şüursuzluğun tədqiqi insanların davranışını, cəmiyyətin həyatını, tarixi hadisələri dərk etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Psixanaliz nöqtəyi-nəzərindən Z.Freyd ictimai həyatın bütün hadisələrini izah etməyə çalışmışdır [12].

Z.Freydin sonradan çoxsaylı davamçıları oldu. Onların içərisində ən çox diqqəti cəlb edənlərdən biri Vilhelm Rayx (1897-1957) olmuşdur. “Kütlələrin psixologiyası və faşizm”, “Cinsi inqilab” adlı əsərlərində cəmiyyətin və onun tarixinin problemlərini nəzərdən keçirən V.Rayx freydzimi marksizmlə birləşdirməyə çalışmışdır və buna görə də, freydo-marksizmin banisi sayılır. Rayx hesab edirdi ki, insan reaksiyalarını qiymətləndirərkən biz “biopsixi quruluşun” üç müxtəlif təbəqəsi ilə məşğul oluruq. Orta insan şəxsiyyəti səthi səviyyədə təmkinlilik, nəzakətlilik, mərhəmət, məsuliyyət, vicdanla xarakterizə olunur, lakin bu təbəqə qəddarlıq, sadizm, şəhvət, xəsislik və paxıllıq impulslarından ibarət olan ikinci, yaxud ara səviyyəyə əsaslanır. V.Rayx hesab edir ki, Freyd bunu şüursuzluq adlandırmışdır. Rayxa görə, şüursuz, yəni antisosial meyllərin məcmusu ilkin, bioloji hadisə deyil, ikinci dərəcəli bir hadisədir. “İkinci dərəcəli meyllər” ilkin bioloji meyllərin sıxışdırılmasının nəticəsidir. İkinci təbəqənin arxasında isə ən dərin təbəqə olan üçüncüsü – bioloji əsas dayanır. Bu əsasda insan, bir qayda olaraq, səmimi, çalışqan, əməkdaşlıqə meyilli, sevən və kifayət qədər motivasiyası olan bir insandır. V.Rayx yazır: “İctimai həyatda baş verən hər şey – aktiv və ya passiv, qəsdən və ya istəmədən – kütlələrin psixoloji strukturu ilə müəyyən edilir”. Bu nöqtəyi-nəzərdən də faşizmi belə izah edir: “onun mahiyyətində səthi və dərin təbəqələr deyil, bir qayda olaraq, ikinci dərəcəli meyllər, ikinci, aralıq təbəqə təcəssüm olunur” [9, s.12].

XX əsrdə texnologiyanın sürətli inkişafı **texniki determinizm** konsepsiyasının yaranmasına səbəb oldu. Bu terminin müəllifi amerikalı sosioloq Torsteyn Veblendir. Onun mahiyyəti tarixdə texnika və texnologiyanın inkişafının həlledici rolunu qəbul etməklə bağlıdır. Tarixi inkişafda aparıcı rolun texnologiyaya aid olması fikri kifayət qədər uzun müddət əvvəl ifadə

edilmişdir. Lakin texniki və ya texnoloji determinizm anlayışları yalnız XX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdır ki, bu da elmi-texniki inqilabın başlanğıcı və sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Texniki determinizm konsepsiyası amerikalı antropoloq, etnoloq və kulturoloq Lesli Uayt (1900-1975) tərəfindən son dərəcə ardıcıl formada işlənib hazırlanmış və “Mədəniyyətin təkamülü. Romanın süqutuna qədər sivilisasiyanın inkişafı” (1959) adlı kitabda təqdim edilmişdir. L.Uayt üçün əsas məsələ mədəniyyət anlayışıdır. O, bunu təkcə mənəvi deyil, həm də maddi hadisə kimi qiymətləndirir. L.Uayt mədəniyyətdə dörd komponenti ayırd edir: ideoloji, sosioloji, sentimental və texnoloji. Onların arasında aparıcı rol sonuncuya məxsusdur. Texnoloji amil ümumilikdə bütün digərlərinin forma və məzmununu müəyyən edir. O, sosial sistemi, fəlsəfi baxışları, ictimai hissləri müəyyən edir. Texnologiyadakı dəyişikliklər mədəniyyətin bütün digər sektorlarında dəyişikliklərə səbəb olur. Texnologiya mədəniyyət sisteminin bazisi və hərəkətverici qüvvəsidir [2].

ƏDƏBİYYAT

1. *Harrington James*. The Commonwealth of Oceana. London: George Loutledge and sons, 1887, 281 p.
2. *Leslie A White*. The Evolution of Culture. The Development of Civilization to the Fall of Rome. New York: McGraw-Hill Book Company, 1959, 378 p.
3. *Rogers James Edwin Thorold*. A History of Agriculture and Prices in England. Oxford: Clarendon Press, 1866, 711 p.
4. *Гельвеций*. Сочинения: в двух томах, Т 1. Москва: Мысль, 1973, 647 с.
5. *Кант И*. Сочинения: в шести томах, Т 6. Москва: Мысль, 1966, 743 с.
6. *Мартюшов Л.Н.* Основы теории и методологии истории. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун –т, 2016, 182 с.
7. *Монтескье Ш.* Избранные произведения. Москва: Госполитиздат, 1955, 803 с.
8. *Плеханов Г.В.* Сочинения: в двадцать четырех томах, Т 8. Москва: Государственное издательство, 1923, 412 с.
9. *Райх В.* Психология масс и фашизм. Санкт-Петербург: АСТ, 1997, 382 с.
10. *Ратцель Ф.* Политическая география. Геополитика: Хрестоматия / Сост. Б.А.Исаев. Санкт-Петербург: Питер, 2007, 512 с.
11. *Руссо Ж.Ж.* Об общественном договоре. Трактаты. Москва: КАНОН-пресс, «Кучково поле», 1998, 416 с.
12. Иные (кроме марксистской) современные концепции основ общества и движущих сил истории / https://scepsis.net/library/id_1307.html#a342

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2023

УДК 94(479.24)

Э.К.Мамедова (Сулейманова)

*Азербайджанский государственный педагогический университет
suleymanova.elmira1954@mail.ru*

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЯ «АЛБАНИЯ»

Ключевые слова: бескомпромиссный тон дискуссий, принцип соответствия, «Страна огней», два государства – один этнос

Статья посвящена вопросу происхождения названия «Албания», не становившейся объектом специальных изысканий. Однако за несколько столетий албановедения ни аргументированные мнения авторитетных ученых, ни накопленный большой массив фактических данных не позволили прийти к общему мнению в вопросе о выборе основного варианта наименования этого древнейшего государства. Безусловно, до сих пор имеет место ряд серьезных объективных и субъективных факторов, способствующих длительному информационному вакууму вокруг данной темы.

Исследование проблемы проводилось с помощью междисциплинарного подхода, сочетающего в себе преимущества как историко-источниковедческих, так и сравнительно-исторических языковедческих методов.

Показано, что проблема всегда являлась и по сей день является яблоком раздора между армянскими и азербайджанскими учеными, так как представляет огромную политическую и геополитическую важность в вопросе спорных территорий между двумя государствами. Поэтому дискуссии по этому вопросу истории ведутся в очень жестком и бескомпромиссном тоне.

Е.К.Мəммədova (Süleymanova)

"ALBANİYA" ADININ MƏNŞƏYİ SUALI HAQQINDA

Açar sözlər: müzakirələrin bərişmaz tonu, uyğunluq prinsipi, "Odlar Yurdu", iki dövlət - bir etnos

Məqalə dəfələrlə xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmiş "Albaniya" adının mənşəyi məsələsinə həsr olunub. Bununla belə, albanşünaslıqda nə nüfuzlu alimlərin əsaslandırılmış fikirləri, nə də toplanmış geniş faktiki məlumatlar bizə bu qədim dövlətin adının əsas variantının seçilməsi ilə bağlı ümumi fikrə gəlməyə imkan vermir. Təbii ki, bu mövzu ətrafında uzunmüddətli informasiya vakuumunu yaradan bir sıra ciddi obyektiv və subyektiv amillər hələ də mövcuddur.

Problemin tədqiqi həm tarixi mənəbəsünaslığın, həm də müqayisəli tarixi linqvistik metodların üstünlüklərini birləşdirən fənlərarası yanaşmadan istifadə etməklə həyata keçirilmişdir.

Göstərilir ki, problem həmişə olub və bu gün də erməni və Azərbaycan alimləri arasında mübahisə predmeti olub, çünki bu, iki dövlət arasında mübahisəli ərazilər

məsələsində böyük siyasi və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də tarixin bu məsələsi ilə bağlı müzakirələr çox sərt və barışmaz tonda aparılır.

E.K.Mammadova (Suleymanova)

TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE NAME "ALBANIA"

Keywords: *uncompromising tone of discussions, the principle of conformity, "Land of Fire", two states - one ethnic group*

The article is devoted to the issue of the origin of the name "Albania", which has repeatedly become the object of special research. However, over several centuries of Albanian studies, neither the reasoned opinions of authoritative scientists, nor the accumulated large array of factual data allowed us to come to a common opinion on the choice of the main variant of the name of this ancient state. Of course, there are still a number of serious objective and subjective factors that contribute to a long-term information vacuum around this topic.

The study of the problem was carried out using an interdisciplinary approach that combines the advantages of both historical source studies and comparative historical linguistic methods.

It is shown that the problem has always been and to this day is a bone of contention between Armenian and Azerbaijani scientists, as it is of great political and geopolitical importance in the issue of disputed territories between the two states. Therefore, discussions on this issue of history are being conducted in a very tough and uncompromising tone.

Ведение. Происхождение названия «Албания» не раз становилось объектом специальных изысканий. Исследования проводилось с помощью междисциплинарного подхода, сочетающего в себе преимущества как историко-источниковедческих, так и сравнительно-исторических языковедческих методов. Однако за несколько столетий албановедения ни аргументированные мнения авторитетных ученых, ни накопленный

большой массив фактических данных не позволили прийти к общему мнению в вопросе о выборе основного варианта наименования этого древнейшего государства. Безусловно, до сих пор имеет место ряд серьезных объективных и субъективных факторов, способствующих длительному информационному вакууму вокруг данной темы. Условно их можно разделить на две категории: политико-идеологические и источниковедческие. Первая причина, безусловно, связана с препятствиями, которые создавались царизмом и армянскими лоббистами, которые полностью были против освещения исторической правды о самоназвании Албании, распространяя различные варианты в форме «Агван», «Алуанк», «Алванк». Что касается источниковедческого фактора, то он вызван, прежде всего, достаточно долгим сокрытием оригиналов албанских первоисточников - летописей, церковных документов и др. незначительную часть которых мы, в лучшем случае, сегодня мы имеем в искаженном армянском переводе или интерпретации (5, с.12-15). Архивы некогда действующей Албанской церкви, по мнению исследователей, были уничтожены представителями Армянской Григорианской церкви, частично после упразднения Албанской церкви в 1836 году по особому положению, подписанному императором Николаем I, а окончательно в 1909-1910 гг., когда Российский Священный Синод разрешил Эчмиадзинскому Католикосату ликвидировать архивы всех подчиненных ему структур. Поэтому исходная, аутентичная форма названия «Албания» на родном языке или языках местного населения до сих пор остается оспариваемым названием.

Основная часть. В современной ономастике этимология этого слова и его смысловое наполнение аргументируются фольклорными источниками и языковыми фактами местного тюркского населения, издревле составляющего абсолютное большинство на Южном Кавказе. В огузском дастане «Китабе Деде Горгуд» вся историческая территория Азербайджана от Дербента на севере до Зенджана на юге, от берегов Каспия на востоке до Малой Азии на западе именуется «Одлар юрду» - «Страна огней» (8, с.412). Сюда входят территории двух древних государств – Албании и Атропатены, наследницей которых является Азербайджан. Отсюда гипотеза, означающая единое смысловое значение этих двух названий. В названии «Албания» соединяются два тюркских слова: «алов» - «огонь» и «оба» - «страна, местность». Тюркское слово «оба» является эквивалентом тюркского слова «юрд». Известно, что название Атропатена впервые упоминаются древнегреческими авторами Диодором Сицилийским и Страбоном, которые транслитерируют его с именем правителя. Вероятность такого предположения маловероятна. В сирийской хронике «история Карки де бет Селох», составленной не

раньше V века н.э. на материалах более глубокой древности, сообщается, что в VIII веке до н.э. на земле Адурбад была построена крепость Арбак (12, 37-59). В «Переписке» ассирийского царя Саргона II среди крепостей в провинции Мазамуа Маннейского царства фиксируется крепость Азари (8, с.415). Практически через 700 лет после Саргона II название этой же крепости Азар, локализуемой в том же регионе, фигурирует и в сообщениях Страбона (8, с.416).

Само слово «Атропат» связано с титулом Верховного Жреца в Главном храме огнепоклонников Адургушнасп в Газаке, важной функцией которого являлось «хранение священного огня». На протяжении тысячелетий это название эволюционировало до Атурпатакана, затем до Адхарбадхагана, Адхарбаягана, Андирпатиана, Адорбайгана, Адирбиджана, Азарбайджана и современного Азербайджана. В хранящемся в стамбульской библиотеке «Миллет Гюнель» первом энциклопедическом словаре тюркского языка «Дивани Люгати Тюрк» выдающегося лексикографа и филолога XI-XII вв. Махмуда ал-Кашгари, считающимся основным источником по тюркскому языку, на Карте Земли, это название отмечено как Азербадган. В исламских источниках это название связано с племенем Азери из рода Ноя, поклоняющиеся огню (8, с.417). В этих названиях соединяются тюркское слово «од» - «огонь» и пехлевийское – «бад или пат» в значении «земля», «местность», то есть «Земля огней»,

Такое смысловое значение названий «Албания» и «Атропатена» является не без оснований, поскольку эта местность еще с древности известна своими горящими очагами и храмами огня, которые можно увидеть здесь и сегодня. По преданию Зардушт (Зороастр) появился на свет именно на этой земле и здесь же получила широкое распространение религия поклонения огню – зороастризм.

Приведенная аргументация, опирающаяся на фольклорные источники, языковые факты и письменные сообщения, является одним из последних вариантов фиксации названия «Албания» в современной ономастике. Здесь примечательно то, что в ономастике этимологию происхождения названий «Албания» и «Атропатена» относят к единому тюркскому этносу. Этот факт, четко зафиксированный также и в письменных источниках, в силу конъюнктурных причин долгое время игнорировался в исторической науке (8, с.417). Согласно и раннее и позднесредневековым сообщениям арабских историков и географов известно, что после того как арабы завоевали земли Адербайгана (Атропатены), арабские войска, перейдя реку Араз, вступили на территорию древней Албании. Продвигаясь вглубь территории Албании, арабы продолжали считать, что продвигаются по Адербайгану. И только,

дойдя до предела Албании Дербента, арабы сообщили, что они достигли северных границ Азербайджана, которые доходят до Баб аль Аббаба (Дербента) (7, с.85-97).

Одной из наименее слабо изученных и популяризованных вопросов этимологии слова «Албания» является вопрос о времени происхождения этого слова. Судя по сведениям античных авторов общепринято, что название «Албания» появляется относительно поздно, не ранее I века до н. э. Однако последние исследования ученых свидетельствуют, что этот термин существовал значительно раньше, еще в I тысячелетии до н.э. В клинописных летописях урартских царей Аргишти I (786-764 гг до н.э.) и его сына Сардури II (764-735 гг до н.э.), совершавших свои походы до Араза, сообщается, что здесь им оказывали сопротивление племена «Куалбани» - «Страны Албан». Урартские летописи удревняют название «Албания» и объясняют его происхождение от этнонима «албан» (2, с.20; 16, с.287).

На данном этапе по поводу происхождения названия «Албания» существует огромная литература. Но несмотря на длительность изучения проблемы и на столь большое количество литературы на эту тему, ясности в этом вопросе до сих пор нет и он пока еще остается открытым. Одним из препятствий для полного выяснения предполагаемых версий происхождения слова «Албания» является то, что этот топоним еще с древности принадлежит ряду географических объектов, располагавшихся в различных регионах — от Кавказа до Шотландии.

Древнейшее из всех известных названий острова Великобритания является греческое название «Альбион» или же Пиринейский полуостров именуется «Алувион». В настоящее время этот термин используется, главным образом, для поэтического обозначения Великобритании. Древние языки сохранили варианты названия Шотландии, где страна именовалась «Албания»: в шотландском — «Алба», в ирландском — «албаин», в мэнском — «налбин», в валлийском, корнском, бретонском - «албан». Можно отчетливо заметить, что в этих названиях ясно прослеживается тюркское понятие «алов» - огонь. Бесспорно, возникновение этого тюркского топонима относится к раннему средневековью, когда на остров кельтов произошла миграция носителей этнонимов — англов и саксов. Опираясь на данные современной лингвистики, можно предположить достаточно основательную версию, что эти этносы, хотя и вторглись в пределы острова с берегов Рейна и Одера, скорее были одним из ответвлений союза гунских племен, ранее оказавшиеся на берегах этих рек. Тюркизм прослеживается в названии самих этих этносов: англ. — вероятно от «hungl» в значении «хунские гелы» и саксы, в значении одноименных саков. Европейско-тюркские

параллели можно подтвердить множеством фактов. К примеру, можно провести взаимосвязь между названиями «Шотландия» и тюркским селом «Шотланлы» близ Агдама в Азербайджане. Выходит, что этот топоним привнесен с Востока. Позже эти же названия были латинизированы в сообщениях римских авторов, как «Албания». Поэтому европейская гипотеза, которая приписывает создание этого наименования римлянам, является необоснованной. Скорее всего, римляне могли лишь только придать латинское звучание названию местности, но не дать своего названия.

Письменные источники свидетельствуют, что уже в древности предпринимались попытки объяснения значения этнонима албан и происхождения названия страны – Албания. К примеру, античный автор I века Помпей Трог происхождение этнонима албан связывал с Албанскими (Альпийскими) горами Италии. По его мнению, якобы албаны некогда следовали за Гераклом и прибыли на территорию Кавказа. Отсюда и европейская точка зрения, что этноним албан является названием одного из иллирийских племен. Античный автор I века Плиний считал, что этноним албан связан с белым цветом кожи его носителей. Этому же мнению в III веке придерживались античные авторы Гай Юлий Солин и Исидор. Вероятно, отсюда другая европейская гипотеза, что топоним происходит от праиндоевропейского корня «албхо», означавшего «белый».

Для современной историографии выяснение этого вопроса осложняется еще и тем, что до сих пор страна на Балканах носит название Албания. Другая сложность заключается в том, что название «Арран», которым стала именоваться Кавказская Албания после завоевания ее арабами, сегодня носит самый большой из шотландских гористых островов. Такого рода целый полемический комплекс вокруг названий «Албания» и «Арран» стали постулатами полемики и причиной того, что применительно к древнему албанскому государству этимология его названий «Албания» и «Арран» окончательно не выяснены.

Выделяются также еще две версии относительно интерпретации названия «Албания». Первая исходит от азербайджанского историка А.К.Бакиханова, который ещё в начале XIX века сделал предположение, что в этническом термине «албаны» заключается понятие «белые» - от лат. «albi», в смысле «свободные». При этом А.К.Бакиханов ссылаясь на Константина Порфирородного, автора X века, который употреблял термин «белые сербы», говоря о них как о «свободных, непокорённых». Второй версией является предположение российского востоковеда и кавказоведа Н.Я.Марра о том, что слово «Албания», как и название «Дагестан», означает «страна гор». Возможно это объяснение

Н.Я.Марра представляется довольно убедительным», если принять во внимание, что Балканская Албания, как и Шотландия, является страной горной. Основываясь на эти факты, исследователи - А.Яновский, К.Тревер, Р. Магомедов, З.Ямпольский подтвердили версию Н.Марра, что это название латинского происхождения со значением «Страна гор». Именно, это мнение отражено в «Истории Дагестана».

Как известно по ранним письменным источникам, у различных народов официальное название Албании *тоже было различным*: у греков – Алувион, у римлян «Албания», у армян «Алуанк», у грузин – «Рани» или «Эрети», у парфян – «Ардан», персов – «Ар-ран» или «Ал-ран», у арабов - «Аран» или «ал-Ран»

Историческая наука располагает различного рода маловероятных версий по поводу происхождения этих названий в письменных источниках, в основе которых лежит так называемый «принцип соответствия».

Согласно этому «принципу соответствия» в армянской историографии по поводу этимологии этих слов существует только одна версия, основанная на том, что все эти названия имеют лишь одну производную форму, то есть происходят от армянского «Алуанк» или «Алванк». Базисом это албанистики является сочинения раннесредневекового автора Моисея Хоренаци. В V-VI веков историк Мовсес Хоренаци, связывает название «Алванк» с именем легендарного родоначальника рода Сисака, которому при распределении северных стран «выпала в наследство Албанская равнина с её горной частью, начиная от реки Ерасх (Араз) до крепости, называемой Хнаракерт, и ... страна эта по кротости нрава Сисака названа Алванк, так как ему самому название было Алу». На основании этого сообщения исходит безосновательная и потому маловероятная версия, что термин «Албания», якобы был ретранслирован армянами римлянам в период восточного похода римского полководца Гнея Помпея. В результате соответствующей латинской транслитерации и было введено в обращение название «Албания». Главная идея такой интерпретации – стремление доказать кавказскую автохтонность армян. Однако в антропологии уже давно доказано, что армянский антропологический тип совсем не является кавказским. Вместе с этим в этом же сочинении раннесредневекового автоа достаточно весомо утверждается, что албаны – это тюрки и указанный этнос являлся аборигеном всего переднеазиатского региона. Очевидно, что армянские исследователи избрали для себя удобный метод, буквально проигнорировав соответствующие сообщения сочинения Моисея Хоренаци.

Методом транслитерации армянские ученые объясняют и

этимологию топонима «Аран». По их необоснованному мнению, считается, что парфянское «Ардан», персидское «Ар-ран», арабское «Аран» - это тоже формы, которые якобы соответствуют армянскому слову ««Алванк», где «л» переходит в «р», «в» переходит в «д». Грузинское название «Рани» - исторически и лингвистически идентично обеим формам персидского и арабского названий.

По иранской версии по принципу соответствия выясняется, что этимологически термин «Албания» восходит к аланам, о нашествии которых на территорию Албании сохранили сведения как письменные источники, так и археологические памятники – катакомбные захоронения, которые введены в научный оборот как иранские курганы. Иранская версия гласит об идентичности названий Иран - аран - алван - алан.

Принцип соответствия в интерпретации названия топонима «Албания» получил широкий резонанс и в лезгинской историографии (9, с.16-27). У истоков ее основания находится так называемая «Алупанская книга», обнародованная из личного архива известного лезгинского поэта и прозаика Забита Ризванова в виде 50 страниц фотокопий - негативов. Правда, из-за отсутствия оригинала фотокопии - негативы не всеми приняты. Однако источник получил широкую огласку и подтолкнул лезгинских историков на создание своей версии появления этнонима «албаны» и топонима «Албания».

Ее сторонники заставляют нас думать, что древнегреческая форма этнонима «албан», зафиксированная в источниках II в. до н.э., является производным от теонима «Алпан», известный в мифологии лезгиноязычных народов, как «бог справедливости, огня и молнии». Орёл и огненные молнии были его атрибутами. В качестве доказательства этой версии отмечается, что в истории зафиксировано много случаев, когда имя первичного божества впоследствии превращается в этническое наименование его почитателей: Ашшур – ассирийцы, Амурру – аморейцы и т.д. Аналогично в честь богини Афины была названа страна Афины на территории современной Греции. Или точнее сказать город-государство Афины формировалось вокруг Афинского акрополя.

По этой версии, первоначальное самоназвание Албании было «Алупан» или «Алпан». Дескать, эта земля принадлежала Алупу (Алпану) и поэтому название "Албания" произошло от слова, отвечающего на вопрос «Чья земля?» - это «земля Алупа (Алпана)», то есть «Алупан» или «Алпан». Поэтому Албания является колыбелью лезгинских народов и эта страна получила название от некоего Алупа – родоначальника лезгинского этноса и творца албанской земли.

Лезгинские исследователи считают, что поклонение богу Алпану имело очень древние корни на территории Алпани (Албании) и отсюда

этот образ распространился среди других древних народов. В этом плане ставится под сомнение вся древнегреческая религия. По абсурдной логике их исследований проводится параллель между теонимами «Алпан» у древних лезгин и «Аполлон» у древних греков и объясняется это сходство тем, что оружием Аполлона являются лук и стрелы, то есть молнии. Оружием бога Алпана тоже была молния. Своим оружием – молнией Алпан восстанавливал равновесие и справедливость в обществе и окружающем мире. Молния в переводе с лезгинского языка значит — «Алпандин ций» - то есть Алпана огонь. В разговорной речи лезгин по сей день сохранились проклятия, которые в дословном переводе означают: «Ударит Алпан тебя пусть!» и «Пусть Алпана огонь ударит тебя!».

При этом учитывается, что имя бога «Аполлона» не имеет этимологии на основе греческого или прочих индоевропейских языков и исконной родиной его считается Малая Азия. По всей видимости образ бога Алпана был перенят населением Малой Азии, а оттуда древние греки заимствовали образ мечущего стрелы Аполлона, что полностью соответствует предложенной выше этимологии лезгинского имени Алпан. Не случайно то, что в Троянской войне между греками и жителями Малой Азии, описанной Гомером в «Илиаде», Аполлон выступает не на стороне агрессоров-греков, а покровительствует защитникам Трои.

Много вопросов возникло и по поводу того, что имена языческих богов местных этносов в античных источниках названы именами греческих богов, как, например, лезгинский бог громовержец «Алпан» назван греческим громовержцем Зевсом. По этому вопросу лезгинские историки считают, что, хотя по преданиям у языческих богов были большие семьи и множество потомков, среди которых громовержцы Тор, Зевс, Алпан являются разными личностями, древнегреческому жречеству было выгодно называть богов других народов именами своих богов. Поэтому древние греки называли Алупанию Албанией, а Алупана (Алпана) – Зевсом. Абсурдность этой логики обнаруживается сразу. Здесь совсем непонятно, с какой целью древние греки объединяли языческих богов других народов и давали им имена своих богов?

По мнению многих лезгинских историков и исследователей теоним «Алпан» является также составной частью многих географических названий и отразился в названиях селений Алпан, Алпаут, Алпы в районах, населенных лезгинами в Азербайджане. С такой же легкостью сюда же можно отнести такие слова, как горы Альпы (Alps), гору Олимп, музыкальный инструмент Альфа (Alpha) и т.д.

Лезгинские исследователи также абсурдно категоричны в своих выводах о том, что Албания – это древняя лезгиноязычная страна и

поэтому корни названия этого древнего государства следует искать в языках автохтонных народов Восточного Кавказа, к которым относятся лезгины. По мнению лезгинских авторов, самоназвание страны исходит от лезгинского теонима «Алпан» (Алупан») и называть «Алпанию» («Алупанию») древнегреческой формой «Албания», является грубейшей ошибкой допущенной большей частью историков. Ими также объясняется, к древнегреческому названию «Албания» была добавлена приставка «Кавказская», чтобы не возникало путаницы с балканским государством Албания, что также является недопустимым. Здесь следует заметить, что автохтонность лезгин аксиоматично. Но вместе с тем, малочисленность этого этноса не позволяет лезгинской версии быть принятой. Название огромной исторической территории, на которой лезгинский этнос составлял лишь небольшую этническую группу, не мог дать название стране, территория которой была обширна. Поэтому версия лезгинских исследователей, что самоназвание страны Албания – это искаженная греческая форма лезгинского названия страны абсурдна.

Следует отметить, что существует гипотеза о самоназвании Албании еще и в форме «Ариания». Так называли Албанию уже поздние греческие авторы, а ее население в их произведениях именовались арианами. Во второй половине III века, в трёхязычной Бехистунской надписи недалеко от Персеполя, шахиншах Сасанидской империи Шапур I перечисляет находящиеся в его подчинении территории, в том числе и Албанию в форме «Ардан».

В письменных источниках эти термины «Ариан», «Аран», «Ардан» стали часто употребляться в доисламский период с VI века и как название применялись ко всей исторической территории Албании. Однако, начиная с исламского периода, Арран охватывал только территорию междуречья Куры и Араза. Арабские источники описывая границы Арана подчеркивают, что на севере область Аран граничила с Ширваном, на северо-западе – с Шеки и Кахети, на юге – с Арменией и Азербайджаном, на юго-востоке – с прикаспийской провинцией Мугань. К примеру, арабский историк Ибн-Хаукаль пишет о двух Аранах, очевидно, имея в виду область к югу от Куры и Ширван к северу от неё. Он отмечает, что на территории Ар-рана существовали города Барда, Байлакан, Гянджа, Шамкир. Другой арабский автор Ахмед ибн Лютфуллах объясняет, что эта обширная область, на землях которой проживали лакзы. Касаясь городов Ар-рана отмечал, самыми известными являются Тифлис, Шамкур, ал-Байлакан, Сарир-Аллан.

Позднее с XV века термин «Арран» перестаёт быть общеупотребляемым, а в настоящее время территория Аррана де-юре входит в состав Азербайджанской Республики.

Вместе с тем письменные источники не дают этимологию топонима «Албания» и его разноязычных эквивалентов. По крайней мере в «Энциклопедии Ислама», изданной в 1986 году, отмечено, что происхождение названия «Арран» и его эквивалентов: грузинского «Рани», греческого «Албания» неизвестно. Этимологией топонимов арабского - «Арран» или «Ал-ран», грузинского - «Рани», персидского - «Ар-ран», парфянского - «Ардан» первым занялся академик Н.Марр, согласно которому все эти названия не имели этнической подоплеки, а лишь акцентировали природные особенности этой страны. Для доказательства своих заключений академик обратился к современным дагестанским языкам. В языке одного из дагестанских племен - лаков сохранилось слово «ар» в значении «равнина, долина», а в языке хыналугов «ар» означает «теплый», «горячий» и употребляется также в значении «низменность», «зимнее пастбище». Версию академика Н.Марра подтверждают и лезгинские ученые, отмечая схожесть названия области Аран с лезгинским словом «аран», которое на языке лезгин обозначает «низменность». Хотя для современной историографии эти названия продолжают оставаться неизвестными, часть исследователей предположительно связывают их с кавказским корнем, а другая часть – с диалектом атропатенской формы.

По этому поводу существует версии и в азербайджанской историографии. (1, с.200; 5, с.388; 12, с.10). По одной из них предполагается тождественность понятий «Албан» и «Аран», как вариации синонимов единого этнонима. То есть варианты «Албан» и «Аран», произошли от одного и того же понятия и между ними не существует лексической разницы, они в смысловом значении полностью идентичны, на разных исторических отрезках времени обозначали одно и то же племя или страну. Для убедительности отметим, что трехзначное слово «алр/алб» носит значение “богатырь” и в древности в том же значении перешло в шумерский язык. В корне слова Аран содержится двузначное слово “ар”, которое на заре животноводческой эпохи в Азербайджане стало употребляться в отношении зимних и летних пастбищ, обозначая горные районы, предназначенные для выпаса скота, и отличающиеся мягким климатом.

Источники располагают примерами двойного употребления компонентов «Аран» и «Албан», как «алб-йери». Потому-то слово Аран со значением “богатырь” также стало этнонимом.

К примеру, раннесредневековый автор Мовсес Хоренаци указывает, что в I в. Албания, управляемая Араном, на севере имеет границу севернее крепости Хунаракерт, а это нынешняя территория на границе Борчалинского района и река Араз на юге. Как видим название крепости

Хунакерт происходит от названия этнонима «хун/гун» + «ар» + хайское «керт». В некоторых раннесредневековых источниках название крепости обозначается без хайского слова «керт» и звучит как крепость «Хунар». Другой раннесредневековый автор Якут аль-Хамави указывает, что местное население говорит на арранском языке, распространенном от Гянджи до Бейлагана и Араза. Как видно, в обоих источниках хороним Аран и Агван – синонимы этнонима «албан».

Гипотеза азербайджанских ученых, что название «Албания» произвольное от этнонима албан, сомнению не подлежит. Оба источника указывают на территорию албанского этноса в междуречье Куры и Араза, изначально входившую в состав Албании. А что касается самого этнонима, то он несомненно связан с древнетюркским словом. По этому поводу «Древнетюркский словарь 1969 года поясняет, что слово «албан» означает «повинность». Об этом свидетельствуют обязанности албан в системе тех государств, в которых находилась их территория. Албаны были повинны, в разные времена обеспечить тюркскую страну Туркестан или персидскую армию ахеменидов, а затем сасанидов всадниками и пехотой. В древнетюркском эпосе «Китаби Деде Коркут» Газан хан, который называется «главою албан», одновременно называется «оплотом Туркестана».

По сведениям античных авторов известно, что албанские племена каспиев участвовали в походах ахеменидских царей Дария I и его сына Ксеркса против греков. Из античных источников также известно, что албаны во главе со своим царем в составе войск Атропата в 331 году до н.э. принимали участие в битве при Гавгамелах на стороне ахеменидского царя Дария III против македонских войск. Раннесредневековые источники сообщают, что князь Джаваншир из династии Мехранидов семь лет во главе албанского войска воевал против арабов на стороне сасанидского царя Йездигерда III.

Вместе с этим, надо подчеркнуть, что слово «Аран» в тюркском лексиконе употреблялось и в значении «место для выпаса скота». В качестве примера отметим, если топонимы на исторической территории Албании, как «Аран-Дагы» - гора Аран, «Аранабад», хороним «Аран», «Аран Тепелери» - Аранские холмы, выражение «Аранский язык», «Дорбед-Аран», «Муг-Аран», и многие другие двойные наименования связаны с тюркским этнонимом «аран», то Йазы-Аран, Бёюк Аран, Дюз-Аран - Аранская равнина, Арандузу, Аранчы и другие топонимы уже определенно можно назвать тюркскими географическими наименованиями, означающими места для выпаса скота.

Значения этих географических названий в междуречье Куры и Араза носят древний этнографический оттенок албанских тюркских племен. Для

достоверности отметим, что в ранних грузинских источниках одно из албанских племен одновременно именовалось «ранами» и «эрами». В связи с чем «раны» и «эры» согласно источникам, понятия идентичные. Причем от имени эров грузины произвели название Эрети. То есть ранние грузинские источники в названии «Аран», «Эран» вместо суффикса «-ан», используют грузинский суффикс «-ети». Как раз здесь грузинский суффикс «-ети» соединяется с тюркским корневым словом «ар», исторически привязанным к албанской местности. Отсюда полная смысловая идентичность в значимости названий «Аран» и «Эрети». Раннесредневековые грузинские источники под названием Аран понимали всю область от Дербента на северо-востоке до Тифлиса на западе и до реки Араз на юге и юго-западе. В истории известно раннесредневековое княжество Эрети, локализуемое на границе между Азербайджанской Республикой и Республикой Грузия, куда доходили границы исторической территории Албании.

Не менее убедительной является версия о происхождении слова Аран и от тюркского «ара» - «между». Можно принять, что этот термин относится и к междуречью Куры и Араза, как географическому региону и одновременно является этнонимом древних обитателей кура-аразской яйлажной культуры. Во всех письменных сведениях скотоводческие насельники кура-аразского междуречья именовались термином, в корне которого имеется тюркское слово «эль» - «место, край». В греко-римских – это «сколати», а в более поздних - «эляты». Поэтому не исключена возможность происхождения слова «Аран» от географического значения территории кура-аразского междуречья.

Следует особо подчеркнуть, что после ликвидации самостоятельности Албании Халифатом в трудах раннесредневековых арабских географов и путешественников X века, как Ал-Истахри, Ал-Мукаддаси, Ибн Хаукаля, местный топоним «Аран», выражается как «оба Арана», то есть в обозначении границ от Баб-аль-Абваба до Тифлиса с значительными городами Дербенд, Барда и Тифлис (7, с.85-97). Несомненно арабские историки указывали территорию, обозначающую тюркскую этнокультурную зону региона, куда несомненно входят исторические территории Албании и Атропатены. Суженное понятие «Аран» появляется с конца X века. Так, у Якута ал-Хамави Арран — это область между Ширваном и Адурбайганом, а у Хамдаллаха Казвини – междуречье Куры и Араза. В географическом сочинении «Диковинки мира», написанном на персидском языке где-то в 1220-х годах, о площади Аррана сказано, что длина и ширина его приблизительно 30 на 40 фарсангов, это длина реки Куры до (впадения) реки Араза. Такое суженное значение термина связано с ликвидацией халифатом

самостоятельности Албании, когда ее территории была разделена на области Ширван, Мугань и Аран. По этому поводу востоковед А.Е.Крымский поясняет, что левобережный Аран в халифатские времена усвоил более узкое название Ширван и получил название правобережного Арана в междуречье Куры и Араза.

Заключение. Сомнению не подлежит, что полиэтничная территория Албании, где тюркское население составляло абсолютное большинство, являлась частью исторического Азербайджана. Название «Албания» произвольное от тюркского этнонима албан – многочисленных носителей тюркской культуры яйлажного скотоводства в междуречье Куры и Араза. Постоянно подбрасываемая для обсуждения так называемая «идея» о изначальной нахско-дагестаноязычности албан и ираноязычности атропатенцев и их «тюркизации» в начале раннего средневековья в результате интеграции с пришлыми тюрками является всего лишь конъюктурой (8, с.381). По свидетельству палеантропологических материалов древнейшее население этого региона было длинноголовым – долихокранным, к числу которых причисляются тюрки (13, с.37-38). Здесь уместно отметить, почему так называемая «тюркизация» коснулась только албан и атропатенцев? Почему - то грузин, армян, лезгин, талышей, которых горстка, «тюркизация» не коснулась, а многочисленные албаны и атропатенцы – «тюркизировались! Почему албаны, если бы они были кавказоязычными, а атропатенцы – ираноязычными, не объединились с родственными для них кавказоязычными и иранскими племенами? Напротив, согласно этой «идее» их интеграция произошла с неродственными пришлыми тюркскими племенами. И в каком же количестве должна была быть эта армия пришлых тюрков, чтобы ассимилировать их?! (8, с.379). И сейчас представители малочисленных различных кавказоязычных народов абсолютно не проявляют тенденции к консолидации с многочисленными тюрками. Эта «идея» скажем интеграции или консолидации зиждется на полном абсурде.

Местные фольклорные и средневековые письменные источники, а также языковые факты явно свидетельствуют, что названия «Атропатена» и «Албания» - это разноназванные и диалектные наименования одного и того же тюркского хоронима и этноса (8, с.414). Самоназвание «Албания» означает «Страна огней». Нет отдельных Аранского, Агванского, Албанского языков. Поэтому когда древние хронисты употребляют фразы вроде Агванский, Аранский, Албанский язык, то имеются ввиду только азерские диалекты тюркского языка, а не разные языки. В «Стране огней» существовали две политические государственные образования – Албания и Атропатена с многочисленным единым тюркским этносом, говорящего на диалектах тюркского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ağasioğlu F.* (Cəlilov). Azəri xalqı: Seçmə yazılar. Bakı: Çəşioğlu, 2000, 360 s.
2. *Əlizadə R., Nəciyev E.* Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair. Bakı, 2021, s.20
3. *Əliyeva L.A.* Qıpçaqlar və Azərbaycan. (Etnogenez kontekstində). Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2006, 193 s.
4. *Qasımova R.M.* Azərbaycan xalqının etnogenezi paleontoloji və antropoloji (samotoloji) materiallar əsasında: Tarix elm. ... dok. diss. avtoref. Bakı, 1997, s.20
5. *Tuncay B.* Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2010, 368 s
6. *Moisey Kalankatuklu.* Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Albaniya səlnaməsi. Bakı: Avrasiya pres, 2006, 296 s.
7. *Азерли М.И.* Арабоязычный источник IX века об Азербайджане // Доклады АН Аз.ССР, т., №8, с.85-97
8. *Алекперов А.* Тюрки Азербайджана (древность и раннее средневековье). Баку: «Şərq-Qərb», 2011, 560 с.
9. *Аликберов А. К.* Кавказская Албания и лезгинские народы: актуальные проблемы, новые дискурсы // Albania Caucasica. М.: ИВ РАН, 2015, с.16-27
10. *Бунятов З.М.* Азербайджан в VII-IX вв. Баку: АНАз.ССР, 1965, 383 с.
11. *Гусейнов Р.А.* О тюрках IV-VII вв. в зоне Кавказской Албании. Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962, с.181-190
12. *Пигулевская Н.В.* Города Ирана в раннем средневековье. М-Л.: Изд.АН СССР, 1957, 364 с.
13. *Мамедов К.А.* Этническая антропология азербайджанцев // Археология Азербайджана, Б., 2005, №1-4, с.51-59
14. *Мамедов Т.М.* Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV-VII вв.), Баку, 1977, 147 с.
15. *Мамедова Э.К., Асадов Н.Н.* Проблемы истории Кавказской Албании. Lap Lambert Academic Publiashinq. PDF. 2022. Publiashinq group str A.Russo 15, of 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe. ISBN 978-620-4-97955-7
16. *Меликишвили Г.А.* Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960, с. 287
17. *Юсифов Ю. Б.* О наименованиях «Албания» и «Аран» // Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук. 1961, № 10, с.23-31
18. *Ямпольский З.И.* К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании // Труды института истории и философии, Баку, 1954, Т. IV, с.100-108

Redaksiyaya daxil olub 16.01.2023

UOT 94

A.Ə.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten-69@mail.ru

NİDERLAND XVI ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

Açar sözlər: Niderland, burjua inqilabı, formasiya dəyişikliyi, proses

Orta əsrlər tarixində baş verən bir çox hadisələr Yeni və Müasir dövr tarixinə mühüm təsir göstərmiş və tarixin gələcək inkişafını müəyyən etmişdir. Orta əsrlər tarixində mühüm rol oynayan Niderland burjua inqilabı bu baxımdan böyük maraq doğurur. Niderland burjua inqilabını doğuran səbəblər yalnız inqilab ərəfəsi vəziyyəti gərginləşdirən hadisələrdən ibarət deyildir. Uzun illər ərzində Avropada gedən proseslərin təsirinə məruz qalsalar da, Reyn, Şelda və Maas çayları arasında yerləşən Aşağı torpaqlarda özünəməxsus mədəniyyət yarada bilən niderlandlar həm də azadlıqsevər, cəsarətli, zəhmətkeş və torpağın hər qarışı uğrunda dənizlə mübarizə aparan xalq kimi tanınmışlar. Avropanın aparıcı dövlətlərindən biri olan Fransa ilə mübarizə bu torpaqların diplomatik nığah nəticəsində Müqəddəs Roma imperiyasına daxil edilməsi ilə nəticələnmişdir. Niderlandın da tərkibinə daxil olduğu və Habsburqlar sülaləsinin idarə etdiyi imperiyanın ərazisində XVI əsrin birinci yarısında inqilabın baş verməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

A.A.Мехтиева

НИДЕРЛАНДЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Ключевые слова: Нидерланды, буржуазная революция, изменение формации, процесс

Многие события, происходившие в истории Средневековья, оказали важное влияние на историю Нового и Современного периодов и определили дальнейшее развитие истории. С этой точки зрения, особенно интересна Нидерландская буржуазная революция, сыгравшая важную роль в истории Средневековья. Причины Нидерландской буржуазной революции – это не только события, обострившие ситуацию накануне революции. Несмотря на влияние процессов, происходящих в Европе на протяжении многих лет, нидерландцы, создавшие уникальную культуру в Низинных землях, которая находится между Рейном, Шельдой и Маасом, также славились как свободолюбивые, храбрые, трудолюбивые и способные бороться с морем за каждый клочок земли. Борьба с Францией, одним из ведущих государств Европы, привела к слиянию этих земель в состав Священной Римской империи в результате дипломатического брака. На территории империи, управляемой династией Габсбургов, куда входили также Нидерланды, в первой половине XVI века появились благоприятные условия для революции.

THE NETHERLANDS AT THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Keywords: *the Netherlands, bourgeois revolution, formation change, process*

Many events took place in the history of the Middle Ages had the important influence on the history of the New and Modern eras and determined the development of history. From this point of view, the Dutch bourgeois revolution played an important role in the history of the Middle Ages, cause the great interest. The reasons of the Dutch bourgeois revolution are not the events aggravated the situation on the eve of the revolution. In spite of influence of the processes took place in Europe during the many years, the Dutch people created a unique culture in Lowlands between the Rhine, Scheldt and Maas rivers, have been called as nation freedom - loving, brave, hardworking and able to fight with the sea. The struggle with France, one of the leading states of Europe, brought to including of these lands in the Holy Roman Empire as a result of a diplomatic agreement. On the territory of this empire ruled by Habsburg dynasty and the Netherlands that was the part of it too, at the first half of the 16th century convenient conditions occurred for revolution.

Avropanın məşhur kral ailələrindən biri hesab olunan Habsburqlar sülaləsi XV-XVIII əsrlərdə Müqəddəs Roma imperiyası ilə yanaşı, Hollandiya və İtaliya hakimi, Bohemiya, İngiltərə, Macarıstan, Xorvatiya, İrlandiya, Portuqaliya, İspaniya kralı, Meksika imperatoru və b. yetişdirmişdir. İmperator V Karlın hakimiyyətinin sonunda bu sülalənin Avstriya və İspaniya qolları ayrılmışdır.

Sülalə öz adını XI əsrin 20-ci illərində müasir Şimali İsveçrədə qraf Radbot tərəfindən inşa edilmiş Habsburq qalasının adından götürmüşdür. Qrafın nəvəsi II Otton Habsburq qrafı titulunu qəbul etmişdir. Almaniya kralı I Rudolfun Avstriya qraflığına gəlişi ilə Habsburqların mərkəzi eyniadlı qaladan (yəni Habsburq qalası) Avstriya qraflığına keçmişdir. Habsburqlar imperiyası Avropanın kral ailələri ilə müxtəlif vasitələrlə əlaqələnərək Burqundiya, İspaniya, Bohemiya, Macarıstan və s. əraziləri [23, s.11] öz nəzarətinə götürsə də, XVI əsrin 50-ci illərində aparılan uğursuz siyasət nəticəsində parçalanmış, imperiya torpaqları II Filipp və I Ferdinand arasında bölünmüşdür [25, s.19-20]. Yalnız Onate müqaviləsi ilə (1617, 29 iyul) hər iki tərəfin hüquqları bərabərləşdirilmişdir. Bu sülalənin idarə etdiyi imperiyanın əlverişli torpaqlarından biri Niderland olmuşdur [16, s. 17-19].

Niderland tarixində uzun illər ərzində bu torpaqlarda məskunlaşmış qədim batavların Reyn çayı boyunca üzərək alman meşələrindən keçməsi və dənizə çıxması ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Onlar Qədim dünya tarixində romalıları, Orta əsrlərdə ispanlar, fransızlar və almanları öz ölkələrindən qovmuşlar. Təsadüfi deyil ki, niderlandlar özlərini Yuli Sivilisin

başçılığı ilə romalı işğalçılara qarşı üsyan qaldıran xalqın törəməsi sayırlar. Sivilis üsyanı tarixdə mühüm hadisələrdən biri hesab olunmuşdur. Bunu antik müəllif Korneli Tatsit özünün “Tarix” əsərində sübut etmişdir [9, s.61-95]. Əslində, “Aşağı torpaqlar” və ya “Niderland” haqqında məlumat antik müəllif, Roma ordusunun zabiti, eranın 47-ci ilində baş verən hərbi hadisələrin iştirakçısı Böyük Plini tərəfindən verilmişdir [11, s.15].

Artıq XVII əsrdə Piter Korneliszoon və Hüqo Hrotsi kimi tanınmış müəlliflər batavlar problemi ilə məşğul olmuşlar. Bu müəlliflər niderlandların ispanlar üzərində qələbə çaldıqdan sonra müstəqillik qazanmasının batavların romalılarla mübarizədə uğur əldə etməsilə oxşar olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Məşhur rəssam Rembrandt Harmens van Reyn öz rəsmləri, milli şair Yoost van den Vondel isə şeirlərində bu qəhrəmanları şöhrətləndirmişlər. Yeni müstəmləkə (Niderland Hindistanı) onların şərəfinə Bataviya adlandırılmışdır. Güman edilir ki, döyüşçü xalq olan batavlar Mərkəzi Almaniyada hatlarla münaqişədən sonra bu yerləri tərk etmişlər [11, s.11-13]. Bu hadisəyə batavların romalılarla kollaborasionizmi (əməkdaşlıq) öz təsirini göstərmişdir. Bu xalq haqqında məlumatlar müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli formada izah edilmişdir. İlk öncə onlar hərbcilər kimi diqqəti cəlb edirdisə, XVII-XVIII əsrlərdə batavların təmizliyi və təbiiliyi ön plana çəkilmişdir. Maarifçilik dövründə onlar Niderlandın simvoluna çevrilmişlər. Fransa inqilabı dövründə ölkə Batav Respublikası kimi tanınmışdır.

XVI əsrin 60-cı illərində baş verən inqilab zamanı batavlara münasibətin dəyişməsi hollandların onları öz xələfləri saymaması ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, batavlardan başqa bu torpaqlarda – Limburqda eburonlar (Yuli Sezar), Tvente əyalətində tubantlar, Şimal dənizi sahilləri boyunca frizlər və xavklar yaşamışlar. Frizlər Şimali Hollandiyadan müasir Frislandiya əyalətinə, xavklar Xroningəndən Şərqi Frislandiyaya qədər uzanan ərazidə məskunlaşmışlar. Yuli Sezar tərəfindən Roma Qalliyasının şimal sərhədləri Reynə qədər genişləndirildikdən (e.ə. 52-ci il) sonra niderlandlara məxsus olacaq Brabant və Limburq əyalətləri romalıların hakimiyyəti altına keçmiş və bu vəziyyət 4 əsr sürmüşdür [11, s.18-20]. Ölkənin cənubu dinc koloniyaya çevrilmişdir. Frizlər və digər şimal tayfalarının yaşadıkları ərazilərdə ticarət və diplomatik münasibətlərin düzgün qurulması bu ərazidə Roma imperiyası və alman tayfalarının yaşadıkları torpaqlar arasında bufer zonanın yaradılmasına imkan vermişdir. V – VI əsrlərdə Niderland torpaqları boşalmış və demək olar 5 əsr ərzində bu torpaqların tarixi barədə çox dağınıq məlumat verilmişdir. Təxminən 1400-cü ildə şəhər və kəndlərin əhəmiyyəti artmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə Friziya və digər əyalətlərin qapalı olmaması, əksinə, mühüm ticarət yolları və onların su hövzələri boyunca yerləşməsi diqqəti cəlb edirdi [11, s.29]. Orta əsrlərdə Niderland ərazisində su hövzələri ətrafında yaşayan insanlar onlardan istifadə etmək sahəsində unikal təcrübə əldə etmişlər. Su resurslarının idarə

edilməsi sahəsində əldə olunmuş minillik təcrübə onlardan istifadənin effektivliyini artırmaq və idarəetmə sistemini təkmilləşdirməyə çalışan dünya ölkələrinin əksəriyyəti üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yüzdilliklər ərzində Niderlandda fəaliyyət göstərən bu sistem əhalinin həlledici hesab etdiyi müxtəlif təbii hadisələrin təsiri altında formalaşmışdır. Əhəmiyyətli hissəsi qrunnt sularının birbaşa təsirinə məruz qalan, dəniz və çaylardan daimi daşqın təhlükəsi olan ərazidə yaşamaq [1. s. 242] təhlükəsi xalq üçün “quru ayaqlar” anlayışını formalaşdırmışdır. Bu anlayış bəzi ölkələr üçün anlaşılmaz olsa da, niderlandlar təbiətin çağırışlarına təkbaşına tab gətirə bilməyəcəklərini anlayaraq bu məsələdə xalqın birliyini yarada bilmişlər. “Polder” fəlsəfəsi (polder – holland dilində bəndlə əhatələnmiş sahə deməkdir) Niderland, Danimarka, Almaniya, ABŞ, Polşa və Yaponiyanın okean və dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşən ovalıqlarının qurudulmuş və mənimsənilmiş sahələrlə bağlı olmuşdur. Bu torpaqlarda suyun səviyyəsi drenaj, dəniz və çayların basmasından süni tirə, bənd və dambalar vasitəsilə qorunmuş [10], yalnız yerli və ya regional səviyyədə deyil, eyni zamanda bütün ölkə üçün su idarəetmə vəzifələrinin başa düşülməsinə səbəb olmuşdur [5, s.3].

Niderland torpaqlarında xristianlığın qəbulu digər Avropa ölkələrinə nisbətən zəif getmişdir. Müasir Limburq və Brabantın da daxil olduğu Cənub əyalətləri Qalliya ilə birlikdə Son Roma dövründə xristianlığı qəbul etmişdir. Artıq 384-cü ildə Tonqerenanın ilk yepiskopu müqəddəs Servasinin qəbri üzərində Müqəddəs Servasi kilsəsi ucaldılmışdır. Bunun əksinə olaraq, Belçika sərhəddində bu proses böyük çətinliklə təxminən 400 il ərzində aparılmışdır. XIII əsrdən, əsasən, dilənçi ordenlərin fəaliyyəti genişlənmiş, xristianlığa inamın tam formalaşması isə XIV – XV əsrlərə təsadüf etmişdir [11, s.31-32].

Niderland torpaqları Böyük Karlın imperiyası və imperiyanın dağılmasından sonra Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil olsa da, ölkənin şimalında yerləşən ərazilərdə həm hakim sinif daxilində, həm də feodallarla kəndlilər arasında daim gərginlik mövcud olmuşdur. Drent və ölkənin mərkəzi Utrext yepiskopunun hakimiyyəti altında idi. Cənubda Geldern və Brabant hersoqluq formasında fəaliyyət göstərmişdir. Brüsseldə iqamətgahın yerləşdiyi Brabant torpaqları müasir Fransa sərhədlərinə qədər uzanmışdır. Ölkənin şimal torpaqları siyasi və hərbi baxımdan faktiki olaraq avropalıların hakimiyyətini qəbul etməmişdir. Bu baxımdan onları finlərlə müqayisə etmək mümkündür. Hələ 1230-cu ildə monax Bartolomeus Anqlikus qeyd edirdi ki, öz üzərində heç kimin hakimiyyətini qəbul etməyən azad xalq cəngavərliyi rədd etmiş və öz aralarında cəngavərlərin olmasına imkan verməmişdir [11, s.33]. Lakin iki əsr ərzində Niderlandın şimal torpaqları vikinqlərin hücumuna məruz qalmış və proses Skandinaviya xalqlarının xristianlaşdırılmasından sonra başa çatmışdır.

1400-cü ildən Avropada mövcud olan çoxsaylı siyasi subyektlər arasında

Flandriya və Brabant fərqlənməyə başlamışdır. Niderland torpaqlarının müxtəlif dövlətlərin tərkibində olması və “Madrid və ya Brüsseldə nigah bağlanması” məsələsinin həll edilməsi Niderlandın gələcək taleyini həll etmişdir. Son orta əsrlərdə bu torpaqların idarə olunması Fransa və alman xalqının Müqəddəs Roma imperiyası arasında bufer dövlət olan Burqundiya hersoqluğunun mərkəzi Dijondan həyata keçirilmişdir. Burqund hersoqları varislik qanunlarının xüsusiyyətləri, çəkişmələr və intriqalardan məharətlə istifadə edərək öz sərhədlərini (Vaddenedən İsveçrəyə qədər) genişləndirə bilmişlər. Müasir Benilüks məhz Burqundiya hersoqluğunun mahiyyətə bir hissəsi olsa da, sonradan idarəetmənin mərkəzi Brüsselə keçmişdir. Klassik orta əsrlərdə Hollandiya diqqəti cəlb etmişdir. Niderland ərazisi İngiltərə və Fransa kimi şəhərlər ölkəsi kimi tanınmışdır. XIII əsrdən başlayaraq Hollandiyada Dordrecht (1220), Harlem (1245), Delft və Alkmaar (1246), Amsterdam (1275) və digər şəhərlər meydana gəlmişdir. Bu şəhərlər iri flamand ticarət şəhərləri Brügge və Gentin fəaliyyəti, Hollandiya və Skandinaviyadan keçən ticarət yollarından istifadə nəticəsində yaranmışdır. Erkən urbanizasiya Zeyderzee körfəzi, Şimal dənizinin sahilləri, Reyn, Maas və Şelda çaylarının hövzəsini əhatə edən Hollandiyanın coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Holland tarixçisi Yohan Heyzingin yazdığı kimi, təbiətin özü bu torpaqları “skipper (komandir), balıqçılar, tacirlər və fermerlər ölkəsi olmaq” üçün yaratmışdır [11, s.36-41]. Bu ölkədə şəhər həyatı və Avropa fenomeni (zadəganlar, stathauderlər, krallar və b.) mövcud olsa da, əslində, Niderlandda mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi sayılan saray mədəniyyəti faktiki məlum deyildi. Orta əsrlərdən başlayaraq Niderland sivil (vətəndaş) respublika və şəhərlər (xüsusilə kiçik şəhərlər) ölkəsinə çevrilmişdir. Belə ki, Orta əsrlərdə Avropada əsas mahud istehsalı ilə məşğul olan mərkəz Leyden, Baltik hövzəsi ölkələri ilə ağac və taxıl məhsullarının böyük miqdarda satışı ilə məşğul olan Amsterdam, qanadlı taxta dəyirmanların işi və külək enejisinə əsaslanan Zaan bölgəsi ilə yanaşı, Kampen, Deventer, Enkxeizen, Nymegen, Xroningen və s. kimi onlarla şəhər mövcud olmuşdur. Bu şəhərlər, Amsterdamdan fərqli olaraq, Hanza ittifaqının üzvlüyünə qəbul edilmişdir.

XVI əsrin əvvəlində Hollandiyanın cənubunda əhalinin yarısından çoxu, Flandriyanın üçdə biri, Frislandiyanın isə dördüdə biri məhz şəhərlərdə yaşayırdı. Bu dövrdə Niderlandda vəziyyəti Amsterdam müəyyən edirdi. Bu şəhərlə birlikdə Hollandiya xüsusi bir metropoliya - Randstadı yaratmışdır. Randstad (holland dilində rand dairə, çəmbər, halqa, stad – şəhər, qəsəbə deməkdir) Hollandiyada böyük və kiçik şəhərlərdən ibarət birləşmiş şəhər regionu sayılmış və Amsterdam, Rotterdam, Haaqa və Utrext kimi dörd ən böyük şəhəri, həmçinin onlarla kiçik şəhəri əhatə etmişdir. Müasir dövrdə burada əhalinin 44 faizi yaşayır. Randstadda yaşayanlar müəyyən üstünlüklərə malikdirlər. Belə ki, bütün iş yerlərinin yarısı (3,7 million) burada cəmlənir.

Ölkənin daxili məhsulunun demək olar ki, yarısı (238 milyard) Hollandiyanın iqtisadi mərkəzi sayılan Randstadda istehsal olunur. Beynəlxalq miqyasda Randstad London, Paris, Reyn – Rur və Milandan sonra beşinci yerdədir. Mədəniyyət baxımdan da Randstad lider mövqeyə malikdir [24]. Bəzi dövrlərdə Randstadda metropoliya mentaliteti, bəzən isə əyalət şəhərlərinin olması ön plana çıxmışdır.

Orta əsrlərdə Niderland onlarla kiçik feodal dövlət - hersoqluq, qraflıq, yepiskopluq və s. ibarət olmuşdur. Onlar Fransa krallığı və Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil idi. XIV-XV əsrlərdə ayrı-ayrı Niderland torpaqları Burqundiya hersoqlarının hakimiyyəti altında birləşdirilmişdir. Fransa və İsveçrə kantonları ilə mübarizə aparan hersoq Cəsur Karl Nansi döyüşündə (1477) isveçrəlilərlə vuruşma zamanı həlak olmuş, onun qoşunu isə darmadağın edilmişdir. Cəsur Karlın yeganə varisi Burqundiyalı Mariya Fransa ilə mübarizəni davam etdirmək üçün Almaniya imperatoru olacaq Maksimilian Habsburqla nigah bağladı. Niderland Avstriya Habsburqlarının hakimiyyətini qəbul etdi [7, s.527-531]. Maksimilianın oğlu və varisi I Filipp İspaniyalı Xuana ilə evləndikdən sonra Niderland İspaniyanın hakimiyyəti altına keçdi. I Filipp və Xuananın oğlu imperator V Karl Habsburq 1523-1543-cü illərdə öz Niderland mülklərini Reynin aşağı axarlarından şimalda yerləşən əraziləri birləşdirməklə genişləndirdi.

XVI əsrin birinci yarısında Niderlandda ali hakimiyyət Habsburqlar sülaləsinə məxsus idi. 1516-cı ildə İspan kralı, 1519-cu ildə Müqəddəs Roma imperatoru elan edilən V Karlın dövründə Niderland canişin (baş stathauer) tərəfindən idarə edilirdi. Karlın dövlət işləri ilə məşğul olduğu zaman Niderlandda idarəçilik Habsburqlar sülaləsinin digər nümayəndələrinə də həvalə olunurdu. Onlardan Niderland canişini olmuş Avstriyalı Marqarita (1507 – 1530), Macarıstanlı Mariya (1531- 1555) və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə Niderland Habsburqların hərbi kampaniyaları üçün pul ayırmaqla yanaşı, Fransaya qarşı hərbi əməliyyatların aparılması üçün plasdarm rolu oynayırdı. Canişinin yanında fəaliyyət göstərən Dövlət Şurasına Niderlandın məşhur zadəganları daxil idilər. Maliyyə məsələləri Maliyyə Şurası, qanun layihələri, inzibati göstərişlərin hazırlanması və təqdim olunan ərizələrə baxış Gizli Şura tərəfindən nizamlanırdı. Niderlandın mərkəzi idarəetmə orqanları Brüsseldə, ali məhkəmə orqanı olan Böyük Şura Mexelendə yerləşirdi. 1512-ci ildə Niderland torpaqları, həmçinin Burqundiya hersoqluğu (Franş – Konte) imperiyanın Burqund dairəsinə daxil edildi. Hersoqluq, qraflıq və yepiskopluqların siyasi müstəqilliyi ləğv olundu və onlar vahid dövlətin bir əyalətinə çevrildi. Burqund varisliyi əsasında Habsburqlara birləşdirilən Niderland torpaqlarına V Karl işğallar və sülh danışıqları əsasında daha bir neçə əyalət birləşdirdi. Frislandiya və Geldern uğrunda mübarizə daha uzun müddət davam etmişdir. 1524-cü ildə nəslə senyoriya hüququnda Frislandiya

Burqundiya dairəsinə daxil edilərək Niderland əyalətlərindən birinə çevrildi. 1532-ci ildə Frislandiyada Əyalət ştatları yaradıldı. 1528-ci ildə Utrext yepiskopluğu və ondan ayrılan Overeyssel əyaləti dünyəviləşdirilərək Burqund dairəsinin tərkibinə qatıldı. 1543-cü ildə İmperator V Karl və hersoq II Vilhelm arasında bağlanan müqaviləyə əsasən, Geldern hersoqluğu Zütfen qraflığı ilə birlikdə Habsburqların mülkünə birləşdirildi.

Nəticədə 17 Niderland əyaləti (Brabant, Limburq, Lüksemburq, Geldern hersoqluğu, Flandriya, Artua, Henneqau (Eno), Hollandiya, Zellandiya, Namyur qraflıqları, Frislandiya, Mexelen, Utrext, Overeyssel, Drente, Xroningen, Lill (Due və Orşi ilə birgə)) Burqund dairəsinə daxil oldu. Lyej yepiskopluğu dini knyazlıq kimi xüsusi hüquqi statusa malik idi [17, s.6]. Məhz bu dövrdən tarixşünaslıqda geniş istifadə edilən “Niderland əyalətləri” (17 Niderland əyaləti) anlayışı formalaşdı. 1548-ci il İmperiya seymində Burqund dairəsi Vahid torpaqlar kompleksi kimi tanındı. 1549-cu il Praqmatik sanksiyasına əsasən, gələcəkdə bu torpaqlar bölünmədən irsən keçə bilmək hüququ qazandı [19, s.112]. V Karlın dövründə Niderland əyalətlərində mərkəzləşmə (idarəetmə sistemi, qanunların unifikasiyası və s.) kifayət qədər yüksək idi.

Auqsburq sülhünə (1548) görə, Niderland simvolik ümumimperiya vergisi ödəmək şərti ilə Müqəddəs Roma imperiyasının himayəsi altına keçdi. Yalnız Geldern, Utrext və Overeyssel zəif formada imperiya ilə len əlaqələri saxlayırdı. 1549-cu ildə verilmiş Praqmatik sanksiya varisliklə keçən 17 Niderland əyalətinin sonrakı suverenlərin zamanında bölünməzliyini müəyyən etdi. 1555-ci ildə V Karlın taxtdan əl çəkməsindən sonra İmperiya bölündü və bu əyalətlər ispan kralı II Filippin hakimiyyəti altına keçdi [17, s.41].

V Karl və II Filippin vaxtında Niderlandın siyasi quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Başda imperator, sonralar isə İspaniya kralı və onların yanında Flandriya Şurası fəaliyyət göstərirdi. Niderlandı imperator, sonralar isə İspaniya kralının canişini - baş stathauder (baş statqalter) idarə edirdi. Canişinin yanında məsləhətləşmə hüququ ilə üç şura mövcud idi. İri əyanlardan təşkil olunmuş Dövlət Şurasında əsas məsələlərə (təhlükəsizlik, orduda vəziyyət, təyinat, arbitraj və s.), əyanlar, maliyyəçilər və məmurların daxil olduğu Maliyyə Şurasında maliyyə - vergi məsələlərinə, kral legistləri və məmurların yer aldığı Gizli Şurada qanun layihələri, vacib inzibati sərəncamların hazırlanması və canişinin adına verilmiş apellyasiyalara baxılırdı. Mexeln şəhərində əsas məhkəmə orqanı Əsas Şura yerləşirdi. Yerlərdə hərbi – inzibati hakimiyyətə malik olan əyalət stathauderləri canişinə tabe idilər.

Niderlandda Habsburqların mərkəzi kral hakimiyyət orqanları ilə yanaşı nümayəndəli təsisatlar - mərkəzdə Baş ştatlar və hər əyalətdə Əyalət ştatları mövcud idi. Vergiləri təsdiq etmək ştatların səlahiyyətində idi. Şəhərlərdə özünüidarə orqanları – magistratlar mövcud idi. Hər bir əyalət və şəhər xüsusi

azadlıqlar, imtiyazlar və muxtariyyətə malik idi. Onlar bu hüquqları hakimiyyətin özbaşnalığından inadla müdafiə edirdilər [2, s.31-33].

Niderland V Karl üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Ölkə maliyyə vəsaiti verir, Fransa və bəzi alman knyazlıqlarına qarşı hərbi-strateji plasdarm rolu oynayırdı. V Karlın dövründə vergilər yüksək olsa da, Habsburqlar imperiyasının tərkibində olmaq Niderland burjuaziyası üçün əlverişli idi [2, s.31]. Lakin V Karlın hakimiyyətinin sonlarına yaxın vəziyyət dəyişməyə başladı. Sonsuz vergi fırladaqları və dağıdıcı müharibələr Niderlandın iqtisadiyyatı və maliyyəsini sarsıdır, ölkədə ciddi narazılıq yaradırdı. İmperiyanın bölünməsilə II Filippin hakimiyyətə gəlməsindən sonra vəziyyət fərqli oldu.

XVI əsrin əvvəllərində Niderland Avropanın nisbətən inkişaf etmiş və əhalisi bir qədər çox ölkələrindən biri olmuş, çox da böyük olmayan ərazidə XVI əsrin sonlarında 3 milyon insan yaşamışdır. Niderlandda təxminən 300 şəhər və 6500 kənd olmuşdur [8, s.209].

Niderlandın ən iri şəhəri sayılan Antverpen Şelda çayının mənsəbində yerləşmiş və 8 kanal vasitəsilə limanla birləşmişdir. XVI əsrin birinci yarısında şəhər dünya bazarı, vasitəçi ticarət, maliyyə işi və s. mərkəzi kimi şöhrət tapmışdır. Antverpen iqtisadi inkişaf dinamikası, zənginlik və yoxsulluğun kəskin təzad təşkil etdiyi bir şəhər idi. Bu limanda Amerika, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya və s. yerlərdən 2500-dən artıq gəmi toplanırdı. Onların gətirdiyi məhsullar buradan digər Avropa ölkələrinə aparılırdı. Şəhər əhalisinin sayı 105 min nəfər idi ki, bunun da 15 minini əcnəbilər (ispanlar, portuqallar, italyanlar, almanlar, ingilislər, danimarkalılar və b.) təşkil edirdi (1568). Antverpendə Avropanın iri maliyyəçiləri – Fugger, Velzer, Şets, Qrimaldi, Qaron və b. kantorları yerləşirdi. Antverpendə gəmilərin böyük əksəriyyəti əcnəbilərə məxsus idi.

Antverpendə əmtəə və fond birjaları fəaliyyət göstərirdi. Birjalarda əmtəə, veksəl və ipoteka sənədlərinə əsasən iri ticari və maliyyə sövdələşmələri həyata keçirilirdi. 1531-ci ildə şəhər magistratının inşa etdiyi birjada eyni zamanda 5000 tacir və makler fəaliyyət göstərə bilirdi [17, s.19-20]. Binanın girəcəyində “Bütün xalqlar və dillərin tacirlərinin xeyrinə” yazısı asılmışdı. Şəhər bir tərəfdən sürətlə inşa olunan kilsələr, yaşayış evləri, gildiya binaları, yeni küçə və meydanlarla bəzədilirdisə, digər tərəfdən, şəhər kasıblarının məskunlaşdığı bərbad yaşayış yerlərinin sayı artırdı.

Antverpenin iqtisadi vəziyyəti yalnız onun ticarətdəki rolu ilə müəyyən olunmurdu [2, s.30]. XVI əsrdə bu şəhər və ölkənin digər sənaye mərkəzlərində ənənəvi sənə istehsalı üstünlük təşkil etmişdir. Eyni zamanda Antverpen və başqa şəhərlərdə müxtəlif manufaktura formaları meydana gəlmişdir. Ölkədən hazır məhsulun çıxarılması qadağan edilsə də, idxal olunan ingilis mahudunun tam işlənməsi, kətan və ipək parçalar, şüşə məmulatlarının hazırlanması, sabunbişirmə, pivə və şəkər istehsalı sahələrində manufakturalar yaranmışdır.

Antverpen Avropada kitab çapının aparıcı mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və bu sahədə muzdlu əməkdən istifadə edilmişdir. XVI əsrin 60-cı illərində müasir tədqiqatçılar tərəfindən “Flamand İntibahının parlaq nümayəndəsi” kimi qiymətləndirilən fransız Kristofer Plantenə məxsus mətbəədə çoxsayda muzdlu işçi çalışmışdır [21]. Hesablamalara görə, 1543-cü ildə Antverpen vasitəsilə eksport 29 941 530 florin, 1560-cı ildə isə Antverpenə gətirilən məhsulun ümumi həcmi 31 870 200 florin təşkil etmişdir [17, s.18]. Öz dövrü üçün bu rəqəmlər böyük göstəricilər olmuşdur. Gent, Brügge və Dortrexin ticarət dövrüyyəsi azalmışdır. Bunun əvəzində 1515 – ci ildə İtaliya fikmalarının faktorları, 1545-ci ildə isə hanzalılar Brüggedə öz kontorlarını bağlayaraq, Antverpenə köçmüşlər [17, s.20].

Niderlandın sənaye istehsalı və ticari baxımdan nisbətən qabaqcıl əyalətləri cənubda Flandriya və Brabant, şimalda isə Hollandiya və Zelandiya olmuşdur [17, s.28-29]. Hər iki cənub əyaləti sex sənətkarlığı əsasında xaricə mahud satışı ilə tanınırdı. Flandriya və Brabantda əmtəə istehsalı və əmtəə - pul münasibətləri, habelə ticarət kapitalı XVI əsrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. XVI əsrin birinci yarısında sex sistemini kapitalist manufakturaları əvəz etməyə başlamışdır. Hollandiya və Zelandiyada yaranan kapitalist manufakturalarında yun və kətan parçalar istehsal olunur, gəmiqayırma inkişaf edirdi. Pivəbişirmə, kərpic istehsalı, balıqçılıq və dənizçilikdə irəliləyiş hiss olunurdu. Hollandiya təxminən 800 iri gəmi və çox sayda xırda gəmiyə malik idi. Şimal əyalətlərinin şəhərləri arasında aparıcı rolu Amsterdam tuturdu. Gəmiqayırma, dənizçilik və balıqçılıq sahəsində Niderlandın aparıcı əyalətləri Hollandiya və Zelandiya iqtisadi baxımdan fərqlənsələr də, sənaye istehsalının həcminə görə Hollandiya digər əyalətlər arasında altıncı yerdə dayanırdı (illik gəlir təxm. 2 milyon qulden) [6]. A.N.Çistozvonov bu dövrdə idxal və ixracı xarakterizə edərək təxminən 2,5 milyon əhalisi olan Niderland üçün müsbət göstəricilərin əldə olunduğunu bildirmişdir. Hanza şəhərləri, İngiltərə, Rusiya və s. dövlətlərlə ticarətdə Amsterdam, Enkxezen, Middelbürx, Flissingen, Deventer, Kampen və s. şəhərlər fərqlənmişdir. XVI əsrin əvvəllərindən başlayan kapitalist münasibətlərinin inkişafı həmin əsrin sonlarında Portuqaliya, İspaniya, İngiltərə və Fransa kimi dövlətlərlə yanaşı, Birləşmiş Əyalətlər Respublikasının da beynəlxalq müstəvidə mühüm rol oynamasına səbəb olmuşdur [6].

Aqrar sahədə də dəyişikliklər baş verirdi. Flandriya, Brabant və s. yerlərdə yeni iqtisadi tələblər nəticəsində yoxsullaşan feodal zadəganlarının əmlakı sələmçilər, bürgerlər və monastırlara keçirdi. Belə ki, Flandriyada feodal torpaqlarının təxminən yarısı monastırlara keçmişdi. Eyni zamanda Flandriya və Brabantın əksər kəndliləri şəxsən azad idilər. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatında muzdlu işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi, aqro-texniki təkmilləşdirmənin aparılması, növbəli əkin üsulunun tətbiq olunması və

"qiymətlər inqilabı"nın uğur gətirməsini müşahidə etmək mümkün idi.

Şimal əyalətləri özünəməxsus aqrar quruluşa malik idi. Hollandiya, Frislandiya və Drentdə feodal münasibətləri, Flandriya və Brabantda olduğu kimi, başa çatmamış və azad kəndlilərin əhəmiyyətli təbəqəsi qalmışdır. Şimal əyalətlərində torpaqların xeyli hissəsi zadəgan və ruhanilərə məxsus idi. Hollandiyada ən yaxşı torpaqların yarısına zadəgan və ruhanilər sahib idi. Frislandiyada torpaqların 10%-i zadəganlar, 40%-i isə monastırlara məxsus idi. Bununla belə Hollandiya və Frislandiyada zadəganlar əhəmiyyətli təsirə malik deyildilər [17, s.29-30].

Şimal əyalətlərinin əksəriyyətində hidrotexniki qurğular (bəndlər, şlüzlər və dambalar) böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu qurğular vasitəsilə qurudulan torpaqlarda yaşayış yerləri salınır və əkinçiliklə məşğul olunurdu. Torpaqların qurudulması yüksək məhsuldarlıq əldə edildiyi şəraitdə xərcləri qarşılaya bilərdi. Bu isə həmin əyalətlərin kənd təsərrüfatında burjua münasibətlərinin inkişafına şərait yaradırdı.

Niderlandın cənub hissəsində yerləşən Ardennin dağlıq rayonları öz təsərrüfat xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Burada (Namyur, Lyej yepiskopluğu, Limburq) aqrar sahə üstünlük təşkil edirdi. Aqrar əyalətlər Geldern və Overeysseldə zadəganların mövqeyi əhəmiyyətli idi. Burada kəndlilər feodal istismarına məruz qalırdılar. Ölkənin aqrar münasibətlərin zəif inkişaf etdiyi Artua, Eno, Lüksemburq və Namyur kimi cənub və cənub-şərq əyalətlərində oxşar vəziyyət hökm sürürdü [17, s.28].

Mərkəzi və şimal ticarət – sənaye əyalətləri qrupunun iqtisadi vəziyyətində fərqlər mövcud idi. Flandriya və Brabantın kapitalist yuntoxuma manufakturaları İspaniya və İngiltərədən gətirilən xammal və İspaniya bazarlarından asılı vəziyyətdə idi. Flandriya və Brabantın iri şəhərlərinin bürgerləri və sex korporasiyalarının zəifləməsinə baxmayaraq, onlar hələ də müəyyən iqtisadi və siyasi mövqeyə malik idilər. Burada, xüsusilə Vallon əyalətlərində (Eno, Artua və s.) ruhani və zadəganların siyasi nüfuzları mövcud idi. Şimalda isə hətta ən zəif kənd təsərrüfatı əyalətləri əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb edilmişdi.

Şimal əyalətlərinin güclü dəniz donanması formalaşmışdı. 1500-cü ildə Zund boğazından Baltik dənizinə keçən 1400 gəmidən 1040-ı hollandlara məxsus idi. Şimal əyalətləri ticarəti, əsasən, İngiltərə, Hanza İttifaqı və Baltik hövzəsi ölkələri ilə apardığı üçün onların iqtisadiyyatı İspaniyadan asılı deyildi. Əksinə, İspaniya holland tacirlərinin gətirdiyi taxılsız keçinə bilmirdi. Eyni zamanda Niderlandın iki iqtisadi mərkəzi Antverpen (mərkəz və cənub) və Amsterdam (şimal) arasında ciddi rəqabət gedirdi. Feodalizm cəmiyyətinin dağılması hakim feodal sinfinin mövqeyinə təsir göstərir və kapitalist fermerlərlə rəqabət apara bilməyən zadəganlar iflasa uğrayırdılar. Əsasən şimal əyalətlərində (Hollandiya, Zellandiya, Frislandiya və s.) təsərrüfatlarını

kapitalist metodları ilə idarə edən zadəganlar rəqabətə tab gətirə bilirdilər.

Feodalizmin dağılması prosesində burjua cəmiyyətinin yeni sinifləri formalaşdı. Burjuaziyanın tərkibinə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri (şəraitə uyğunlaşan sex ustaları, tacirlər, sexdən kənar varlanmış sənətkarlar, keçmiş muzzdlu işçilər, kəndlilərin müxtəlif təbəqələri və b.) daxil idi. Təsərrüfatını kapitalistcəsinə quran zadəganlar burjuaziya ilə yaxınlaşdılar. Burjuaziya təbəqəsi bürokrat və yeni yaranan burjua ziyalılarının hesabına tamamlandı. Niderland burjuaziyasının yaranması prosesində aparıcı rol ticarət burjuaziyasına məxsus idi. Proletariat şəhər və kənd sənətkarları, habelə kəndlilərin hesabına formalaşdı. Şəhər bürgerləri arasında təbəqələşmə prosesi güclənmiş, az miqdarda sex ustası və tacir mövqeyini qoruya bilmişdi. Kapitalizmin inkişafı və ilkin kapitalın yığılması ilə bağlı çətinlik xırda şəhərli və kəndlilərin üzərinə düşürdü [17, s.33-34]. Hökumət təbəqələşmə prosesinin “qurbanlar”ının dağıdıcı fəaliyyətinin qarşısını alırdı. Belə ki, artıq 1501-ci ildə ölkədə “işçi qanunvericiliyi”nin əsasını qoyan ümumdövlət ordonansı verildi [17, s.34].

Niderlandda yadelli monarxların yeritdikləri siyasət ciddi narazılıq doğururdu. Habsburqlar ölkənin ehtiyaclarını nəzərə almır, bu torpaqları hərbi avantürələr üçün plasdarm və gəlir mənbəyi kimi dəyərləndirirdi. İmperator V Karlın dövründə (1519-1555) Niderlanddan alınan vergi İspaniya, İtaliya mülkləri və Amerika koloniyalarından ümumilikdə yığılan vergiyə bərabər idi. Eyni zamanda əlavə vergilərin toplanması üçün yerli nümayəndəli orqanlardan razılığın alınmasının aradan qaldırılmasına çalışılırdı. 1542-1555-ci illərdə Niderlandda vergilər 2,5 mln-dan 7 mln quldənə qaldırılmışdır [14, s.90-91].

Yadelli monarxların ölkədə feodal aristokratiyası, katolik kilsəsi və patrişi – sex oliqarxiyasını himayə etməsi Niderlandda parçalanma və biddətçiliyin güclənməsinə səbəb olurdu. Bəzi patrişi qrupları bu səbəbdən biddətçiliyə meyl edirdi. Mütləqiyyətin irticaçı siyasəti yeni siniflər üçün məqbul deyildi. Kəskin sosial problem və münafişələr üsyanlara çevrilirdi. Sosial ziddiyyətlərin kəskinliyi və mürəkkəbliyi ilə fərqlənən anabaptistlərin rəhbərliyi ilə şimal əyalətlərində baş verən xalq hərəkatı (1534-1535), Gent üsyanı (1539-1540) və s. buna misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrin 60-cı illərində Niderland burjua inqilabı məhz anabaptistlərin çıxışları ilə başlanmışdır.

Sosial ziddiyyətlər fonunda anabaptistlər hərəkatı inqilabi xarakter almışdır. Bu proses xüsusilə Şimali Niderlandı əhatə etmişdir. Anabaptistlər dini – mistik ideyaları sosial tələblərlə (əmlak, ümumbəşəri bərabərlik və s.) əlaqələndirirdilər. Anabaptist moizəçilər İlahi şahlığın gələcəyi, çəkişmələr, ayrı-seçkilik, hakimiyyət və haram sərvətin olmayacağını bildirirdilər. Onlar mövcud quruluşu inqilabi yolla devirməyə çağırırdılar. Dini təqiblərdən gizlənən anabaptistlər əvvəlcə kəndlərdə öz icmalarını təşkil edirdilər. Onların təlimləri sənətkar və şəhər yoxsullarının rəğbətini qazanırdı. Şimali Niderland

şəhərlərində anabaptist icmaları meydana gəlirdi və anabaptizm məhdud çərçivədən çıxaraq güclü xalq hərəkatı xarakteri alırdı. 1534-1535-ci illərdə şimal əyalətlərində anabaptistlərin mütəşəkkil çıxışları baş verdi. Hərəkatın ən qətiyyətli iştirakçıları Vestfaliyaya gedərək anabaptistlərin Münster kommunasını dəstəklədilər. Niderland anabaptistləri Yan Matisen və Leydenli İohann xüsusilə fərqlənmişdilər. 1535-ci ilin yazında Şimali Niderlandda anabaptistlər mühasirəyə alınmış Münster şəhərini azad etmək üçün hərəkat etməyə başladığında, hökumət və şimal əyalətlərinin hakim orqanları bu hərəkatın qarşısını alaraq Niderlandda anabaptistlərin çıxışlarını yatırırdı. Anabaptistlərin təqibi zamanı katoliklər və digər islahatçı hərəkatın tərəfdarları onlara rəğbət bəsləmədi. XVI əsrin 40-cı illərində anabaptistlərin çıxışları dayandırıldı, onların təlimi tədricən baptizmin qeyri-müqavimət ənənəsi ilə çulğalaşdı [19, s.119-120].

1539-cu ilin avqustunda Gəntdə siyasi və dini təqiblər, magistrat tərəfindən təsdiqlənməyən və əslində, Habsburqların hərbi kompaniya aparması üçün tələb edilən vergilərin toplanması şəhərlilərin üsyan qaldırmasına səbəb oldu. Tezliklə şəhər və kəndlər hakimiyyəti ələ keçirdi. Şəhər hakim dairələrinə tutulan divanın qarşısı 1540-cı ildə V Karlın rəhbərliyi ilə ordu şəhərə daxil olduqdan sonra alındı. Buna baxmayaraq əyalətlərin əksəriyyətində üsyan başlandı.

İmperator V Karl tarixşünaslıqda 1540-cı il Konstitusiyası kimi tanınan fərman verdi. Bu sənədə əsasən, bütün rəhbər vəzifəli şəxslər imperator tərəfindən təyin edilməli, sexlərin sayı yarıya qədər azaldılmalı, onların siyasi hakimiyyəti və özünüidarəsi ləğv olunmalı idi. Bu səbəbdən faktiki olaraq 1540-cı il Konstitusiyasının ləğvi, yəni itirilmiş tarixi imtiyazların geri qaytarılması uğrunda mübarizə XVI əsrin ikinci yarısında digər Niderland əyalətlərində olduğu kimi, Flandriyada da azadlıq müharibəsini doğuran əsas səbəb olmuşdur [19, s.120-121].

Niderland cəmiyyətinin inkişafı köhnəliyin əsas ideoloji dayağı olan katolik kilsəsi ilə münaqişəni labüd edirdi. XVI əsrdə katolik kilsəsi bütün Avropada olduğu kimi, Niderlandda da öz əvvəlki mənəvi nüfuzunu itirmişdi. V Karlın canişini etiraf edirdi ki, ölkədəki antikilsə və bidətçi əhval-ruhiyyə Niderland ruhanilərinin qeyri – etik və fırıldaqçı hərəkatları nəticəsində yaranmışdır.

Katolik kilsəsində islahatlar aparılması tələbləri güclənir və bu özünü müxtəlif dini cərəyanlarda göstərirdi. Almaniyada olduğu kimi, Niderlandda da Reformasiya hərəkatı Martin Lüterin çıxışının təsiri altında başladı. Lüteranlıq, əsasən, humanistlərin bir hissəsi, varlı şəhər bürgerləri və müxalif zadəgan dairələrində özünə tərəfdar tapırdı. Lüteranlığın tərəfdarları alman feodallarından nümunə götürərək, kilsə və monastır torpaqları hesabına öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq istəyirdilər. Şəhər yoxsulları və kəndlilər arasında sosial ədalət

və bərabərliyi əsas götürən anabaptizm ideyaları yayılırdı.

Reformasiya hərəkatı əvvəldən hakimiyyət orqanlarının müqavimətinə rast gəldi. V Karlın yeni bidətlə mübarizə haqqında Vorms ediktinə uyğun olaraq 1521-ci ilin iyulunda Gəntdə üç min "bidətçi" kitab məhv edildi. Tədbirdə Almaniya imperatoru və Danimarka kralı iştirak edirdi.

1522-ci ildə V Karlın Niderlandın ərazisində fəaliyyət göstərməli olan imperator inkvizisiyasını yaratması bidətçiliyə rəğbət bəsləməyənlərin də narazılığına səbəb oldu. 1523-cü ilin iyulunda inkvizisiyanın hökmü ilə Lüter tərəfdarı iki avqustin rahibi məhv edildi. Əslində, lüteranlıq Niderlandda geniş yayılmadı. XVI əsrin ortalarından başlayaraq ölkədə Jan Kalvin təlimi rəğbətlə qarşılandı.

İmperator V Karl tərəfindən Lüter islahatının yayılması və anabaptistlər hərəkatının qarşısı alındıqdan sonra Niderland, xüsusilə də şəhərlərdə Jan Kalvin təlimi sürətlə yayılmağa başladı. Kalvinizmin bəzi doqmatik müddəaları islahatçı təlimlərlə oxşar olsa da, əslində, Kalvin xristian dininin ruhani iyerarxiyası və gizlinlərini rədd edirdi. Kalvinizmin əsas müddəası taleyin öncədən təyin edilməsi doktrinası sayılırdı. Bu məsələ Lüter tərəfindən ümumi verilsə də, Kalvin təlimində dəqiq formalaşdırılmış şəkildə təqdim edilmişdir. Kalvinə görə, xilas Tanrının iradəsindən asılıdır. İnsanlar bu barədə məlumata malik deyillər, lakin onların hər biri Tanrı tərəfindən seçildiyini fikirləşməli, professional fəaliyyəti və davranışı ilə Tanrı tərəfindən seçildiyini sübut etməlidir.

Daha mülayim istiqamət kimi lüteranlıq, əsasən, müxalif fikirli zadəganlar və şəhər patrisiləri, kalvinizm radikal əhval-ruhiyyəli bürgerlər, şəhər və kənd yoxsulları arasında yayılmışdır. Varlı bürgerləri kalvinizmin onların ambisiyalarına yol açması və sahibkarlıq fəaliyyətinə haqq qazandırması cəlb edirdisə, yoxsullarda kilsə vergiləri və katolik ruhanilərin xəsisliyinin tənqid olunması bu təlimə rəğbət hissi yaradırdı. Həqiqi kalvinist özünü işə həsr etməli, qənaətcil olmalı, yaxşılıq və təvazökarlığı dəbdəbəli həyatdan üstün tutmalı idi. Qənaətcillik və ticarətə haqq qazandırmayla kalvinizm kapitalizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Kalvinizm güclü kilsə təşkilatı yaratmağa müvəffəq oldu. Bu təşkilatın əsasını müstəqil yerli kilsə icması təşkil edirdi. İcma vaizlər və konsistoriyalar tərəfindən idarə olunurdu. Əsas məsələ möminlərin məclisləri, gündəlik həyat mövzusunda moizələr, icma üzvlərinin əxlaqı və onların iş həyatında vicdanlı hərəkat etmələri ilə bağlı idi. Bu işlər nisbətən varlı və nüfuzlu icma üzvləri arasından seçilən presviterlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Respublika əsaslarına dayanan kalvinist kilsə idarəetmə xərcləri baxımından qabaqcıl təşkilat idi [19, s.60-62].

Dövlət idarəçiliyində mühüm vəzifələr tutan imperatora sadıq Niderland zadəganları katolikliyi müdafiə edirdilər. Anabaptizm və digər islahatçı

təlimləri qəbul etməyən kəndlilər də katolikliyə sadıq qaldılar. Hökumət kalvinistlərə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirsə də, bu tədbirlər əks nəticə verdi. Kalvinist moizələrə qulaq asmaq üçün gələnləri silahlı şəxslər qoruyurdular. Hakimiyyət tərəfindən tutulmuş kalvinist moizəçilər silah gücünə azad edilirdi. Hökumət müxalif fikirlərlə barışmır və bidətçilərə qarşı cəza tədbirlərini sərtləşdirirdi. Bütün ölkə üzrə plakatlar verilir və bidətçilər məhv edilirdi. 1550-ci il 25 sentyabr tarixli “Qanlı fərman” adını alan plakata əsasən, Lüter, Kalvin və İslahatın digər ideoloqlarının əsərlərini oxumaq, saxlamaq və yaymaq, İncili ev şəraitində oxumaq və onun şərhini ilə məşğul olmaq qadağan edilmişdir. Bu qaydanı pozanlar cəzalandırılırdı. V Karlin hakimiyyəti dövründə 2 mindən artıq bidətçi (əsasən anabaptist) məhv edilmişdir [19, s.122-123]. Lüteranlara nisbətən mülayim münasibət olsa da, kalvinizmlə mübarizə aparmaq getdikcə çətinləşirdi.

Niderland şəhərlərinin əksəriyyətində humanizm və islahatçılıq ideyaları geniş yayılmışdır. Burada cəmlənən burjua ziyalıları ideoloji baxımdan cəmiyyətdə burjuaziyanın hakim mövqeyini əsaslandırmağa çalışırdılar. Qədim dilləri mükəmməl bilən humanistlər Bibliya və “kilsə ataları”nın əsərlərini ciddi tənqid edir, dini kitabların təfsir və yenidən tərcümə edilməsinə çalışırdılar. Niderland humanistləri arasında Avropa miqyasında böyük şöhrət qazanmış, papaların belə onun ziyarətinə gəldikləri Rotterdamlı Erazmın fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Erasmus öz dövrünün kilsəsi və kilsə mənsublarını tənqid etmiş, dini fanatizmi rədd etmişdir. Kilsənin yenilənməsini müdafiə edərək xristian dünyasının parçalanmasına qarşı çıxırdı [20]. Cəsarətli mövqeyinə görə Humanizm dövrünün böyük alimi, filosof və mütəfəkkiri Rotterdamlı Erazmın ideyaları müasir dövrdə də aktualdır.

1500-1648-ci illərdə Avropada baş verən dini münaqişələr sosial və iqtisadi dəyişiklikləri şərtləndirmişdir. Son dərəcə cəlbedici görünən dini həqiqət axtarışının Avropanı bürüdüyünü deyərkən, bu qüvvələrin arxasında mövcud olan gücləri nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmazdı [26, s.495].

Ticarət oliqarxiyasının təsiri altında Birləşmiş Əyalətlər Respublikasının fəaliyyəti və Avropa dövlətlərinin xarici mülklərinin artımı Niderland burjua inqilabına böyük maraq oyatmışdır. Böyük çətinliklə okeandan torpaq əldə edən kiçik sahil dövlətinin ispan ağalığından azad olması, ticarət və kredit sahəsində aparıcı mövqeyi güclü naviqasiya və müstəmləkə istismarının möhkəm təməli üzərində həyata keçirilmişdir. Həm müasirləri, həm də tarixçiləri heyretləndirən “Holland iqtisadi möcüzəsi” bürokratik əngəllərlə məhdudlaşdırılmayan sahibkarların təşəbbüslərinin praktik təsdiqinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, kapitalizmin mənşəyi problemi müxtəlif regionlarda gedən tarixi proses, o cümlədən ictimai – iqtisadi formasiyanın dəyişilməsilə nəticələnən tarixi mexanizmin konkret məzmununun dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan müxtəlif məsələləri özündə ehtiva edirdi [13, s.141]. Bu baxımdan italyan

tarixçisi, coğrafiyaşünas və riyaziyyatçı Lodoviko Qviççardiniyə əsaslanan A.N.Çistozvonovun XVI əsrin ortalarında Niderlandın xarici ticarət həcmının yüksək olması və importun 20-22 mln. quldenə çatması haqqında verdiyi məlumat maraqlıdır [18, s.65].

Yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması tədricən baş verir və feodalizm elementləri Niderlandın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. İlk kapital yığımının ləngiməsi Niderland burjua inqilabına öz təsirini göstərirdi. İqtisadi ukladların eyni zamanda mövcud olması nəticəsində daxili ziddiyyətlər son dərəcə gərginləşir, bu isə ümumdövlət maraqları ilə şəxsi maraqları üst-üstə düşməyən tacir təbəqəsinin kosmopolitliyinə səbəb olurdu. Niderland tarixi üzrə mütəxəssis tarixçi alim A.N.Çistozvonov Yeni dövrün bir çox inqilabını xarakterizə edərkən Niderland inqilabının ümumi səciyyəsini vermiş və bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir: “Öz mahiyyətinə görə, bu erkən burjua inqilabı idi. O, kapitalizmin daha inkişaf etmiş formalarının təsirinə məruz qalmamış, dünya kapitalizm sisteminin olmadığı və ölkə daxilində burjua münasibətlərinin yetişmədiyi şəraitdə baş vermiş, İspaniyanın siyasi hökmranlığı ilə sürətlənmiş, baş verdiyi dövrün kalvinizm kimi mütərəqqi dini sistemini ideoloji bayraq kimi götürmüş və dini müharibə formasını qəbul etmişdir” [15, s.65].

Beləliklə, Orta əsrlər tarixində baş verən bir çox hadisələr Yeni və Müasir dövr tarixinə mühüm təsir göstərmiş və tarixin gələcək inkişafını müəyyən etmişdir. Bu baxımdan Orta əsrlər tarixinin son mərhələsində baş verən Niderland burjua inqilabı istisna hesab oluna bilməz.

Niderland burjua inqilabını doğuran səbəblər müxtəlif obyektiv və subyektiv hadisələrin məntiqə uyğun nəticəsindən ibarət deyildir. Uzun illər ərzində Avropada gedən proseslərin təsirinə məruz qalsa da, Reyn, Şelda və Maas çayları arasında yerləşən Aşağı torpaqlarda unikal mədəniyyət yaradan niderlandlar həm də azadlıqsevər, cəsarətli, zəhmətkeş və torpağın hər qarışı uğrunda dənizlə mübarizə aparan xalq kimi tanınmışlar. Bu həlledici faktorlardan sayıla bilər.

Fransa ilə mübarizə bu torpaqların diplomatik nığah vasitəsilə Müqəddəs Roma imperiyasına daxil edilməsi ilə nəticələnmişdir. Habsburqlar sülaləsinin idarə etdiyi bu imperiyanın tərkibində Niderland fəaliyyət göstərmiş və XVI əsrdə ölkədə gələcək inqilabın baş verməsi üçün şərait yaranmışdır.

Niderlandın tarixi – siyasi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Siyasi mərkəzləşmənin zəif olması, dövlətçiliyin tam formalaşmaması və s. səbəblər xarakterik xüsusiyyətlər hesab oluna bilər. Niderlandın Şimali Avropada yeganə respublika olması onun əlahiddə vəziyyətini gücləndirir və iqtisadi sahədə azadlığına şərait yaradırdı. Daimi ordu və bürokratiyanın olmaması, iqtisadiyyatla çulğalaşması dövlət həyatının iş həyatı ilə birləşməsinə, nəticədə bütün dövlətə “böyük ticarət şirkəti möhürü”nün vurulmasına gətirib

çıxarmışdır [2, s.30-31].

Niderland inqilabı ərəfəsində baş verən hadisələrin araşdırılması göstərir ki, Müqəddəs Roma imperiyasının apardığı daxili və xarici siyasət bir tərəfdən, torpaqlarında “Günəşin batmadığı” imperiya yaratmağa imkan versə də, digər tərəfdən, ümumimperiya maraqlarının əsas götürülməsinin müəyyən nəticələrə səbəb olacağı diqqətdən kənar qoyulmuşdur.

Niderland ərəzində yaranan iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji və s. problemlər, Müqəddəs Roma imperiyasında baş verən hadisələr və beynəlxalq vəziyyət sonda imperiyanın parçalanması, çətinliklərin yaranması, dövlətin özünü müflis elan etməsi, Almaniya, İspaniya və Avstriyada hakim Habsburqlar sülaləsinin problemlərinin ortaya çıxması ilə nəticələnmişdir ki, bunun da əsası XVI əsrin birinci yarısında qoyulmuşdur.

Niderland inqilabı ərəfəsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də səlahiyyətlər və nüfuz kimi komponentlərdən formalaşan liderlərlə bağlı olmuşdur. Alman tədqiqatçısı M.Veberin fikrincə, ənənəvi, xarizmatik və demokratik cəmiyyətin hüquqi əsaslarını əsas götürən leqal-rasional lider tipləri mövcud olmuşdur [4, s.255]. XVI əsrin birinci yarısında Niderland torpaqlarında əsası qoyulan leqal – rasional liderlik Birləşmiş Əyalətlər Respublikası və sonrakı dövrdə inkişaf etdirilmişdir. Mütləq hökmdarın olmaması, stathauder və Böyük pensionari vəzifələrinin mövcudluğu və onların bir-birinin hakimiyyətini məhdudlaşdırması, Baş ştatların fəaliyyət göstərməsi ənənəvi dövlət idarəçiliyinin əsasını təşkil etmişdir [15].

Niderland üçün daha bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Bu ölkənin iqtisadi inkişafında ən mühüm hərəkətverici qüvvə onun təhsil sisteminin səviyyəsi ilə bağlı idi. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsil səviyyəsi ilə iqtisadi artım, siyasi, qlobal idarəetmə və sosial araşdırma arasında ciddi əlaqələr mövcuddur. Niderland, sonra isə Hollandiya təmsalında təhsil və iqtisadiyyat anlayışlarının bir-birinə ciddi töhfə verdiyini nəzərə alsaq demək olar ki, ölkələrin ümumi milli məhsulu və adambaşına düşən göstəricilər təhsillə əlaqələndirilə bilər [22, s.3-5]. Niderland inqilabı ərəfəsi, gedişi və ondan sonrakı dövrdə əldə olunan nəticələrdən biri də dəyişikliyə açıq, uyğunlaşmağı bacaran və daim təkmilləşən ölkələrin yüksək təhsil sisteminə malik olması problemi diqqətdən qaçmamalıdır.

XVII əsrdə Hollandiyanın “İldə 70.000 tablonun çəkildiyi, 110.000 top parçanın toxunduğu, milli gəlirin 200 milyon qulden təşkil etdiyi, yüksək şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı, əhalinin savadlılıq səviyyəsi, möhkəm sosial dayaqların yaranması və müxtəlif dini inanclara dözümlülüyə görə Avropanın aparıcı bir ölkəsinə çevrilməsi” [27, s.11] üçün məhz XVI əsr Niderland burjua inqilabı baş verməli idi.

XVI əsr Niderland, XVII əsr İngiltərə və XVIII əsr Fransa inqilabları kapitalizmin inkişafının manufaktura mərhələsinə aid olsalar da, onların hər biri

öz dövründən həm vaxt, həm də mahiyyət baxımından yüz il qabağa gedə bilmişdir [3, s.208].

Beləliklə, Niderland inqilabı yalnız bir dövlət və ya imperiyanın deyil, artıq bütün formasiyanın süqutunun əsas elementlərini özündə ehtiva etmiş və Avropada yeni dönəmin başlanmasından xəbər vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Алахверди А.А.* Краткий очерк истории гидротехнических сооружений Нидерландов // *Пространство и время*, Москва, 2016, № 1-2 (23-24), с.239-251
2. *Бааш Э.Т.* История экономического развития Голландии в XVI – XVII веках = *Holländische Wirtschaftsgeschichte* / Э.Т.Бааш, пер. с нем. Н.М.Сергаль и О.К.Рыковской. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1949, 395 с.
3. *Бауман Г.Г.* Великая Французская революция и Нидерланды // *Французская революция XVIII века: экономика, политика, идеология*, Москва: Наука, 1988, с.208-231
4. *Вебер М.* Хозяйство и общество. Очерки понимающей социологии: в 4 томах, Т. 1, Москва: Изд. дом ВШЭ, 2016, 445 с.
5. Водное самоуправление. Голландская модель управления водного хозяйства = *Water governance. The Dutch waterschap model* / Г. Хавекес, Ф. Коеманс, Р. Лазаромс и др. Симферополь: ДИАИПИ, 2010, 77 с.
6. *Волков С.Ю.* Влияние Нидерландской революции на Европейскую колониальную политику в конце XVI – первой половине XVII вв. [Электронный ресурс] / URL: <file:///C:/Users/HP/Documents/==/2022%20Elmi%20%20t%C9%99dqiqat%20i%C5%9Fi2022/3%20%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf>.
7. *Егер О.* Всемирная история. Средние века / О.Егер, 3-е изд. исп. и доп. Москва: АСТ, 2006, 607 с.
8. История средних веков. Раннее новое время: в 2 томах, Т. 2. / Под ред. С.П.Карпова, 7-е изд., доработанная. Москва: Изд-во МУ, 2010, 472 с.
9. *Кнабе Г.С., Корнелий Тацит.* Время. Жизнь. Книги / Г.С.Кнабе. – Москва: Наука, 1981, 208 с.
10. *Кузнецов А.П.* Бельгия и Нидерланды – страны – близнецы или просто соседи. Сравнительная географическая характеристика [Электронный ресурс] / URL: <file:///C:/Users/HP/Documents/HuFswaSgaaUKOIQqeIОНHuIx0qk9uEN7Hqrk9eW.pdf>.
11. *Мак Г.* Нидерланды. Каприз истории / Г.Мак, пер. с нидерландского А.К.Игнатенко. Москва: Изд-во Весь мир, 2013, 224 с.
12. *Меринг Ф.* История Германии с конца средних веков / Ф.Меринг, пер. и пред. И.Степанова. Москва: Изд-во Красная новь Главполитпросвет, 1924, 282 с.

13. Могильницкий, Б.Г., А.Н.Чистозвонов. Генезис капитализма: проблемы методологии // Вопросы истории, Москва, 1987, № 5, с.141-144
14. Нехаева С.В. Европа на пороге Нового времени XVI – первая половина XVII вв. / С.В. Нехаева. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2003, 120 с.
15. Осколков П.В., Шишулина, Л.Е. Политическое лидерство в Нидерландах: От статхаудеров до правых популистов = Political leadership in the Netherlands: From stadtholders to right – wing populists [Электронный ресурс] / URL: file:///C:/Users/HP/Documents/-2019-2_ОсколковПВ_ШишулинаЛЕ.pdf.
16. Рейди М. Габсбурги. Власть над миром / М.Райди, пер. с англ. Н.Мезина. Москва: Альпина Диджитал, 2020, 510 с.
17. Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция / А.Н. Чистозвонов. Москва: Изд-во АН СССР, 1958, 190 с.
18. Чистозвонов А.Н. Процесс первоначального накопления в период Нидерландской революции XVI в. и в Республике Соединенных провинций // Новая и новейшая история, Москва, 1981, № 3, с.64-81
19. Шатохина-Мордвинцева Г.А. История Нидерландов / Г.А.Шатохина-Мордвинцева. Москва: ДРОФА, 2007, 510 с.
20. Эразм (Дезидерий) Роттердамский. Похвала глупости. Москва: РИПОЛ классик, 2015 [Электронный ресурс] / URL: file:///C:/Users/HP/Documents/10359072.a4.pdf
21. Claire C. Christopher Plantin. London: Cassel&Company, 1960, 302 p.
22. Çalışkan Z. Nasıl başardılar? Hollanda / Z.Çalışkan.İstanbul: MAVİÇATI YAYINLARI, 2020, 148 s.
23. Driessen Ch. Geschichte der Niederlande. Von der Seemacht zum Trendland. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2022, 312 z.
24. Gebbink A. Randstad und der Rest: [Electronic resource] / URL: <https://www.uni-muens-ter.de/NiederlandeNet/nl-wissen/wirtschaft/wirtschaftssystem/randstad.html>.
25. Lem A. Opstand! Der Aufstand in der Niederlanden. Egmonts und Oraniens Opposition, di Gründung der Republik und der Weg yum Westfälischen Frieden. – Berlin: Verlag Klaus Wagenbach, 1996, 181 z.
26. McNeill W.H. Dünya Tarihi (A World History) / W.H. McNeill, çev. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 1989, 950 s.
27. North M. Hollanda, Altın Çağında Sanat ve Ticaret / M.North, çev. T.U.Belge. İstanbul: İLETİŞİM YAYINLARI, 2014, 205 s.

Redaksiyaya daxil olub 11.01.2023

UOT 32::008; 32:316.7

L.D. Guliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedagoqika Universiteti

Leyli.Quliyeva@adpu.edu.az

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ И ИСТОКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, этнокультурные ценности, культура, демократическое общество, поликультурная безопасность, исторические корни, традиции.

В статье говорится о реализации политики мультикультурализма в Азербайджане, рассматриваются исторические корни этой политики. Отмечается, что мультикультурализм является государственной политикой Азербайджанской Республики. Основной целью этой политики является защита и развитие этнокультурных ценностей народов, проживающих в стране, и достижение их интеграции в обществе. Азербайджанское государство рассматривает вопрос защиты и развития этнокультурных ценностей всех народов, проживающих в стране, в том числе национальных меньшинств, как цель, так и средство своей политики в этой области. Также автор анализирует такие понятия, как «поликультурализм», «толерантность», «этнокультурные ценности», «культура».

L.D. Quliyeva

AZƏRBAYCANDA MULTIKULTURALİZMİN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ QAYNAQLARI

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, etno-kultural dəyərlər, mədəniyyət, demokratik cəmiyyət, multikultural təhlükəsizlik, tarixi köklər, ənənələr

Məqalədə Azərbaycanla multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsindən bəhs edilir, bu siyasətin tarixi kökləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkədə yaşayan xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması, inkişafı və cəmiyyət daxilində onların inteqrasiyasına nail olmaqdır. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların, o cümlədən milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişafı məsələsinə Azərbaycan dövləti özünün bu sahədəki siyasətində həm məqsəd, həm də vasitəsi kimi yanaşır. Eləcə də müəllif “multikulturalizm”, “tolerantlıq”, “etnik-mədəni dəyərlər”, “mədəniyyət” kimi anlayışları təhlil edir.

L.D.Guliyeva

HISTORICAL ROOTS AND ORIGINS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN

Keywords: *multiculturalism, tolerance, ethno-cultural values, culture, democratic society, multicultural security, historical roots, traditions*

The article focuses on issues of the multiculturalism policy of Azerbaijani, the historical roots of multiculturalism Azerbaijan are investigated. It is emphasized that multiculturalism is the state policy of the Republic of Azerbaijan. The major objective of the policy is to protect and develop the ethnocultural values of different ethnic groups living in the country and integrate them into society. The Republic of Azerbaijan considers the protection and development of the ethnocultural values of ethnic groups and national minorities living in the territory of Azerbaijan as both a goal and a tool of its state policy. In addition, the author reviews such concepts as "multiculturalism", "tolerance", "ethno-national values" and "culture".

Начиная с древнейших времен человечество понимало невозможность и негативный характер изоляции, замкнутого образа жизни, ощущая необходимость взаимодействия и общения с другими народами. Человечество на протяжении своего исторического существования стало предпринимать продуманные целенаправленные действия для мирного сосуществования народов, что обусловило идею создания диалога различных культур, конфессий, видов искусства. Данные взаимодействия и взаимовлияния способствовали тому, что были созданы теплые доверительные отношения между различными странами и национальными общностями. Этот диалог провел мост для создания многовековой дружбы, добрососедских отношений, для культурного разнообразия и даже тесных родственных между народами. Проявление уважения и почтения к разным народам и этническим группам, создание благоприятной атмосферы в межконфессиональных отношениях – все это наглядно свидетельствует о большом значении мультикультуральных ценностей и во всемирной истории и в судьбе стран и народов. Испокон веков азербайджанский народ, превратив толерантность, терпимость и уважение к другим культурам и религиям в свой стиль жизни, всегда вносил лепту и большой вклад в этот процесс.

Формирование и развитие в Азербайджанской Республике мультикультурализма, толерантности, религиозной терпимости и возведение этих понятий на уровень государственной политики нашей страны, имеет глубокие исторические корни, зиждется на древней истории государственности Азербайджана и на развитии этих традиций.

Если взглянуть на историческое прошлое нашего государства, то мы увидим, что и в древние периоды, в период государства Сефевидов, и во время расцвета Мусульманского Ренессанса, и в эпоху Просветительства XIX-XX веков, в период Азербайджанской Демократической Республики и в современный период, то есть на протяжении всей истории нашей страны, на территории Азербайджана наряду с азербайджанцами, проживали также представители других этнических и религиозных групп.

В конце XX века благодаря деятельности Общенационального Лидера Гейдара Алиева эти традиции стали формой идеологии государственности, и им были еще более развиты принципы мультикультурализма и толерантности. Эта мудрая и целенаправленная политика с успехом продолжается Президентом страны Ильхамом Алиевым. Правовые и политические основы азербайджанского мультикультурализма воплотились в законодательных актах, Указах и распоряжениях, а также в соответствующих положениях статей Конституции Азербайджанской Республики.

Азербайджан, исторически и географически расположенный в месте стыковки самых различных цивилизаций, на протяжении столетий известен как страна, в которой существует атмосфера национально-культурного многообразия, сформировалась среда с традициями глубокой искренней дружбы и взаимного сотрудничества. В нашей стране, где во все периоды истории существовало разнообразие национально-этнического состава, можно выявить реальные источники этого разнообразия. Взаимодействие и взаимообогащение множества религиозно-этнических и культурных структур и сообществ, проживающих в Азербайджане, способствовали единству разнообразия их культур, куда органично входят и различные системы вероисповедания и традиции, обычаи, ритуалы, фольклор, детали быта и пр. Как верно отмечает академик У.Алакбаров: «Азербайджан является одной из колыбелей древних цивилизаций. Культурное, религиозное, этническое разнообразие является характерным для цивилизации в нашей стране. С точки зрения локальной цивилизации наша страна является местом, где не только не возникают столкновения, но и осуществляется взаимодействие и взаимовлияние Восточной и Западной, Исламской, Христианской и Иудейской цивилизаций. На протяжении веков мультикультурализм, как важнейший элемент цивилизации, является историческим достижением Азербайджана, и эти традиции сохраняются и в настоящее время» [4, с.7].

Мультикультурализм, традиции толерантности, издавна свойственные образу жизни нашего народа, в современном обществе превратились в неотъемлемые органические черты повседневной жизни каждого представителя азербайджанского народа, вне зависимости от его

национальной принадлежности, языка, религии. Можно с полным основанием утверждать, что традиции мультикультурализма и толерантности, сформировавшиеся в Азербайджане на протяжении столетий, со временем приобрели новые черты и особенности и стали главным качеством людей, населяющих это географическое пространство.

Положительным фактом можно считать то, что в нашей стране, где существуют различные религии и религиозно-философские течения, издавна сформировались прочные связи толерантности между этническими и религиозными структурами, не наблюдалось фактов дискриминации и преследования на национальной, расовой и религиозной почве. Религиозно-этнические и культурные группы, проживающие на территории Азербайджана в самые различные исторические периоды, не чувствовали себя здесь чужими и даже органическим образом соединялись с местным населением, налаживали родственные связи с ним. «Мультикультурализм в Азербайджане – образ жизни – отмечает Президент Азербайджана Ильхам Алиев, – на протяжении веков в Азербайджане существовало мультикультуральное общество» [2, с.74].

Культура – продукт истории, она разворачивается по времени, благодаря чему, обращаясь к ней, мы всегда сталкиваемся с конкретными историческими эпохами и распознаем облик и образ жизни конкретных народов. Роль этноса в культуре, в мультикультуральных ценностях, проблема национального и мультикультурализма – это важнейшие принципы мультикультурализма и толерантности, служащие ключом к пониманию многих аспектов и парадигм исторической динамики функционирования общечеловеческой и локальной культур, происходящих в них мультикультуральных процессов [5, с.37]. Культура – это совокупность созданных и накопленных человечеством материальных и духовных ценностей, куда входят и ценности мультикультуральные. Культура – это все созданные народами богатства, она представляет собой все многообразие форм жизнедеятельности и функционирования человеческого общества. Культура является исторической памятью народа, это возделывание жизни, природы, ее очеловечивание и путь к прогрессу. Она является важным фактором существования этносов и цивилизаций. Через культуру народы осознают себя как личности, как единое мультикультуральное сообщество, как целостность и сплоченность. «Культура – это выбор добра, высокой этики и созидания на благо людей» [8, с.341].

Обретшему независимость и государственность древнему азербайджанскому народу есть чем гордиться и что отстаивать в сокровищнице культуры общечеловеческой цивилизации. В нашей многовековой и самобытной культуре имеются богатейшие пласты многообразного духовного опыта, непреходящих достижений, оригинальные

идеи, взгляды, верования, неповторимые образцы материальных и духовных ценностей, мультикультуральные и толерантные атрибуты.

Именно в национальной культуре, при условии, что она усвоена, закреплена в сознании, психологии, общественном поведении людей, находятся самые надежные гарантии необратимости прогрессивных позитивных изменений в любой сфере жизни народа – политической, экономической, социальной, духовной, мультикультуральной. Именно культура, накопленные в ней знания и умения, опыт, выработанные нормы и ценности морали и эстетического восприятия действительности, способны в наибольшей степени помочь народу как выстоять в трудные моменты истории, сохранить свою духовность, национальную самостоятельность и достоинство.

Этническое в культуре – это целый комплекс взаимосвязанных, исторически сложившихся самобытных традиций, обычаев, ритуалов, ценностей, норм поведения народа, которые наряду с общечеловеческими интегративными элементами характеризуют тип и особенности материального и духовного этногенеза.

Следует подчеркнуть исключительную роль и значение этнических компонентов культуры Азербайджана в национальном самоопределении нашего народа, сохранении его исторической самобытности, в его возвышении и расцвете. Причем осмысление и понимание личностью своей этнокультурной самобытности и одухотворенности напрямую обусловлено осознанием себя частью человечества и пониманием новых парадигм, аспектов этнического, духовного и культурного родства с другими народами и их культурной эволюцией.

Азербайджанская культура создавалась из многих источников, она на протяжении веков учила доброте и доброжелательному, уважительному отношению к другим народам, их культурам и религиям. За долгую историю своего развития и существования азербайджанская культура выработала такие качества, как толерантность и мультикультурализм, которые стали ее характерными признаками и свойствами. Именно этот факт обусловил то, что она является столь миролюбивой и открытой к диалогу с другими культурами.

Этнический слой в культуре Азербайджана представляет собой совокупность самобытных традиций, ритуалов и исторически закрепившихся норм поведения: специфических вкусов, психологических особенностей и чувств (чувство Родины, земли, языка, ценностных ориентаций). Этнический слой культуры Азербайджана органично включает в себя целый пласт творимой народом на протяжении веков художественной культуры, как в области фольклорных форм (дастаны, легенды, сказки, поговорки, мифы, мугамы, народные песни и танцы, ашугское творчество, ковроделие и пр.),

так и в сфере профессионального искусства (Низами, Насими, Вагиф, Дж.Джаббарлы, У.Гаджибеков, Физули, К.Караев, Ф.Амиров, С.Вургун, Г.Джавид и многие другие).

Диалектика развития культуры со всей очевидностью демонстрирует, что именно приверженность этносу, нации (в частности, азербайджанского народа), своим историческим корням, своей традиционной культуре, ее вековым устоям, способствует сохранению и укреплению национальных и мультикультуральных связей, сохранению и развитию традиций народной культуры, проявлению мультикультуральных тенденций на базе развития собственной материальной и духовной культуры.

Этническая сторона культуры – это особый мир социальных и духовных связей и отношений, обладающий огромной силой национального притяжения, стимулирующий усилия людей защищать и развивать свою культуру и уважать культуру других народов. В опоре на этнокультурные ценности и проявляется ее мультикультуральное содержание.

Этнический пласт является наиболее устойчивой, стабильной, наиболее консервативной и одновременно интегрирующей, основополагающей стороной культуры, т.е. при всей своей консервативности и этот пласт культуры вместе с общественными и социальными изменениями подвергается эволюционным преобразованиям. Именно этими историческими изменениями, сопровождающимися процессами напластования традиций различных эпох, объясняется этнокультурная многослойность азербайджанской культуры. Наряду со сравнительно недавно сложившимися традициями она включает в себя также компоненты материальной и духовной культуры, существовавшее еще на стадии формирования азербайджанского народа, то есть опыт далекой древней жизни. Своеобразие и уникальность азербайджанской национальной культуры заключается именно в том, что она представляет собой многовековой органический сплав и синтез культур, сохранивших особенности доисламской, дохристианской цивилизации, а также яркую палитру культур последующих эпох. Яркий ковер культуры Азербайджана соткан из разноцветных ниток многих этнических культур и субкультур, входящих наряду с основным этносом в пространственно-временную систему процесса культуругенезиса азербайджанского народа.

Многовековое проживание на территории нашего государства разных народов, сосуществование различных этнических, религиозных культур, формируя и распространяя черты культурно-бытового сходства, со временем привело к дружбе и родству народов – кровному, этнокультурному, психологическому, духовному и даже генетическому.

Складываясь веками, национальная культура Азербайджана всегда играла активную роль в воспитании личности, утверждении прогрессивных

идеалов и ценностей, поднимая их на уровень символов принадлежности родному народу. В наших культурных традициях, унаследованных от старших поколений, содержится незаменимый этнокультурный, психологический и социальный опыт, в котором нормы взаимоотношений между людьми выступают одновременно и в качестве модели образа действия и указания, как себя вести в горе, и в радости, в обществе и в личной жизни. Знание и соблюдение национальных традиций, обрядов и обычаев, этических правил и норм поведения и поныне выступает одним из решающих способов приобщения личности к той или иной социальной группе, и, в конечном счете, к нации, к анклаву национальной культуры. Следует подчеркнуть, что роль этноса, этнического в развитии и функционировании культуры общества, в присущих ей мультикультуральных идеях очень высока и важна.

Мультикультурализм азербайджанских мыслителей и поэтов убедительно раскрыт в подготовленной под научным руководством Кямала Абдуллы монографии «Литературно-художественные источники азербайджанского мультикультурализма». Анализируя мультикультурализм сквозь призму художественной культуры Азербайджана, он обратил внимание на то, что мультикультуральным видением мира и любовью ко всему человечеству проникнуты произведения великого азербайджанского мыслителя и гуманиста XII века Низами Гянджеви. Низами рассматривал счастье людей как главную цель всех людей, вне зависимости от национальных, этнических, религиозных или конфессиональных различий [1, с.34-44].

Говоря о целостности человечества, Кямал Абдулла подчеркивает актуальность изучения поиска путей дальнейшего нравственного сближения представителей разных народов и религий [1, с.33-44].

Таким образом, мультикультурализм в Азербайджане – это политика мирного, неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве множества разнообразных и разнородных культурных групп и людей, имеющих различные религии, языки, обычаи, культуры. Мультикультурализм стал активной движущей силой сосуществования и прогрессивного развития мирной, созидательной деятельности народов и стран.

Как отмечает профессор К.Иманов: «Политические решения, опирающиеся на волю руководства Азербайджана по формированию современного мультикультурального общества, и уходящая вглубь веков традиция толерантности азербайджанского народа обеспечили ситуацию, в которой «мультикультурализму альтернативы нет». По общему признанию Азербайджан превратился в центр мультикультурального развития, а

азербайджанская мультикультуральная модель стала примером для многих современных обществ [7, с.35].

В нашей стране существует редкое, уникальное по своей сути этническое пространство, органично впитавшее культурные и религиозные нормы и ценности целых исторических пластов, веками накапливался и собирался культурный капитал интегративного единства и целостности, сохранения этнокультурного многообразия, которые сейчас мы называем мультикультурализмом. Это наше огромное и бесценное достояние и богатство, наше преимущество. Ведь традиции, национальные обычаи, ритуалы, духовные ценности – это часть прошлого народа, без которого наша действительность, современные реалии не смогут иметь будущего и позитивных перспектив. И одной из этих традиций, очень важной и необходимой для азербайджанского народа, являются традиции мультикультурализма и толерантности, органично и бережно сохраняемые и управляемые взвешенной, мудрой государственной политикой Азербайджанской Республики.

Как верно отмечает профессор Э.Наджафов, «исторический и географический факторы являются объективными причинами, а толерантное отношение государственных руководителей Азербайджана и самого азербайджанского народа к этнокультурному многообразию в обществе и составляющим его основу этнокультурным ценностям являются субъективными причинами процесса возникновения и развития азербайджанского мультикультурализма» [3, с.347].

Сформировавшись под воздействием объективных и субъективных причин, азербайджанский мультикультурализм прошел долгий путь исторического развития. Идеи толерантности и мультикультурализма нашли свое отражение в различных формах общественного сознания Азербайджана. «Продолжая и умножая многовековые гуманистические традиции азербайджанского народа, курс Общенационального лидера Гейдара Алиева на гармоничное развитие азербайджанского народа, руководство Азербайджанской Республики уделяет большое внимание сохранению и развитию мультикультурализма, выработке гражданской культурной идентичности, культурному обмену и сотрудничеству представителей различных этносов и религий в интересах безопасного и устойчивого развития общества и государства. Государственная политика Азербайджана способствует прогрессивному развитию социальной среды, прежде всего, культуре семьи, развитию науки, образования и просвещения людей, информационной культуре и просвещению, развитию музыкальной культуры и искусства, обеспечению культурного обмена и оказанию государственных услуг, улучшающих жизнь мультикультурного населения республики» [6, с.275].

ЛИТЕРАТУРА

1. *Abdullayev K.M.* Azərbaycanın müstəqilliyi illərində multikulturalizm və tolerantlıq / Müstəqillik yollarında: Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, s.504-517
2. *Əliyev İlham.* İnkişaf məqsədimizdir. B.: Azər nəşr, 2009, 416 s.
3. Азербайджанский мультикультурализм: Учебник для высших учебных заведений. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 527 с.
4. *Алакбаров У.* Основы человеческого развития: Учебник для высших учебных заведений. Баку: «Aspoliqraf», 2017, 280 с.
5. *Гулиева Л.* Введение в мультикультурализм: Методическое пособие. Баку, АГПУ, 2022, 140 с.
6. *Зейналов Э.* Ценность мультикультурализма как политического и социально-культурного явления современности // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2019, №1(65), с.273-280
7. *Иманов К.* Об азербайджанской модели мультикультурализма (на основе данных об идентичности). Баку: Элм, 2016, 16 с.
8. *Мамедов Ф.* Культурология, образование и национальное развитие // Təhsil və səmiiyyət, 2012, №2, с.54-62

Redaksiyaya daxil olub 22.02.2023

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37;159.9

A.D.Zamanov, R.İ.Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
a_zamanov@mail.ru, ramizeliyev, 1954@mail.ru

VƏTƏNDAŞ TƏRBIYƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: şəxsiyyət, elm, mədəniyyət, tərbiyə, idarəetmə, təlim, təhsil

Məqalədə təhsil sistemində aparılan islahatlar, bu sahədə qazanılan nailiyyətlər və həyata keçirilməsi vacib olan problemlərdən bəhs olunur. Göstərilir ki, şəxsiyyətin formalaşmasında diqqət yetirilməli olan vacib məsələlərdən biri də vətəndaş tərbiyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, istər məktəb, istərsə də valideynlər təhsilalanın daha çox təlim uğurlarına çalışırlar. Tərbiyə, xüsusilə vətəndaş tərbiyəsi ikinci plana keçir. Unudulur ki, təlim və tərbiyə vəhdətdə götürülmədikdə, biri digərinin inkişafına xidmət etmədikdə şəxsiyyət birtərəfli inkişaf edir və nəticədə həyata hazırlanmır.

A.Д.Заманов, Р.И.Алиев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Ключевые слова: личность, наука, культура, воспитание, управление, обучение, образование

В статье говорится о реформах, проводимых в системе образования, достижениях в этой области и проблемах, которые важно реализовать. Показано, что один из важных вопросов, на который следует обратить внимание при формировании личности, связан с гражданским воспитанием. При этом и школа, и родители стремятся только к образовательным успехам ученика. Образование, особенно гражданское образование, стоит на втором месте. Забывается, что если образование и воспитание не взяты вместе, если одно не служит развитию другого, то личность развивается односторонне и в конечном счете не подготовлена к жизни.

A.D.Zamanov, R.I.Aliyev

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF CIVIC UPBRINGING

Keywords: personality, science, culture, upbringing, management, training, education

In article talks about reforms carried out in the education system, achievements in this field and problems that are important to implement. It is shown that one of the important issues that should be paid attention to in the formation of personality is related to civic education. At the same time, both the school and the parents strive only for the educational success of the student. Education, especially civic education, takes second place. As if it is forgotten that if education and training are not taken together, if one does not serve the development of the other, the personality develops one-sidedly and ultimately is not prepared for life.

Respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində əsaslı islahatlar aparılmış, sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuşdur. İslahatlar eyni zamanda təhsil sahəsində də həyata keçirilmişdir. Təhsilin yenilənməsi, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsini öyrənməyi, onlardan bəhrələnməyi, uyğun gələnləri tətbiq etməyi zəruri edir. Lakin yerli şərait, milli mentalitet diqqətdən kənar qalmamalıdır. Aparılan islahatlar nəticəsində müəyyən uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, özünü doğrultmayan və ya müəyyən düzəlişlərin edilməsinə zəruri ehtiyac olan məsələlər də vardır. Bu da təbiidir. təhsil birbaşa insan faktoru ilə bağlıdır. İnsan psixikası isə yenilənməni asanlıqla qəbul etmir. Əgər bunun əksi olsaydı, insanlar daha çox problemlə üzləşərdilər.

Azərbaycan dövləti təhsilə strateji məsələ kimi xüsusi önəm verir. Elə bu məqsədlə bir sıra dövlət sənədləri qəbul olunmuş, təhsil sahəsində dövlət siyasəti, əsas prinsiplər, təhsilin məqsədi və s. müəyyənləşdirilmişdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və digər proqram sənədləri qəbul olunmuşdur.

Adıçəkilən strategiyada göstərilir ki, başlıca hədəf “ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir” [1].

Təhsil eyni zamanda insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq, sağlam həyat tərzi, münasibətlərdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir. Göründüyü kimi, digərləri ilə yanaşı, başlıca strateji istiqamət təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması ilə bağlıdır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri sırasında humanistlik, demokratiklik, keyfiyyətlik və s. durur. Bütün bunlar isə bir-birilə sıx bağlı olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılmasını təmin edir. Bura

təhsilalanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, tolerantlıq və dözümlülüğün prioritet kimi qəbul olunması və s. daxildir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də təhsilin başlıca vəzifəsi təhsilalanların təlim-tərbiyəsini düzgün təşkil etməkdir. Yəni təlim-tərbiyə vəhdətdə götürülür. Lakin zaman-zaman təlim və tərbiyəyə verilən tələblər dəyişir. İlk baxışda sadə görünən, lakin kifayət qədər mürəkkəb olan bu prosesdə konkretlik tələb olunan məsələlər də vardır. Dövlət sənədlərində göstərilənlərin yerinə yetirilməsi üçün aydın, konkret istiqamətlər, praktik işlər yerinə yetirilməlidir. Təhsilalanlarda hansı keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır? Əmək bazarının tələbi nədir? və s. Təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə rəqabətəqabil şəxsiyyətlər hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar? Bu və bu kimi digər suallara düzgün cavab tapılmalı, təlim-tərbiyə işi bu istiqamətdə qurulmalıdır.

Təhsilin başlıca funksiyalarından biri, bəlkə də birincisi şəxsiyyət formalaşdırmaq, tərbiyə etməkdir. Tərbiyənin müxtəlif sahələri-əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi və s. pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılıb. Göstərilən bu tərbiyə sahələri isə vəhdətdə vətəndaş tərbiyəsinə xidmət edir.

Oksford Universitetinin professorundan soruşurlar ki, Oksford kimi hazırlayır? Professor tərəddüd etmədən cavab verir: “Oksford əsl ingilis centlmeni necə olmalıdırsa, onu hazırlayır”. İlk baxışda cavab çox sadə və anlaşılıqdır. Əslində isə burada kifayət qədər mürəkkəb bir sistem durur. Yəni universitetdə təhsil alan tələbələr hansı keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmalıdır. Bu keyfiyyətlər əsrlər boyu formalaşdırılıb, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilib. Lakin əsası, kökü dəyişməyib. Yəni tələbələr həyata hazırlanır.

Vaxtilə fransız mütəfəkkiri Dyüklo yazırdı: “Uşaq yaxşı oxuyub yazmağı bacarmalıdır. Öz doğma dilinə etinasızlıq göstərib, yalnız xarici dilləri öyrənməyə cəhd etməkdən də cəfəng bir şey yoxdur. Mən uşağın bir ingilis, romalı, yunan, spartalı kimi böyüməsini arzulamıram. O, fransızdır. Məhz bir fransızın lazım olan hər şeyi öyrənməsini istəyirəm” [8, s.37].

Azərbaycan təhsil sisteminin də qarşısında duran vəzifələrdən biri, bəlkə də birincisi bu olmalıdır ki, təhsil alan hər bir şagird, tələbə Azərbaycan dilini mükəmməl bilsin, ona hörmətlə yanaşsın, ruhən azərbaycanlı olsun. Vətəndaş tərbiyəsinin başlıca qayəsi də bundan ibarətdir.

Cəmiyyət həyatında gedən proseslər, xüsusilə baş verən kəskin yeniləşmə insanların psixikasına, davranış tərzinə təsir göstərir. Təbii ki, bunlar təhsil sistemində öz əksini tapır. Mövcud situasiya insanlardan bir tərəfdən şəxsi fəallıq, işgüzarlıq tələb edirsə, digər tərəfdən də onların əl-qolunu bağlayır. Uzunmüddətli, fundamental, gec nəticə verən işlərdən insanlar qaçır, situasiyanın dəyişməsinə uyğun, tez bəhrə verən işlərə meyil edirlər.

Cəmiyyət, dövlət baş verən dəyişiklikləri həyata keçirmək və oradan özləri üçün də fayda götürməyin vacibliyini qəbul edən adamların çoxluğu ilə güclü olur. Söhbət heç də passiv təcəllikdən deyil, məhz cəmiyyətin inkişafını real şəkildə istəmək və ona çalışmaqdan gedir. Bu isə ondan yüksək enerji, psixoloji hazırlıq, yaxşı təhsil və tərbiyə kimi keyfiyyətlər tələb edir.

Cəmiyyətdə gedən bu proses təbii ki, təhsilə də təsirini göstərir. Nəzərəçarpan, diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri və ən vacibi təhsilə maraqla bağlıdır. Bir tərəfdən insanlar dərk edir ki, indiki dövrdə biliklərə, elmə yeni tələblər verilir, yüksək ixtisaslı, səviyyəli, bilikli adamlara ehtiyac artır. Diplomu, ali təhsilli, lakin qabiliyyəti, bacarığı olmayanlar tədricən sıradan çıxır. Onların da təhsilə, elmə münasibəti dəyişir. Xüsusilə, texnika, xarici dil, iqtisadi bilikləri mənimsəmək ehtiyacı artır. Ənənəvi məktəblər belə ehtiyacı ödəyə bilmədiyindən yeni tip məktəblər yaranır, fərdi məşğul olanların sayı artır. İkinci qrup adamlar isə təhsil almağın onlar üçün uzaq və perspektivsiz olduğu qənaətinə gəlir, az vaxt sərf etməklə real nəticə verəcək peşə qazanmağı məqbul sayırlar.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də praktikada, real həyatda özünü göstərən tələb və qaydalar, digər tərəfdən məktəbin, müəllimin tərbiyə etmək istədiyi keyfiyyətlər arasındakı kəskin fərqləndirici ibarətdir. Cəmiyyətlə tərbiyəçinin verdiyi, formalaşdırdığı keyfiyyətlər arasında kəskin fərq olduqda, tərbiyə olunana nə qədər faydalı, ağıllı qaydalar öyrədilsə də, heç bir real nəticə alınmaz.

Devidiyi kimi, təhsilin uğur və uğursuzluqları cəmiyyət həyatında gedən proseslərlə sıx bağlıdır. Əksər hallarda məzunların həyata hazırlanmasında baş verən çatışmazlıqların hamısının səbəbkarı kimi məktəb və müəllimlər göstərilir. Guya məktəb elə sehrli, fantastik qüvvəyə malikdir ki, onun bir qapısından girən digər qapısından hazır məhsul kimi çıxmalıdır. Unutmaq olmaz ki, məktəb cəmiyyətdən kənarında fəaliyyət göstərmir. Məktəb necədirsə, cəmiyyət də elədir.

Şəxsiyyət və onun formalaşdırılması prosesinin struktur və məzmunu kifayət qədər mürəkkəb olmaqla özündə iki mühüm cəhəti birləşdirir. O, bir tərəfdən yeniyetmə və gənclərin şüur və davranışına, düşüncə və təfəkkür tərzinə cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq məqsədyönlü şəkildə təsir etməyi, digər tərəfdən isə onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsini vacib şərt kimi irəli sürür.

Bu zaman cəmiyyətin tələblərinə, reallığa uyğun tərbiyə proqramı hazırlanarkən eyni zamanda milli xüsusiyyətlər, adət-ənənə, milli xarakter nəzərə alınmalıdır. Sosial normalara əməl etməklə, tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərə hörmətlə yanaşmaqla ona yeni, mütərəqqi elementləri daxil etməklə həm cəmiyyətin tərəqqisinə, həm də şəxsiyyətin inkişafına nail olmaq mümkündür.

Şagirdin (tələbənin) şüurlu şəkildə xalq, vətən üçün çalışması onun mənəvi dünyasının yeni məzmununda zənginləşməsinə, motivasiya-tələbat sferasının yenidən qurulmasına əsaslı şəkildə təsir edir. Bütün bunların mənimsənilməsi, öyrənilməsi, ona əməl edilməsi öz-özünə yox, mühit və tərbiyənin təsiri altında formalaşır. Deməli, təhsil sistemi, təlim-tərbiyə prosesi, təlimin məzmunu yad meyil və fikirlərdən təmizlənməli, milli kökə, milli xarakterə, milli hisslərə əsaslanmalıdır.

Tarixi proseslərin dinamikası cəmiyyətdə müxtəlif sosial şərait yaradır. Başqa sözlə, ictimai-iqtisadi və istehsal münasibətləri daim dəyişir ki, o da öz növbəsində şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edir. Bütün bunlar cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinə, onların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İctimai həyatda baş verən dəyişikliyə münasibət və prosesdə iştirak, eyni zamanda həmin prosesin qavranılması və dərk edilməsi yaş xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Lakin elə hadisələr olur ki, ümummilli xarakter daşıyır, hər kəsin bu ideya ətrafında birləşməsinə təmin edir. Bu bir tərəfdən qan yaddaşını oyadır, digər tərəfdən milli birlik, həmrəylik yaradır. Ümumi ruh, ümumi fikir elə bir güc yaradır ki, onu qarşısızalmaz qüvvəyə çevirir. Məhz bu deyilənlər II Qarabağ müharibəsində özünün əksini və təsdiqini tapdı. Maraqlıdır ki, milli birliyi, milli ruhu qorumaq üçün yeni bir stimulyerici, birləşdirici məqsədlər qarşıya qoyulmalıdır. Əks halda ümumi ruh, ümumi maraq tədricən yox olur. Məhz buna görə də təhsilin, məktəbin rolu artır. Deyilənlərdən də görüldüyü kimi, vətəndaş mövqeyinin qorunması, inkişaf etdirilməsi məktəbin başlıca vəzifəsi olmalıdır.

V.A.Suxomlinski yazır: “Böyüməkdə olan insanın formalaşmasında məktəb kollektivi son dərəcə mühüm rola malikdir. Özünün çoxsaylı münasibətləri, üzvlərinin qarşılıqlı, birgə fəaliyyəti nəticəsində məktəb kollektivi üzvləri hərtərəfli inkişaf edir, ictimai həyata, vətənin müdafiəsinə və istehsalat əməyinə hazırlanırlar” [7, s.3].

Amerika psixoloqu E.Erikson tərbiyənin əsasının cəmiyyətin mənəvi dəyərlər, məşğul olduqları fəaliyyət sahəsi və iqtisadi durumdan asılı olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə, iqtisadi sistem və mədəniyyətin sintezi tərbiyədə başlıca rol oynayır. Cəmiyyətin mənəvi dəyərləri isə iqtisadi, psixoloji və əxlaqi bazaya əsaslanmaqla fərdin ictimai davranışı mənimsəməsinə səbəb olur.

Fransız mütəfəkkiri Q.Lebon göstərir ki, hər bir xalqın incəsənəti, inamı, siyasi çevrilişləri həmin xalqın əxlaqi və intellektual inkişafından asılıdır. Bu da öz növbəsində onun təkamülündən yaranır. Bu xüsusiyyətlərin məcmusu isə həmin xalqın mənəvi ruhunu təşkil edir. Deməli, təhsil sistemində gənclərin tərbiyəsi işində bu göstərilənlərin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir.

Təlim-tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyəti və ya uğursuzluğu üç tərəfdən: şagird-müəllim-valideyndən, onların birgə fəaliyyətindən, onun səmərəliliyindən asılıdır. Tərəflərdən birinin buraxdığı səhv digər iki tərəfin fəaliyyətinin

səmərəliliyini azaldır. Əlbəttə, bu prosesə daha çox təsir göstərən müəllimin fəaliyyətidir. Çünki şagirdlər müxtəlif ailələrdən gəlir və hər ailənin öz istəkləri, gözləntiləri, qaydaları var. Digər bir səbəb isə valideynin pedaqoji biliklərinin az olması və ya olmaması ilə bağlıdır. Məktəb isə bu fərqli ailələrdən gələn şagirdlərin birliyini yaratmalı, lazım olan keyfiyyətləri formalaşdırmalıdır. Burada çoxsaylı amillərin təsiri özünü göstərir. Başlıca olanı isə pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji etika və əməkdaşlıqla bağlıdır. Bütün bunlar tərəflərin bir-birinin şəxsiyyətinə hörmət, biliyin qiymətləndirilməsi və davranışın vəhdətdə götürülməsidir. Müəllim şagirdin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, təlim fəaliyyəti ilə davranışı uzlaşdırmalıdır. Müəllim yaddan çıxarmamalıdır ki, şagirdin davranışı və təlim nailiyyətləri eyni zamanda onun özünün fəaliyyətinin nəticəsidir. Yəni prosesin aktiv iştirakçılarında biri də o özüdür.

Müəllim münasibətlərində vacib faktorlardan biri də tolerantlıqdır. Müəllim eyni zamanda şagirdlərdə tolerantlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmalıdır. Tolerantlığın əsasını qarşılıqlı anlama və inam təşkil edir. Bu keyfiyyət yarana biləcək konfliktlərin qarşısını alır, müəllim və şagirdlərin bir-birlərini başa düşmələrinə kömək edir. Bununla yanaşı, tolerantlıq insanda xeyirxahlıq, əməkdaşlıq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Bir çox hallarda hesab edirlər ki, tolerantlıq güzəştə getmək, hər şeylə barışmaqdır. Tolerantlıq öz növbəsində təhsilin humanistləşdirilməsində başlıca şərtlərdəndir. Təhsilin humanistləşdirilməsi həm müəllimlərdə, həm də şagirdlərdə humanist ünsiyyət, ədalətlik, bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və s. bu kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Burada qarşı tərəfin azadlığına, münasibətlərdə bərabərliyə, hörmətə əsaslanmaq nəzərdə tutulur. Əlbəttə, bu deyilənlər heç də məsuliyyətdən yayınmaq anlamına gəlmir. Məsuliyyət ünsiyyət və fəaliyyət prosesində yaranır, reallaşır. Məhz bu keyfiyyətlərin yaranması bütövlükdə və-təndaş formalaşdırmağa xidmət edir.

Təhsil sahəsində problemlərdən biri də şagirdlərə düşünməyi öyrətməməklə bağlıdır. Bəzi müəllimlər şagirdlərin beynini informasiya ilə doldurulmuş anbar kimi təsəvvür edirlər. Bu isə ən azı şagirdlərin inkişafına mənfi təsir göstərir. “Müasir dövrdə məktəbi yaddaş (hafizə) məktəbindən ağıl və idrak məktəbinə çevirmək lazımdır... Şagirdlərin əqli inkişafı sözün əsl mənasında milli mentalitet problemdir. Məktəb müasir təhsil konsepsiyasını ancaq bir yolla-şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirə bilər” [2, s.9].

Məlumdur ki, müasir dövrdə həyat ritmi sürətlənib, gərginlik artıb. İnsanların sanki düşünməyə, qarşıdakı adamı dinləməyə səbri qalmayıb. Hər şeydə “fast-fud”, tələsgənlik özünü göstərir. Axtarış etmək, düşüncə, yaradıcılıq, onun gözəlliyindən zövq almaq az qala unudulub. Amerika psixoloqu Xarris bununla bağlı deyir: “Qorxulu orası deyil ki, indi robotlar insan kimi fikirləşir, qorxulu olan odur ki, insanlar robot kimi fikirləşməyə

başlayıblar”. İndi gənclər sanki “dərindən fikirləşməyi”, gözəllikdən zövq almağı artıq vaxt itkisi kimi dəyərləndirirlər. Nəticədə gənclərdə borc hissi, məsuliyyət hissi zəifləyir. Daha doğrusu, onlar hesab edirlər ki, valideynlər, müəllimlər, digər insanlar onlara borcludur. Onlar isə heç kimə, heç nədə borclu deyillər. Sanki indi pis vərdişlər, sosial normaları pozmaq, depressiya, aqressiya həyat normasına çevrilib.

Müasir dövrdə insanların fəallığı, o cümlədən koqnitiv fəallığı durmadan artır. Həyatın sürəti artdığından insanlar özünü təsdiq və özünüfəallaşdırmaq üçün tələb olunan sürətə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Bu proses özünün müsbət tərəfləri ilə yanaşı neqativ xüsusiyyətlərin yaranmasına da səbəb olur. Daha çox əxlaqi, mənəvi olanlar deformasiyaya uğrayır.

Məşhur ingilis yazıçısı Çarlz Snou Nobel mükafatının təqdimatı mərasimində söylədiyi nitqində göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı iki fərqli şüur forması və ziyalı təbəqəsi yaranıb. Bunlardan biri humanitar, digəri texniki tərəkürlü, dünyagörüşlü insanlardır. Humanitarlar ənənənin pozulduğunu, getdikcə mənəviyyətin korlandığını, texnokratlar isə elmi-texniki tərəqqiyə istinad edərək cəmiyyətin daha da tərəqqi edəcəyini göstərir. Uyğun olaraq humanitarlar milliliyin, texnokratlar qloballaşmanın təəssübkeşi kimi çıxış edirlər.

Qeyd edək ki, iyirmi birinci yüzillikdə gedən proseslər, inkişaf, elmi-texniki tərəqqi texnokratların daha realist olduğunu sübut edir. Bədii əsərlərdəki həyatın emosional tərəfi, mənəvi-əxlaqi yanaşmaları, bəlağətli söz və təsvirlərin soyuq mühakimə və dəqiq hesablamalar tutur.

Təbii ki, dünyada, ayrı-ayrı ölkələrdə gedən proseslər insanların psixikasına və münasibətlər sistemində təsirsiz ötüşmür. Başqa sözlə, onlar üçün həyatın mənası dəyişir. Lakin danılmaz həqiqətdir ki, mənəvi, əxlaqi dəyərlər qorunmadıqda, istənilən texniki tərəqqi də əhəmiyyətini itirir. Bütün bunların inkişafı, formalaşdırılması təhsil sistemi vasitəsilə mümkündür.

Psixoloq və sosioloqlar göstərir ki, sosial realıq bioloji və psixoloji hadisələrdən yaranır. Cəmiyyət ayrı-ayrı fərdlərin birliyindən yaransa da, bu, adi birlik deyil. Ayrı-ayrı fərdlərdən yuxarıda kollektiv, cəmiyyət dayanır. O da öz növbəsində fərdləri formalaşdırır. Kollektiv həyatın məqsədi isə fərdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Burada təlim-tərbiyənin rolu əvəzsizdir. O da məlumdur ki, təlim və tərbiyə vəhdətdədir, biri digərini şərtləndirir. Təlimin başlıca olaraq iki funksiyası var: inkişafetdirici və tərbiyəedici. Deməli, tərbiyə işində inkişafın, mənəvi dəyərlərin, sosial normaların xüsusiyyətlərini bilmədən şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkün deyil.

Göründüyü kimi, təlim və tərbiyənin vəhdətini təmin etmədən şəxsiyyət formalaşdırmaq mümkün deyil. Təbii ki, təhsilin başlıca vəzifəsi öyrənlərə yüksək biliklərin verilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda elə həmin səviyyədə tərbiyə işi, onun təlimlə vəhdət təşkil etməsini təmin etmək də vacibdir.

Tərbiyə işi daha mürəkkəb, daha çox vaxt tələb edən prosesdir. Tərbiyə xalqın milli ruhunu, xarakterini, varlığını əhatə etməlidir. Belə olduqda vətəninə, xalqını, adət-ənənələrini bilən, sevən şəxsiyyətlər formalaşır. Onlar daim inkişaf etməyə, ləyaqətli vətəndaş olmağa çalışırlar.

İngilislər, almanlar, fransızlar, yaponlar və s. təhsil sistemində fərqli modellərdən istifadə etsələr də məqsədləri yüksək bilik səviyyəsinə, yüksək intellektə malik olan vətəndaş formalaşdırmaqdır. Yəni hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Hansısa təhsil modelini mexaniki şəkildə götürüb istifadə etməyə ehtiyac qalmır. Həm də təcrübə göstərir ki, mexaniki şəkildə hansısa ölkənin təhsil modelinin tətbiq olunması həmişə müsbət nəticə vermir. Deməli, dünya təcrübəsi öyrənilməli, uyğun cəhətləri tətbiq olunmalı, o əsasda özününkü yaradılmalı, eyni zamanda dövrün tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin vəhdətdə olmalı, birinin digərinin inkişafına xidmət etməli olduğu vacib istiqamətlərdən biri də elm və təhsilin vəhdətidir. Yəni elmin inkişafı təhsildən, təhsilin inkişafı elmdən asılıdır. Pedaqoji, psixoloji elmlər isə birbaşa təhsilə xidmət etməlidir. Psixoloq və pedaqoqlar dünya təcrübəsini, milli xüsusiyyətləri və s. öyrənilməli təkliflər verməlidirlər. Eləcə də real vəziyyəti öyrənilməli, tədqiqatlar aparıb bu elmləri, nəzəri sahələri inkişaf etdirməlidirlər. Bu, bütün dünyada belədir və bizdə də belə olmalıdır.

Deyənlərin həyata keçirilməsi, eləcə də Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün inkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemi öyrənilir, islahatlar aparılır. Bu, daha çox təlimlə bağlı aparılan islahatlardır. Tərbiyə işində bu deyilənlər sanki unudulub. Səbəb? Səbəblər çoxdur. Tərbiyə işlərinin xaricdən götürülüb mexaniki şəkildə tətbiq olunması mümkün deyil və belə bir yanaşma əks effekt verir. Çünki orada tətbiq olunan tərbiyə sistemi bizdə özünü doğrultmur. Özümüzünkünü yaratmaq ciddi, sistemli iş tələb edir. Halbuki, təhsillə bağlı hazırlanan sənədlərdə, proqramlarda bu deyilənlər çox doğru şəkildə vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Reallıqda isə həyata keçirilməsində problemlər yaşanır. Yəni xaricdən götürülmüş tərbiyə sistemi reallıqda özünü doğrultmur. Çünki belə bir simbioz yanaşmanın həyata keçirilməsi mümkün deyil. Nəticədə bir çox hallarda xaotik vəziyyət yaranır, müəllim-şagird, valideyn-müəllim, ailə-məktəb arasında anlaşılmazlıq baş verir.

Fikrimizcə, Azərbaycan təhsilinin problemlərindən biri də diqqətin yalnız təlim fəaliyyətinə, yəni təlimdə uğurlar qazanılmasına yönəldilməklə bağlıdır. Təlim uğurlarını həm məktəb, həm də valideynlər istəyir. Valideyn hesab edir ki, övladının uğurları onun hansı səviyyədə təhsil almasından asılıdır. Məktəbin fəaliyyətinə isə şagirdlərin təlim uğurlarına əsasən qiymət verilir. Təlim fəaliyyətinə isə ailədən, lap erkən yaşlardan başlanılır. Bu da uşaqlıq illərinin oğurlanması deməkdir. Məşhur psixoloq J.Piaje deyirdi ki, sivilizasiyanın ən böyük nailiyyəti uşaqlığın müddətinin uzadılması ilə bağlıdır. Uşaqlıq illərində uşağın uşağa aid fəaliyyətlə məşğul olmaması əslində şəxsiyyətin itirilməsidir.

Bütün dövrlərdə təhsilin qarşısında başlıca olan bir vəzifə qoyulub: təhsil alanı həyata hazırlamaq. Hansı həyata hazırlamaq isə dövrün, zamanın, ictimai quruluşun tələblərindən asılı olub. Əlbəttə, təhsil illərində o kəslər uğurlu hesab olunub ki, yaxşı oxuyurlar, nizam-intizama əməl edir, qaydaları pozmur, davranışları ədəb-ərkanlıdır. Onlara inanır, gələcəklərinə ümidlə baxırlar. Təbii ki, əlaçı olmaq üçün onlar vaxtının çoxunu oxumağa, bilik əldə etməyə sərf etdiklərindən digər işlərə vaxt qalmır. Əslində onlar özləri də buna can atırlar. Məktəbi əlaçı kimi, universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vururlar. Nəticədə onların düşüncə və davranışında yaşadlarından fərqli cəhətlər özünü göstərir. İlk baxışda nəzərə çarpan özünə vurğunluq, özünü başqalarından üstün tutmaqda göstərir. Belə münasibət isə yaşadlarına xoş gəlmir və ondan uzaqlaşırırlar. Həmin şagird (tələbə) vəziyyəti paxıllıq, ürəyi götürməmək kimi dəyərləndirir və bundan narahatlıq hissi keçirmirlər. Məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, onların inkişafı biristiqamətli olur. Onlar başqa heç bir işə maraq göstərmirlər. Onların istəkləri ilə valideynlərin istəkləri üst-üstə düşür. Problem təhsili başa vurduqdan sonra yaranır. Məktəbdə (universitetdə) zəif, hətta pis oxuyan şagird (tələbə) həyatda onları qabaqlayır.

Səbəblərdən biri də onların bir çox hallarda tənha qalması ilə bağlıdır. Fiziki güc sərf etməmək, daim dərsləri ilə məşğul olmaq, şənlənməyi bacarmamaq və s. Bir çox hallarda onlar yoldaşları tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilirlər. Vəziyyəti kompensasiya etmək üçün əlaçılar təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa çalışırlar. Təlim nailiyyətləri yüksəldikcə yaşadları ilə ünsiyyət, münasibət azalır. Müəllim onları nümunə göstərir, valideynləri tərifləyir və beləliklə, onları təkliyə sövq edirlər. Onlar sanki həyatdan zövq almağı unudurlar. Məktəb illərində bu vəziyyətin keçib gedəcəyini düşünürlər. Hesab edirlər ki, tələbə olanda hər şey düzələ. Tələbə olanda isə fikirləşirlər ki, işləyəndə qaydasına düşər. Amma çox vaxt ümidlər reallaşmır. Birincisi, ona görə ki, arzuladıqları, ümid etdikləri iş tapılmır. İkincisi, məlum olur ki, onların öyrəndiyi biliklərlə real həyatın tələbləri arasında böyük fərq var. Universiteti birtəhər bitirən müdir tez-tez ona xatırladır: “Bura Universitet deyil, iş görmək lazımdır”. Fakt budur ki, universitetdə daha zəif oxuyan kəs həyatda uğurlu tələbədən daha səriştəli olurlar. Uğurlu tələbə bilik qazanır, lakin həyatın özünü öyrənə bilmir. Əgər rəhbər işçi olsa kollektivi idarə etməkdə çətinlik çəkir. Gec, ya tez işlər pis getməyə başlayır. İş bacarmadığına görə ya əvəz olunur, yaxud da özləri bezib gedirlər.

Elmi ədəbiyyatda “İnstruksiyalı təlim” anlayışı var. İnstruksiyalı təlim hər şeyin yalnız təlimatlara əsasən icra olunması mənasını daşıyır. Bu təlimin mənfi tərəfi ondadır ki, insan psixikası yalnız təlimatlara əsasən fəaliyyət göstərməyə uyğunlaşır, həqiqətin axtarışlarına meyil etmir, özünütəsdiqə çalışmır. Bu insanlar necə olur-olsun başqalarına xoş gəlməyə, təriflənməyə can atırlar. Əslində isə uşaqlara böyüklərin istədikləri kimi davranmaq, düşünmək,

fəaliyyət göstərmək yox, müstəqil düşünməyi, qərar qəbul etməyi, müstəqilliyi öyrətmək lazımdır.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi azadlıqdan və özünütəsdiqdən keçir. Özünənəzarət isə həm xarici mühitin (obyektiv), həm də daxili mühitin (subyektiv) vəhdətində formalaşır. Hədsiz ciddi obyektiv səbəblər, kənar nəzarət şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarını, məsuliyyət hissini məhdudlaşdırır. O, hər yerdə və hər şeydə kiminsə köməyinə, qayğısına möhtac olur.

Ötən əsrin ikinci yarısında hərtərəfli inkişaf etmiş, kamil şəxsiyyətlər formalaşdırmaq ifadələri işlənirdi. Burada təlim və tərbiyənin vəhdətdə götürülməsi nəzərdə tutulurdu. Təbii, təlim və tərbiyəni vəhdətdə götürmədən təhsildə uğurlardan danışmaq mümkün deyil. VƏTƏNDAŞ TƏRBİYƏSİ dedikdə isə yüksək intellektə malik, vətəninə, xalqını sevən, adət-ənənələri bilən, ona hörmətlə yanaşan insanların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Bütün bunları isə yalnız MƏKTƏBDƏ həyata keçirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” / “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 2013, 25 oktyabr
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1989, 255 s.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 381 s.
4. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya. Bakı: ADPU, 2023, 250 s.
5. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010, 120 s.
6. Петровский АВ. Психология и время. М.: Питер, 2007, 448 с.
7. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. М: Просвещение, 1981, 190 с.
8. Философия воспитания // Народная школа, 1887, №3, с.29-64

Redaksiyaya daxil olub 07.02.2022

UOT 82

N.T.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nailyahuseyn72@gmail.com

KOXLEAR İMPLANTLI UŞAĞIN İNKİŞAFINDA DİNLƏMƏ BACARIĞININ ROLU

Açar sözlər: koxlear implant, dinləmə bacarığı, inkişaf, nitq, ünsiyyət, nitqin xüsusiyyətləri

Kİ-li uşağın inkişafı üçün eşitmə və dinləmə bacarığının yaxşı olması çox vacibdir, uşaqda ətrafdakıların nitqini anlama və danışma bacarığı, təfəkkür və ünsiyyət bacarığı inkişaf edir. Bu bacarıq və vərdişlər məktəb proqramının mənimsənilməsi üçün, eləcə də uşağın ümumi sosial adaptasiyası üçün vacibdir. Normal eşitmə qabiliyyətinə sahib olan uşaqda nitqin formalaşma aləti kimi eşitmə bacarığı uşağın həyatının birinci ilində inkişaf etməyə başlayır. Bu bacarıq və böyüklərlə ünsiyyət sayəsində uşaq spontan şəkildə, heç bir məqsədyönlü təlim olmadan 3 yaşına qədər sadə kommunikativ hallarda nitqi anlamağa və danışmağa başlayır. 5-7 yaşda isə ana dilinin bütün komponentlərinə – leksika, qrammatika və fonetikaya yiyələnir.

Н.Т.Гусейнова

РОЛЬ НАВЫКОВ СЛУШАНИЯ В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНЫМИ ИМПЛАНТАМИ

Ключевые слова: кохлеарный имплант, слух, развитие, речь, общение, особенности речи

Хороший слух и умение слушать очень важны для развития ребенка с кохлеарным имплантом, у ребенка развиваются способности понимать и произносить речь других, мыслительные и коммуникативные навыки. Эти навыки и привычки важны для освоения школьной программы, а также для общей социальной адаптации ребенка. У ребенка с нормальным слухом способность слушать как средство формирования речи начинает развиваться на первом году жизни ребенка. Благодаря этому навыку и общению со взрослыми ребенок уже к 3 годам спонтанно начинает понимать и говорить речь в простых коммуникативных ситуациях без какой-либо целенаправленной подготовки. В 5-7 лет он усваивает все компоненты родного языка – словарный запас, грамматику и фонетику.

N.T.Huseynova

THE ROLE OF LISTENING SKILLS IN THE DEVELOPMENT OF A CHILD WITH A COCHLEAR IMPLANT

Keyword: *cochlear implant, listening skills, development, speech, communication, characteristics of speech*

Good hearing and listening skills are very important for the development of a child with CI, the child develops the ability to understand and speak the speech of others, thinking and communication skills. These skills and habits are important for mastering the school program, as well as for the child's general social adaptation. In a child with normal hearing, the ability to hear as a tool for the formation of speech begins to develop in the first year of the child's life. Thanks to this skill and communication with adults, the child spontaneously begins to understand and speak speech in simple communicative situations by the age of 3 without any purposeful training. At the age of 5-7, he acquires all the components of his mother tongue - vocabulary, grammar and phonetics.

Kİ-li uşağın inkişafı üçün eşitmə və dinləmə bacarığının yaxşı olması çox vacibdir, uşaqda ətrafdakıların nitqini anlama və danışma bacarığı, təfəkkür və ünsiyyət bacarığı inkişaf edir. Koxlear implant ilə kar uşaq eşitmə imkanını qazanır, lakin uşağın yaxşı anlaması və danışa bilməsi üçün uşağa aşağıdakı şəraiti təşkil etmək vacibdir: [2, s.58]

- daim nitqi eşitmək və nitqlə ünsiyyət qurma **imkanı**;
- daim nitqi eşitmək və nitqlə ünsiyyət qurma **ehtiyacı**;
- daim nitqi eşitmək və nitqlə ünsiyyət **tələbatı**.

Digər eşitmə pozulması olan uşaqlarda olduğu kimi Kİ-li uşaq üçün müəllimin və şagirdlərin nitqini qavramaq çətinliyi yaranır:

1. Məsafədə

2. Müxtəlif küylərin fonunda (ətraf aləmdəki insanların hərəkətlərinin səsi və nitqi, küçədən gələn səs-küy, müxtəlif qurğuların səsi, addım səsləri və s.)

3. Reverbasiyalı məkanlarda (əks səda ilə)

Dərs zamanı müəllim tərəfindən izah olunan dərs materiallarının Kİ-li şagird tərəfindən qavranılması, təkcə sinifdəki akustik şəraitdən deyil, həmçinin müəllimin nitq xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Kifayət qədər daqiq və ya aydın olmayan, asta, sürətli nitq Kİ-li uşağa müəllimin nə barədə danışdığını anlamaqda əhəmiyyətli çətinliklər törədir.

Kİ-li uşağın nitqinə müsbət və mənfi amillərin çətinlik törətdiyini və nitq bacarıqlarının inkişafında ona necə yardım etmək olar kimi məsələləri müəllim bilməlidir.

Koxlear implantlı uşaq üçün müəllimin nitqini asanlaşdıran və çətinləşdirən şərtlər.

Uşaq tərəfindən Kİ-nin uzunmüddətli istifadəsindən asılı olmayaraq uşaqlar üçün sinif mühitində müəllim nitqinin ümumi qavrayış problemləri mövcuddur [4, s.42].

Digər eşitmə pozulması olan uşaqlarda olduğu kimi Kİ-lı uşaq üçün müəllimin və şagirdlərin nitqini qavramaq çətinliyi yaranır:

1) Məsafədə

2) Müxtəlif küylərin fonunda (ətraf aləmdəki insanların hərəkətinin səsi və nitqi, küçədən gələn səs-küy, müxtəlif qurğuların səsi, addım səsləri və s.)

3) Reverbasiyalı məkanlarda (əks səda ilə)

Məsafədə. Mənbədən uzaqlaşdıqca səsin səviyyəsi aşağı enir. Ona görə də sinifdə 2-3-cü parta arxasında əyləşən şagirdlər müəllimin nitqini orta hesabla 20% (12 dB) daha az eşidirlər. Səs səviyyəsinin aşağı düşməsi uşaq üçün tanış səsləri tanımağa, yeni söz və anlayışları mənimsəməyə, söz sonluqlarını qavramağa maneə törədir. Bunun nəticəsinə onun üçün müəllimin nitqini anlamaq çətinləşir. Şagird müəllimin simasını görmədikdə bu hal xüsusən çətinləşir [5, s.101].

Səsin istiqaməti (Danışanın Kİ-li uşağa müvafiq yerləşməsi). Əgər müəllim sinifə kürəyini çevirərək dayanıbsa (lövhədə yazı yazırsa) və ya şagirdin arxa tərəfində dayanıb, uşaq tərəfindən qavranılan nitqin yüksəklik dərəcəsi aşağıya düşərək artan məsafəyə 2 dəfə daha çox müvafiq gəlir. Nitq səslənməsinin belə dərəcəsi zamanı bir çox samitlər və söz sonluqları aydın olmayan şəkildə tələffüz olunur. Koxlear implantlı uşaqla ünsiyyət zamanı, danışan şəxs implantasiya olunmayan qulaq tərəfdən dayanaraq nitqini söyləyirsə, bu zaman həmin nitq əhəmiyyətli dərəcədə zəif anlaşılıqlı ola bilər.

Küy. Adi sinifdə kifayət qədər səs-küy müşahidə olunur. Bu küy şagirdlərin hərəkətindən, danışılardan, işıq lampalarından və küçədən gələn küydü. Uşaq müəllimin nə dediyini dinləməyə çalışan zaman bu kənardan gələn küylər müəllimin nitqini maskalayaraq onun qavranılmasına mane olur.

Əgər uşaq müəllimdən kifayət qədər uzaq məsafədə oturarsa, o zaman şagirdlərin nitq qavramasına ətrafdakı səs-küyün təsiri güclənir. Çünki məsafə artdıqca nitq səsinin dərəcəsi aşağıya düşür, küyün dərəcəsi isə yox.

Reverbasiya. Qapalı məkanda divarların səthinə, döşəməyə, tavana çatan səs, qismən onlarda əks olunur. Səsin əks olunma dərəcəsi tavanın və divarların quruluşundan və materiallarından asılıdır. Sərt hamar səthlər səsi sadə materiallardan və ya parça ilə örtülü olan (pəncərə pərdələri və ya tavanı örtən yer xalçaları) divar və ya tavanlardan daha yaxşı əks etdirir. Əks olunan səs ilkin səsin üzərini örtərək onu maskalayır və təhrif edir. Reverbasiyanın nəticəsində nitqin qavranılması pozulur. Balaca məkanlara nisbətən geniş məkanlarda (sinifdə) reverbasiya nitqin qavranılmasına daha çox təsir göstərir. Reverbasiya və səs-küy zamanı nitqin qavranılması üçün sağ və sol qulağın qarşılıqlı təsiri (binaural eşitmə) vacibdir. Əksər uşaqlar yalnız bir Kİ-ni istifadə

edirlər. Ona görə də bu uşaqlar belə şəraitlərdə nitqi dinləyib anlamaqda çətinlik çəkirlər. Danışan və dinləyən arasında məsafənin artması, ətraf aləmdən gələn səslər və reverbasiya normal eşitməsi olan uşaqlara belə müəllimin nitqini anlamağa mane olur. Kİ-li uşaqda bu amillərin mənfəi təsiri aşağıdakı səbəblərlə əlaqədar olur:

1) Kİ-li uşağın eşitmə qüsurları ağıreşitmənin I dərəcəsinə müvafiq gəlir (25-40 db);

2) Kİ-li səs informasiyasını normal işləyən ilbiz qədər dəqiq ötürmür;

3) Kİ-nin mikrafonu bir qayda olaraq qabağa yönəlmiş vəziyyətdə olur. Uşaqla danışan insanın nitqini qavramaq üçün Kİ-nin mikrofonu, bir qayda olaraq, qabağa yönəlmiş vəziyyətdə olur. Bu zaman implant öndən gələn səsləri gücləndirərək ətraf aləmdən gələn küyləri daha az qəbul edir. Buna görə də Kİ-li uşaq arxadan və yandan gələn səsləri daha pis qavrayır.

4) Kİ-li uşaqlarda ana dilinin sistemi kifayət qədər formalaşmamışdır. Ona görə də çətin qavranılan şəraitlərdə onlara tam eşidə bilmədikləri informasiyanı bərpa etmək daha çətin olur. Xarici dili kifayət qədər yaxşı bilməyib xarici vətəndaşın nitqini anlamağa çalışmaq istəyən normal eşitmə qabiliyyətli insanın düşdüyü hala oxşar haldır.

5) Əksər uşaqlar hələ ki, Kİ-ni bir qulaqda istifadə edir (monaural qavrayış).

Müəllim nitqinin xüsusiyyətləri.

Dərs zamanı müəllim tərəfindən izah olunan dərs materiallarının Kİ-li şagird tərəfindən qavranılması, təkcə sinifdəki akustik şəraitdən deyil, həmçinin müəllimin nitq xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Kifayət qədər dəqiq və ya aydın olmayan, asta, sürətli nitq Kİ-li uşağa müəllimin nə barədə danışdığını anlamaqda əhəmiyyətli çətinliklər törədir [1, s.76].

Səs qıcıqlandırıcılarının qarşılıqlı təsiri zamanı eşitmə orqanının həssaslığının müvəqqəti azalması müşahidə olunur. Məsələn, səs-küylü küçəyə çıxan zaman normal eşitmə bacarığına malik olan adam onun həqiqi intensivliyinə uyğun olaraq küçənin səsinin həddən artıq gur olduğu hissini keçirir. Səs-küyün faktiki intensivliyin dəyişilməməsinə baxmayaraq, küçədən gələn küy bir müddət sonra daha az gur olur. Səsin gurluq hissini azalması, güclü səs qıcıqlandırıcısının təsiri altında eşitmə analizatorunun həssaslığının aşağı düşməsinin nəticəsidir. Səs-küyün təsiri keçdikdən sonra, məsələn, insan səs-küylü küçədən başqa sakit yerə keçdikdə eşitmə orqanının hissiyatı tez yenidən bərpa olur. Lakin səs-küylü küçəyə qayıtdığı zaman yenidən küçənin səsinin həddən artıq gur olduğu hissini keçirdəcəkdir. Hissiyatın müvəqqəti olaraq belə yenməsi adaptasiya (lat. sözü *adaptare* – uyğunlaşma) adlanır. Adaptasiya orqanizmin müdafiəedici, mənimsəyici reaksiyasıdır. Bu reaksiya eşitmə analizatorunun sinir elementlərini güclü qıcıqların təsiri altında məhv olmasından qoruyur. Adaptasiya zamanı eşitmə həssaslığının aşağı yenməsi çox

qısamüddətli prosesdir. Səs qıcıqlanması sona çatdıqdan sonra eşitmə orqanının həssaslığı bir neçə saniyəyə bərpa olur [3, s.63].

Adaptasiya prosesi zamanı həssaslığın dəyişməsi eşitmə analizatorunun periferik və mərkəzi sonluqlarında baş verir. Bunu aşağıdakı faktla sübütə yetirir: qulaqlardan birinə səsin təsiri zamanı hər iki qulaqda həssaslıq dəyişir. Eşitmə analizatorunun intensiv və uzunmüddətli qıcıqlanması zamanı (məsələn bir neçə saat ərzində) eşitmə yorğunluğu yaranır. O, eşitmə həssaslığının əhəmiyyətli dərəcədə yenməsi ilə xarakterizə olunur. Bu həssaslıq müəyyən müddət davamlı istirahətdən sonra bərpa oluna bilər. Əgər adaptasiya zamanı həssaslıq bir neçə saniyənin içərisində bərpa olunursa, eşitmə analizatorunun yorğunluğu zamanı həssaslığın bərpa edilməsi üçün saatlarla bəzən isə sutkalarla ölçülmüş zamana ehtiyac olur. Eşitmə analizatorunun müntəzəm və uzunmüddətli yenidən qıcıqlanması zamanı (bir neçə ay və ya illər ərzində) onda bərpa olunmayan patoloji dəyişikliklər yarana bilər. Bu dəyişmələr eşitmənin güclü pozulmasına səbəb ola bilər (eşitmə orqanının küylü zədələnməsi).

Səsin həddən artıq güclü olması zamanı, hətta onun qısamüddətli təsiri zamanı belə səs zədəsi yaran bilər. Bu zədə bəzən orta və daxili qulağın anatomik quruluşunun pozulması ilə birgə müşahidə oluna bilər.

Səsin pərdələnməsi (maskirovkası). Əgər hər hansı bir səs digər bir səsin fəaliyyət fonunda qavranılırsa, o zaman birinci səs sakitlikdə olduğundan daha az gur səslənir: o sanki başqa səs tərəfindən azaldılır. Məsələn, səs-küylü sexdə, metroda, qatarda nitq qavrayışının əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi qeyd olunur. Səsöküyün fonunda bəzi alçaq səslər isə heç qavranılmır. Bu, səsin pərdələnməsi (maskirovkası) adlanır. Müxtəlif ucalıqda səslər üçün pərdələnmə eyni cür ifadə olunmur. Gur səslər alçaq səslərlə güclü pərdələnilirlər və ya əksinə alçaq səslərə çox da böyük olmayan pərdəli təsir göstərilirlər.

Binaural eşitmə. İki qulağın olması səs gələn mənbənin istiqamətini müəyyən etmə bacarığını şərtləndirir. Bu bacarıq binaural eşitmə (ikiqulaqlılıq) və ya ototopika adını alıb [5, s.41].

Eşitmə analizatorunun bu özəlliyini izah etmək üçün 3 fikir söylənilib: :

1) səs mənbəsinə yaxın məsafədə yerləşənqulaq, səsi əks tərəfdə yerləşən qulaqdan daha güclü qavrayır;

2) səs mənbəsinə yaxın məsafədə olan qulaq səsi daha tez qavrayır;

3) səs vibrasiyası hər iki qulağa müxtəlif fazalarda gəlib çıxır.

Göründüyü kimi, səsin gəldiyi istiqaməti müəyyən etmək bacarığı hər üç amilin birgə fəaliyyəti ilə şərtlənmiş olur.

Səs mənbəsinin istiqamətini daha dəqiq təyin etmək üçün eşitmə hər iki qulaqda eyni olmalıdır. Eşitmə azaldılmış da ola bilər. Lakin bu azalma iki qulaqda da eyni olur. Əgər səs eşidilərsə, o zaman onun istiqaməti də düzgün təyin ediləcəkdir. Hər iki qulaqda asimmetrik eşitmə zamanı və ya bir qulaqda

tam karlıq zamanı səs mənbəsinin istiqamətinin təyin olunması bacarığı xüsusi məşqlər sayəsində əldə oluna bilər. Eşitmə analizatoru təkcə səsləri fərqləndirməyi deyil, eyni zamanda onun yerləşdiyi mənbəni təyin etməyi də bacarır. Yəni səs mənbəsinin yerləşdiyi məsafəni də qiymətləndirir.

Binarual eşitmə həmçinin mürəkkəb səs komplekslərini qavramağa da imkan yaradır. Bura səsə eyni anda müxtəlif istiqamətlərdən gəlməsi və bu zaman məkanda səs mənbələrinin vəziyyətinin müəyyən edilməsi aiddir.

Koxlear implantasiya pasiyentin özünün və yaxınlarının həyatında müəyyən dəyişikliklər olmasını tələb edir. Onlar Kİ-lə eşitməni inkişaf etdirmək üçün çox çalışmalıdırlar, bəziləri əməliyyatdan sonrakı eşitmə-nitq reabilitasiyasının əlverişli şəraitdə keçirilməsi üçün hətta yaşayış yerini də dəyişirlər. Bəzi valideynlər uşaqla daha çox vaxt keçirmək üçün müvəqqəti olaraq iş yerlərini dəyişə də bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aslanova S.R., Hüseynova N.T.* Xüsusi psixologiya: 2 cildə, II c., Bakı: ADPU, 2018, 344 s.
2. *Aslanova S.R.* Eşitmə və nitq orqanlarının anatomiyası, fiziologiyası və patofiziologiyası. Bakı: ADPU, 2019, 420 s.
3. *Ağayeva T.H.* Eşitmə qüsurlu uşaqların psixokorreksiyası. Bakı: ADPU, 2015, 254 s.
4. *Зонтова О.В.* Реабилитация после кохlearной имплантации. Санкт-Петербург, 2008, 58 с.
5. *Королева И.В.* Реабилитация глухих детей с кохлеарными имплантатами. Санкт-Петербург, 2008, 130 с

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2023

UOT 811.133.1

A.F.Mehdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
a.mehdiyeva.dk@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN TƏSNİFATI

Açar sözlər: təsnifat, qarşılıqlı təsir, ortaq məxrəc, kommunikasiyanın semantikasi, dinamik gərginlik, universal və integrativ bacarıqlar

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində xarici dilin mənimsənilməsi nitq fəaliyyətində xarici dil bacarıqlarının vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Ali məktəbdə fransız dilinin mənimsənilməsində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifə kommunikativ bacarığın təkmilləşməsinin nitq səviyyəsinə təsiri ehtiva olunur.

Kontekst və nitq situasiyası ali məktəbdə xarici dilin təlimi zamanı qarşıya qoyulan və özündə şəxsiyyət-fəaliyyət yanaşmasını nəzərdə tutan mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarığının təsnifatıdır. Mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqların təsnifatı dialoji nitqin linqvistik xüsusiyyətlərini, kommunikasiyada qarşılıqlı təsirin psixoloji əsaslarına və xarici dilin tədrisi metodikasına əsaslanır.

A.Ф.Мехтиева

КЛАССИФИКАЦИЯ УМЕНИЙ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Ключевые слова: классификация, взаимодействие, общий знаменатель, семантика общения, динамическая напряженность, универсальные и интегративные умения

Усвоение иностранного языка в межкультурном коммуникативном процессе осуществляется в речевой деятельности посредством иноязычного умения.

Целью и задачей овладения французским языком в высшей школе является влияние совершенствования коммуникативных навыков на уровень речи.

Контекстно-речевая ситуация – это классификация навыков межкультурного общения, которая предлагается при обучении иностранному языку в вузе и включает личностно-деятельностный подход. Классификация межкультурных коммуникативных умений основана на языковых особенностях диалогической речи, психологических основах взаимодействия в общении и методике обучения иностранному языку.

A.F.Mehdiyeva

CLASSIFICATION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS IN THE PROCESS OF TEACHING FRENCH AT A UNIVERSITY

Keywords: *classification, interaction, consensus, semantics of communication, dynamic stress, universal and integrative skills*

The assimilation of a foreign language in the intercultural communication process is carried out in speech activity through a foreign language skill.

Depending on the purpose and content of the task set for the university assimilation of the French language, the level of improvement of communicative skills affects the speech assimilation of the French language.

The context and situation of the process of learning a foreign language at a university will set the task of classifying the skills of intercultural communication - which includes a personal-active approach. The classification of intercultural communicative length is based on the linguistic features of dialogic speech, the psychological basis of the impact in communication and the methodology in the process of teaching a foreign language.

Ali məktəblərdə təhsil sahəsində aparılan müasir islahatlar çərçivəsində fransız dili xarici dil kimi tədris prosesinə daxil edildiyindən ixtisas və peşə hazırlığında ünsiyyətlə bağlı həll edilməli pedaqoji xarakterli məsələlər kommunikativ yönümlü bacarıqlarla icra olunur.

Xarici dildə bacarığa yiyələnmək, onu formalaşdırmağın köməyi ilə “...*təhsil alanlar üçün aktual olan ünsiyyət və məişət, təlim, istehsalat, mədəni həyatda vəzifələri həyata keçirilməsi, tələbələrin dil və nitq faktlarından istifadə etmə bacarığıdır (ayrılma mənimdir), həmçinin qarşılıqlı təsir (ayrılma bizimdir) öyrənilən dilin mədəniyyət normalarına və ənənələrinə uyğunluq qabiliyyətidir*” [14, s.109].

Fransız dilinin tədrisi zamanı öyrənilən dil materialları zamanı mədəniyyət amilinin dil norması kimi pedaqoji prosesə daxil edilməsi mədəniyyətlərərası kommunikasiya bacarığı vasitəsi ilə icra olunur.

Mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqlar insani qabiliyyətlər içərisində xarici dildə bacarıq kimi şərh olunur və bu bacarıqlar ana dili bacarıqlarından ikinci bacarıqlar olması ilə fərqlənir və bu bacarıqlar “yaradıcı bacarıqlar” adlanır [6, s.142].

Xarici dilin mədəniyyət amili kimi şərhini əsas tutaraq həmçinin qeyd etmək istərdik ki, əgər ilkin və yaranma dili bacarıqları bilik – hərəkət – bacarıqla tamamlanırsa, birinci bacarıq vasitəsi ilə anlama, xarici dilin mənimsənilməsində yaradıcı fəallıq ikinci bacarıq adlanır. Xarici dildə ünsiyyətə girməyi psixoloqlar II yaradıcı bacarıq kimi qiymətləndirmişlər [3, s.29; 2]. Metodistlərdən Passov E.İ. [11, s.34-36] psixoloqların bu təklifini xarici dildə ünsiyyətə girmək üçün

ikikomponentli “vərdiş-nitq bacarığı” kimi tətbiqini təklif etmişdir.

Mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqlar xarici dildə nitq bacarıqlarının tərkib hissəsi olmaqla onu iki yox, çoxkomponentli olmasını: qrammatik, diskursiv, strateji, sosiomədəni amilləri ehtiva edir. V.V.Safonova [12] dil, qrammatik, sosiomədəni komponentlər İ.Bim [4, s.156-163] – nitq, dil, sosiomədəni, kompensator və təlim-idraki komponentlərdən ibarət olmasını irəli sürürlər.

Metodik ədəbiyyatda kommunikativ bacarıqların təsnifatı ilə bağlı tədqiqatlarda kommunikativliyə xas olan və ilk nöqteyi-nəzərdən diqqəti cəlb edən informasiya müstəvisi üzərində bölgüsü aparılmış, ünsiyyət prosesində informasiyanın mübadiləsi, emalı və saxlanması, verbal və qeyri-verbal kommunikativliyin xüsusiyyətləri bu təhlilə cəlb edilmişdir [16; 5].

Müəlliflər qeyd etmişlər ki, kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması informasiya mübadiləsi əsasında baş vermiş və bu əsasda kommunikativ təsnifatı verməyə çalışmışlar, lakin mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqların struktur cəhətləri diqqətdən yayınmışdır.

Mədəniyyətlərarası kommunikativ təlim tələbə şəxsiyyətinin inkişafının şəxsiyyət-fəaliyyət paradigmasında təhlili göstərir ki, kommunikasiya müsaiblərinin informasiya mübadiləsinin qarşılıqlı təsirinin nəticələri onların idraki proseslərində keyfiyyət dəyişmələrinə səbəb olur, koqnitiv fəallığa şərait yaradır. Dialoq, sorğu-sual, tematik dialoqların mədəniyyətlərarası təlim metodu kimi vurğulanması fransız dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsində kommunikativ təsir vasitəsi, tələbə şəxsiyyətində yeni didaktik keyfiyyətlərin formalaşması ilə nəticələnir.

Əlbəttə mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqların təsnifatı ümuminin xüsusiyyə olan münasibətindən kənar deyil, amma mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqlar struktur-semantik cəhətdən tək cə informasiya mübadiləsinə deyil, həmçinin qarşılıqlı təsiri və dialoqa girən tərəflərin nitq davranışlarının ortaq məxrəcə gətirmək üçün hərəkətlərinin mədəniyyət amilinin təsiri ilə korreksiya edilməsi, şəxsiyyət-fəaliyyət prizmasından araşdırılması qarşıya qoyulan təlim məqsədinə çatmağın linqvodidaktik hədəfidir və biz bu məqsədlə apardığımız eksperimentlərə müvafiq olaraq mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqların təsnifatını nitq situasiyasına uyğun qruplaşdırmışıq.

Ənənəvi kommunikativ bacarıqlar düzgün, savadlı, asan dillə fikrini ifadə etməyi, ünsiyyət müsaibininin informasiyasını adekvat qavramağın verbal və qeyri-verbal xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdusa, mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqlar semantikasına mədəniyyət amilini daxil edilməsi mədəniyyəti ünsiyyətin qarşılıqlı təsiri nəticəsində əldə edilmiş bilik kimi fransız dilində cümlə yaradıcılığına təsirini, qarşılıqlı təsir amili kimi kommunikativ strateji tərəfdaşlığa təsiri nəticəsində anlama bacarığı səviyyəsində ümumi və ya universal dəyərlər əsasında mədəniyyətlərarası bacarığın formalaşdırılmasından ibarət kommunikativ

tipli bacarıq qrupunun motivləşdirilməsini, mədəniyyət xarakterli, tələbənin peşə fəaliyyətinə müsbət təsir edəcək və tətbiqi ünsiyyətdə qarşılıqlı razılığa səbəb olacaq bacarıqları ehtiva edir.

Beləliklə, müasir tələbənin peşə və sosial tələbatları Ümumavropa standartlarını ehtiva etməklə informativlikdə mədəniyyət amilinin qabardılmasını, qarşılıqlı təsirin fərqli məzmunun yad mədəniyyətin nitq hərəkətindən ibarət olmasını, hərəkətlərin icrasında yad mədəniyyət semantikasının linqvistik normalara – cümlə yaradıcı fəallığı səviyyəsində icrasını nəzərdə tutur. Qeyd etmək istərdik ki, mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqların təşkilati səviyyəsində nə Azərbaycan dilli, nə rus dilli linqvodidaktik ədəbiyyatda mədəniyyət amilinin bacarığın semantiik-struktur əlamətlərinə təsirinə qarşılıqlı təsir müstəvisində toxunulmamışdır.

Mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqlar müqayisə elementi olaraq iki qrupdan birinin üstünlüyünü vurğulanması ilə orta məxrəcə, konsensusa, strateji tərəfdaşlığa nail olması nitq fəaliyyətində çətinlikdir. Fransız dilinin normalarına daxil olan mədəniyyətə söykənən qaydalar əsasında kommunikativ şərh, izah mədəniyyətdən doğan “dinamik gərginliyin” [10, s.36] yaranmasına səbəb olur ki, bu da anlama bacarığının yaranmasında öyrənilən dilin stereotipləri ilə müşayiət olunur.

Mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqlar təkcə şəxsiyyətlərərası deyil, həm də mədəniyyətlərərası kommunikasiyanı ehtiva edir və ona görə də ümumi integrativ və universal bacarıqların təsnifatı rolu fransız dilində ünsiyyətə girmək nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətə malikdir. Bu, ünsiyyət prosesində kommunikativ bacarıqların integrasiyasına səbəb olur ona görə ki, kommunikasiya prosesində integrativliyi stimullaşdıran linqvistik formal əlamətlər – eksplisit linqvistik normalarla ünsiyyətin gedişatına təsir edir, ya da realilər və təktərkibli anlayışların kommunikasiyada güddüyü ümumi hədəflərdir ki, nitq fəaliyyətinin davam etməsinə şərait yaradır ki, bu da ya informasiya mübadiləsinə, ya da qarşılıqlı təsire malik olur.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, müasir Azərbaycan, rus və fransız dilli ədəbiyyatı ümumiləşdirərək biz mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqların təsnifatını şəxsiyyət-fəaliyyət müstəvisində kommunikativliyini, informativliyini, qarşılıqlı təsirinə və nitq hərəkətlərinin tərzini nəzərdə tutaraq ümumi, universal bacarıqların integrasiyasının linqvodidaktik təsnifatını tərtib etmişik.

Mədəniyyətlərərası kommunikativ bacarıqların təsnifatı informasiya müstəvisi ilə yanaşı, qarşılıqlı təsirin və hərəkətlərin linqvistik tənzimlənməsinin linqvodidaktik xüsusiyyətlərini ehtiva edir və bu üsul tədqiqata cəlb edilməmiş və bu, ilk təşəbbüsdür.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, bu qarşılıqlı təsir informasiya mübadiləsi ilə yanaşı, yəni bizim kontekstimizdə fransızdilli yad mədəniyyətin

semantikasının xarici dilin tədrisi zamanı təlim prosesinə daxil edilərək öyrənilməsi həm məqsəddir, həm də vəzifə və hər iki təlim xarakterli prinsiplər fransız dilinin tədrisi zamanı icraya cəlb olunur. Lakin qarşılıqlı mübadilə prosesində nəzərə alınmayan dinamik gərginliklərlə [10, s.36] müşayiət olunan, informasiyanın anlaşılması zamanı tərəflərin dinamik (dialoji nitqdən asılı olaraq) yerdəyişmə mərhələləri bacarığın yaradılmasının genişlənməsinə, qarşılıqlı təsir zamanı tədris materialının mənimsənilməsinin effektivliyinə və anlaşılmış yeni materialın nitqin törənməsində psixolinqvisistik mərhələsinin dinamizminin artmasına səbəb olur. Qarşılıqlı təsir mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarıqların semantikasında dinamizmlə, emosionallıqla, yeni biliyin emalı və koqnisiyası (tələbənin idrak fəallığına uyğun şəxsi münasibətindən doğan dəyişmələrlə cümlə yaradıcılığında tətbiq edilən verbal bacarıqlarla) ilə xarakterizə olunur. Mədəniyyətlərarası kommunikativ bacarığın təsnifatında qarşılıqlı təsir müstəvisində şərhli Bayrımın və prof. D.İsmayilovanın [15, s.147-181] tədqiqatlarına uyğun gəlir. Qarşılıqlı təsir bacarığın təsnifatında ümumi, universal, integrativ bacarıqlara bölgünü iki mədəniyyətin bir fərdi şüurda nitq davranış formasında mövcudluğunu şərtləndirir. Hər iki mədəniyyətin – fransız və ana dili mədəniyyətinin qarşılaşmasının nəticəsində yaranmış bacarıq kontekstual, situativ və münasibətlərin qarşılıqlı təsirindən yaranmış kommunikativ bacarıqdır.

Dialoji nitq, tematik dialoqların tətbiqi, sorğu-sual mahiyyət etibarını ilə qarşılıqlı təsirin kommunikativ ifadə formasıdır. Qarşılıqlı təsirdən doğan dinamizm və emosionallıq mədəniyyətlərarası kommunikasiyada müxtəlif nitq situasiyalarının yaranmasına, bu isə ünsiyyət tərəfdaşlarında dinamizmin mərhələli olaraq yerdəyişmələrinə səbəb olur. Biz eksperiment prosesində müxtəlif mədəniyyətlərin yaratdığı həmçinin anlamamaq və ondan doğan utancaqlıq, bacarıqsızlıq, özünü qeyri-adekvat hissetmə, nitq situasiyasında ünsiyyətə yad adam davranışını xatırladan mədəniyyətlərin çarpazlaşmasının təsirindən yaranan dinamik gərginliyini də müşahidə etdik.

Tələbələrdə bu dinamik gərginlik ambivalent təsirlərlə müşayiət olundu, tələbələrdən bəzisi dinamik gərginlikdən motivləşərək fikirləşmənin səhv olmasından qorxmayaaraq dialoji nitqi davam etdirdilər, dinamizm onların bacarıqlarının formalaşdırılmasını stimullaşdırdı. Digər qrup tələbələrdə isə dinamizm ünsiyyətə girmək marağının sönməsinə səbəb oldu. Tələbələrin cavablarının təhlili göstərdi ki, bu mərhələnin mənfi yekunlaşmasına səbəb linqvisistik bacarıqların zəifliyidir, digər səbəb isə qarşılaşdıqları fransız dili vasitəsi ilə təqdim olunmuş dialoji mədəniyyət amilinin ana dili əsasında deskriptiv təsviri tələbədə anlama bacarığının yaranması təəssüratını yaratmır. Əgər hadisənin mahiyyətinə varsaq, yad mədəniyyət ana dili əsasında deskriptiv təsviri də bacarıqdır. Belə bacarığın məzmununda qarşılıqlı təsir olaraq ana dilindən olan mədəniyyət amilinin bacarığın qarşılıqlı təsirdən doğaraq təsnifatında dominant davranış ana dili mədəniyyətinin elementi olur.

Kommunikativ bacarıqların təsnifatında konteksti və situasiyanı nəzərə alsaq, mədəniyyət bir konsept kimi kommunikativ anlamda həmişə iki nəfəri nəzərdə tutur. O dialoji və sorğu-sual olmasa da, adətən insanın daxili mənəviyyatına hesablanır. Yəni mədəniyyətlərin linqvistik qarşılıqlı təsirinin nəticəsi, bacarığın təsnifatı, dilin mənimsənilməsi nöqtəyi-nəzərdən genişdir. Linqvistik qloballaşmanın mədəniyyət kimi ətrafımızda keçidlərinin sürətlənməsi, bəzən mücərrəd, bəzən də linqvistik gerçəklik formasında mənzərəsinin yaradılması bacarıqların formalaşmasında və təsnifatında mədəni fərqlərin nəzərə alınması və ondan asılılığı da ehtiva edir. Düşüncə yaratdığımız mədəniyyətin məhsuludur. Lakin konkret situasiyalarda, məsələn, dialoji nitq situasiyaları heç də mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarıqların hamısını əhatə edə bilməz, o ancaq dialoqda doğan situasiyaları ehtiva edir və biz də tədqiqatımızda bu amili nəzərə alaraq, bacarıqların təsnifatında dialoji situasiyadan törənən mərhələləri təlim prosesinə daxil etməyə cəhd etmişik.

Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarıqların təsnifatı zamanı dialoji nitqin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında [17; 18; 19] dialoji nitq fəaliyyətinin psixoloji və psixolinqvistik xüsusiyyətləri [8; 9, s.265; 13] və dialoji nitqin tədrisinin metodik xüsusiyyətlərini [20; 15] nəzərə alaraq bu təsnifatı aparmışıq.

Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarıqların təsnifatı		
Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarıqların növləri – kommunikativ tip bacarıqlar	Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarıqların kəmiyyət əlamətləri	Bacarığın məqsədi
Verbal bacarıqları. Təlim materialının müəyyənləşdirilməsi.	Kommunikasiya daxil olmaq üçün vacib bacarığın ümumiliyi.	Qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması.
Konkret bacarıqlar – konkret situasiyanı dəyişdirmək bacarığı	Kommunikasiyanın zəruri bacarığın linqvistik cəhətləri	Konkret ünsiyyət bacarığının vəzifə olduğunu anlamaq
İntegrativ bacarıqlar	Ana və xarici dil bacarıqların yaranmasında birgə fəallıq	Keçirilmə və ümumiləşmənin köməyi ilə interferensiyayı aradan qaldırmaq
Universal bacarıqlar	Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarığın yeni biliyin mənimsənilməsində effektivliyi	Mədəniyyətlərərsi kommunikativ bacarığın dil/nitq fəallığının optimallığının istiqamətində universal fəallıq
Yad mədəniyyət amilinin ana dili mədəniyyəti amilindən fərqləndirmə bacarığı	Yad mədəniyyət elementinin linqvistik əlamətini aydınlaşdırmaq bacarığı	Kommunikativ məqsəd naminə dialoji nitq vasitəsi ilə normal qarşılıqlı münasibətlərin yaranması

Dialoji nitqin həm linqvistik [16], həm metodik xüsusiyyətlərinə [7] əsasən qeyd etmək olar ki, o ünsiyyət vasitəsi olmaqla müqayisə və

əksliklərdən, əks-qütblərin nitq davranışlarından ibarətdir və bu da onun təşkili strukturudur. Ünsiyyət prosesində müsahiblərin müqayisə və əkslik davranışları oxşarda fərqi, fərqdə oxşarı tapmağa – elementar anlama bacarığına yiyələnməyə kömək edir [1].

Dialoji davranış qarşılıqlı təsiri, əksliklərin şərhini verməyə, ümumiyyətlə razılaşmaq cəhdini, kommunikasiyanı və canlı rabitələri ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kazimov N.* Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. Bakı, 2005, 96 s.
2. *Артемов В.А.* Психология обучения иностранным языком. Москва:Просвещение, 1966, 280 с.
3. *Беляев Б.В.* Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1965, 227 с.
4. *Бим И.Л.* Компетентностный подход к образованию и обучению иностранным языкам // Компетенции в образовании: опыт проектирования. Сб. научных трудов. М.: ИНЭК, 2007, с.156-163
5. *Жуков Ю.М.* Коммуникативный тренинг. М.: Гардарики, 2003, 223 с.
6. *Зимняя И.А.* Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., Просвещение, 1978, 159 с.
7. *Исмаилова Д.* Методика обучения диалогической речи современного английского языка на национальных курсах языков вузов. Баку, 2002, 212 с.
8. *Леонтьев А.А.* Психология общения. Изд. 2. М., 1997, 370 с.
9. *Леонтьев А.А.* Основы психолингвистики. М., “Смысля”, С-Петербург, “Лань”, 2003, 265 с.
10. *Мацумото Д.* Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия. СПб: Прайм-Еврознак, 2008, 668 с.
11. *Пассов Е.И.* Основы методики обучения иностранным языкам. М., 1993, 625 с.
12. *Сафонова В.В.* Коммуникативная концепция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях / В.В.Сафонова. М.: Изд-во НИЦ “Еврошкола”, 2004, 236 с.
13. Три аспекта (стороны) общения по Г.М.Андреева. studFiles.net/preview/1957095/page:13
14. *Щукин А.Н.* Лингвокультурный энциклопедический словарь. М., АСТ. Астрал. Хранитель. 2007, 746 с.
15. *Ismayilova D.A.* English teaching methodology. Baku, Mutarjim, 2021, 318 p.
16. cyberlenika.ru/article/n/kommunikativniye_umeniye_k_voprosu_klassifikasii/viewer
17. cyberlenika.ru/article/n/dialogi-cheskoe-obseniye-kak-obyekt-lingvisticheskaya-issledovaniya/viewer
18. <http://libmgppu.ru/webroot>
19. <http://www.consultant.ru>
20. <https://rusneb.ru>., <https://retrokinga.com>>kak-kalikob

Redaksiyaya daxil olub 16.01.2023

UOT 376

S.A.Abasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s-asadzade@mail.ru

BEYİN TƏKAMÜLÜNÜN VƏ STRUKTURUNUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *psixika, lokalizasiya, konsepsiya, psixi fəaliyyət, funksiya, mexanizm*

Psixika və beyinin mütənasibliyi məsələsi təbiətşünaslığın ən vacib problemləri sırasına aiddir. Uzun müddət beyin özünəməxsus "qara qutu" sayılırdı, əksər insanların şüurunda isə bədən və ruh arasında prinsipial fərq sarsılmaz idi. Lakin tədricən, beyin mürəkkəb struktura malik olan psixikanın maddi substratı kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Psixi prosesləri beyin müəyyən sahələrinin funksiyaları kimi təqdim etmək üçün ilk cəhdlər hələ orta əsrlərdə meydana çıxmağa başladı. Bu cəhdlər filosoflar və təbiətşünaslar təsəvvür, düşüncə və hafizə kimi funksiyaları beyin üç mədəciyinə yerləşdirməyin mümkün olduğunu hesab etdikləri zaman həyata keçirilirdi. Lakin beyin və psixi funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi probleminin əsl tədqiqi XIX əsrdə başlamışdır və hal-hazırda elmdə yaranmış bu məsələyə müxtəlif cür cavab verən dörd əsas yanaşmanı ayırmaq olar: psixi funksiyalar beyinlə necə bağlıdır? Bu, dar lokalizasiyadır (və ya psixomorfoloji konsepsiyadır), antilokalizasiyadır (və ya ekvipotensiallıq konsepsiyasıdır), ali psixi funksiyaların (APF) sistemli dinamik lokallaşdırılması konsepsiyası və eklektik nəzəriyyədir.

C.A.Абасова

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЭВОЛЮЦИИ И СТРУКТУРЫ МОЗГА

Ключевые слова: *психика, локализация, концепция, психическая деятельность, функция, механизм*

Вопрос о пропорциональности психики и мозга является одной из важнейших проблем естествознания. Долгое время мозг считался своеобразным «черным ящиком», и в сознании большинства людей принципиальная разница между телом и душой была незыблемой. Но постепенно мозг стал рассматриваться как материальный субстрат психики, имеющий сложное строение. Первые попытки представить психические процессы как функции определенных областей мозга стали появляться еще в средние века. Эти попытки были предприняты, когда философы и естествоиспытатели считали, что можно разместить такие функции, как воображение, мышление и память, в трех желудочках мозга. Однако реальное изучение проблемы взаимодействия мозга и психических функций началось еще в XIX веке, и на данный момент можно

выделить четыре основных подхода, дающих разные ответы на эту проблему в науке: как связаны психические функции и мозг? Эта узкая локализация (или психоморфологическая концепция), антилокализация (или концепция экvipотенциальности), концепция системной динамической локализации высших психических функций (ВПФ) и эклектическая теория.

S.A.Abasova

BASIC PRINCIPLES OF EVOLUTION AND STRUCTURE OF THE BRAIN

Keywords: *mind, localization, concept, mental activity, function, mechanism*

The question of the proportionality of the psyche and the brain is one of the most important problems of natural science. For a long time, the brain was considered a kind of "black box", and in the minds of most people, the fundamental difference between the body and the soul was unshakable. But gradually the brain began to be regarded as a material substratum of the psyche, which has a complex structure. The first attempts to present mental processes as functions of certain areas of the brain began to appear as early as the Middle Ages. These attempts were made when philosophers and natural scientists thought that functions such as imagination, thinking, and memory could be located in the three ventricles of the brain. However, the real study of the problem of the interaction of the brain and mental functions began in the 19th century, and at the moment there are four main approaches that give different answers to this problem in science: how are mental functions and the brain related? This narrow localization (or psychomorphological concept), anti-localization (or the concept of equipotentiality), the concept of systemic dynamic localization of higher mental functions (HMF) and eclectic theory.

Psixika və beyinin mütənasibliyi məsələsi təbiətşünaslığın ən vacib problemləri sırasına aiddir. Uzun müddət beyin özünəməxsus "qara qutu" sayılırdı, əksər insanların şüurunda isə bədən və ruh arasında prinsipial fərq sarsılmaz idi. Lakin tədricən, beyin mürəkkəb struktura malik olan psixikanın maddi substratı kimi nəzərdən keçirilməyə başladı. Psixi prosesləri beyin müəyyən sahələrinin funksiyaları kimi təqdim etmək üçün ilk cəhdlər hələ orta əsrlərdə meydana çıxmağa başladı. Bu cəhdlər filosoflar və təbiətşünaslar təsəvvür, düşüncə və hafizə kimi funksiyaları beyin üç mədəciyinə yerləşdirməyin mümkün olduğunu hesab etdikləri zaman həyata keçirilirdi. Lakin beyin və psixi funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi probleminin əsl tədqiqi XIX əsrdə başlamışdır və hal-hazırda elmdə yaranmış bu məsələyə müxtəlif cür cavab verən dörd əsas yanaşmanı ayırmaq olar: psixi funksiyalar beyinlə necə bağlıdır? Bu, dar lokalizasiyadır (və ya psixomorfoloji konsepsiyadır), antilokalizasiyadır (və ya ekvipotensiallıq konsepsiyasıdır), ali psixi funksiyaların (APF) sistemli dinamik lokallaşdırılması konsepsiyası və eklektik nəzəriyyədir.

Dar lokalizasiya konsepsiyasının meydana çıxması məşhur Avstriya anatomu Francis Gallun (1758— 1828) adı ilə əlaqələndirilir. Ayrı-ayrı xəstəliklərin beynin bu və ya digər sahələrinin zədələnməsi ilə bağlı olduğunu nəzərə alaraq, o, "insanın mürəkkəb qabiliyyətlərinin beynin ayrı-ayrı, ciddi məhdud sahələri ilə sıx bağlı olduğunu güman edib. F.Qall hesab edirdi ki, insanların beyninin xüsusiyyətləri ilə onların kəlləsinin forması arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Bu asılılığı beyin qabığının müxtəlif sahələrinin böyüməsinin intensivliyində fərqlər ilə izah edirdi (1).

Tədqiqatçı "frenologiya" adı altında bu ideyaları yaymış və onların geniş dairələrdə tanınmasına nail olmuşdur. XIX əsrin birinci rübündə frenologiya yüz ildən sonra populyar olan psixoanalizdən heç də geri qalmırdı. A.S.Puşkin də ətrafında olan tanış qadınların "sevimli xüsusiyyətlərini" təhlil edərək bu ideyalarla maraqlanırdı. 1825-ci ildə o, Anna Kernə bir məktubda müraciət edərək ərini atmaq və onun yanına gəlmək təklifini etdi. A.S.Puşkin bunu əsasən Anna Kernin "uçuş orqanı"-nın çox güclü inkişaf etdiyi ilə izah edirdi. "Uçuş orqanı" səyahətə olan sevgini Qallın əsərində 13 nömrə ilə qeyd edilmişdi və burun kökündən alınının ortasına doğru yerləşən iki şişkinliklə səciyyələnirdi. Həmin nahiyədə bu cür şişkinlikləri olan insanlara, guya səyahət etmək və ya "uçmaq" arzusu ilə xarakterikdir.

Əslində, bu, xüsusi funksiyanı beyin ciddi məhdud sahəsinə bağlamaq üçün ilk cəhd idi, lakin təəssüf ki, nəzəriyyə ciddi tədqiqatlara əsaslanmadı və əsaslı tənqidlərə məruz qaldı. Bundan əlavə, Gall əqli bacarıqların qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodlara malik deyildi və onun bir çox nəticələri ayrı-ayrı insanların kəlləsinin ölçülməsinə əsaslanırdı. Tədqiqatçı həmin hər hansı bir xüsusiyyətin daşıyıcısı kimi baxırdı, "mehraban" və ya "özünə qapanıq" kimi. F.Hallem tərəfindən hazırlanmış frenoloji xəritələr (1818) tezliklə unuduldu və uzun müddət ərzində ayrı-ayrı funksiyanın beynin konkret sahəsi ilə əlaqəsi ideyası səhv sayılırdı (2).

Lakin 1861-ci ildə fransız anatomu Pol Broka nitqin hərəkəti sahəsinin kobud şəkildə pozulması olan xəstəni təsvir etdikdə (xəstə dodaqların, dilin və qırtlağın hərəkəti tam qorunmuş olduğu halda heç bir söz söyləyə bilmirdi), beyin tədqiqatında köklü dönüş baş verdi. Xəstənin ölümündən sonra, yarılarlaq tədqiq edilməsi nəticəsində Broka bu qüsura beynin sol yarımkürəsinin alın payının aşağı arxa tərəfinin üçdə bir hissəsində mövcud olan şişin səbəb olduğunu irəli sürdü. Beləliklə, ilk dəfə klinik olaraq beynin sahəsi müəyyən bir ilə psixi funksiyanın əlaqəsi sübut edilmişdir. Sonrakı illərdəki kəşflərin sayına görə "parlaq 70-ci illər" adlı dövr elm tarixinə daxil olmuşdur. 1873-cü ildə Alman psixiatr Karl Vernike beynin digər hissəsinin (sol yarımkürənin gicgah payının yuxarı arxa tərəfinin üçdə biri) zədələnməsi ilə eşidilən nitqin anlaşılmasının pozulması hadisəsini təsvir etmişdir. Həmin illərdə "anlama mərkəzi", "yazı mərkəzi", "məkanda oriyentasiya mərkəzləri" müəyyən

edilmişdi. Dar lokalizasiya nəzəriyyəsi elmdə beynin ən məşhur tədqiqat istiqaməti kimi diqqət çəkirdi. 1934-cü ildə Alman psixiatri K.Kleyst tərəfindən ali psixi funksiyaların dar lokalizasiyasını öyrənməyin ciddi cəhdi olmuşdur. O, Birinci Dünya müharibəsi dövründə kəllə-beyin yaralanmalarının materialları üzərində psixi funksiyaların lokallaşdırılması xəritəsini tərtib etmişdir.

Y.D.Xomskaya dar lokalizasiyanın əsas müddəalarını vurğulayır:

- funksiya beynin müəyyən bir sahəsinə aid olan və komponentlərə bölünməz əqli bacarıq kimi qəbul edilmişdir;
- beyin, öz növbəsində, müxtəlif "mərkəzlərin" cəmidir və onlardan hər biri müəyyən funksiyaya tam cavabdehdir;
- lokalizasiya dedikdə, psixikanın morfoloji strukturundan birbaşa asılılığı nəzərdə tutulurdu (4).

Lakin təəssüf ki, bu yanaşmanın nümayəndələri tanınmış klinik faktları izah edə bilmirdilər: nə üçün beynin ayrı-ayrı hissələrinin zədələnməsi zamanı eyni zamanda bir neçə psixi funksiya pozula bilərdi və nə üçün müxtəlif sahələrin zədələnməsi zamanı eyni funksiya zərər çəkə bilər.

Lokallaşmanın əksinə olaraq, antilokalizasiya (ekvipotensial konsepsiya) meydana çıxdı. Bu istiqamətin ən parlaq nümayəndələri M.Flurants, K.Qoldşteyn, Qolts K.Leşli və Vürsburq məktəbinin psixoloqları idi. Mişel Flurants beynin ayrı-ayrı hissələrə bölünmədiyini, beyin qabığının homogen və bərabər olduğunu iddia edirdi. Mişel Flurantsın fikirlərinə əsasən qaraciyər öd ifraz etdiyi kimi, beyin də psixikanı istehsal edir. Flurantsın tərəfindən əldə edilən nəticələr frenoloqların təcrübələrinə zidd idi. O, beyin qabığının qismən zədələnməsinin davranışa təsir etmədiyini və ixtiyari hərəkətlərin qəbul edilməsi və tənzimlənməsi kimi yüksək psixi prosesləri pozmaq üçün bütün beynin zədələnməsinin lazım olduğunu aşkar etdi. M.Flurantsın tədqiqatlarını, siçovullar üzərində təcrübələr aparən məşhur İngilis nevroloq K. Leşli davam edərək sübut etmişdir ki, psixi funksiyaların pozulma səviyyəsi zədələnmə ocağının lokallaşma yerindən deyil, zədələnmə sahəsinin kütləsindən asılıdır. Yaxud başqa sözlə, funksiyanın pozulması zədələnmənin yerindən deyil ("ekvipotensial qanun"), zədələnmənin miqdarından ("kütləvi təsir qanunu") asılıdır. Y.D.Xomskayanın əsərlərinə əsaslanaraq, antilokalizatorların əsas metodoloji müddəalarını göstərmək olar:

- psixi funksiya komponentlərə bölünməyən psixi bacarıqdır;
- funksiyaların lokalizasiyası psixi və morfolojiyin birbaşa nisbətini təmsil edir;
- beyin bütün şöbələrində bütün əli funksiyalar üçün bərabər olan vahid bir tamdır;
- psixi funksiya bütün beyin ilə bərabər əlaqəlidir.

XIX əsrin 70-80-ci illərində bu və ya digər "beyin mərkəzləri"nin müəyyən edilməsi beyin haqqında primitiv, diferensiasiya olunmayan sinir

kütləsi kimi təsəvvürləri şübhə altına aldı. Həm də lokalizatorların, həm də onların rəqiblərinin opponenti ingilis nevroloqu Cey Hyulinqs Cekson psixi proseslərin mürəkkəb formalarının beyin təşkilinə onların quruluş səviyyəsi mövqeyindən yanaşılmalı, sinir mərkəzlərinin quruluşuna iyerarxik yanaşma təklif edilməlidir. Bu müddəalar daha sonra (XX əsrin birinci yarısında) fon Monakov (1914), Hed (1926) və Goldstein (1927) tərəfindən inkişaf etdirildi. Onlar hər iki yanaşmanı birləşdirməyə çalışdılar ki, bu da eklektik konsepsiyanın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu konsepsiyaya əsasən müəyyən sahələrdə ancaq nisbətən elementar olan sensor və ya motor funksiyaları lokallaşdırmaqolar. Lakin ali psixi funksiyalar bütün beyin ilə bərabər sürətdə bağlıdır (5).

Bundan başqa, G.Helmqolts, Ç.Şerinqton, E.Edrian, C.Eklz kimi dahi fizioloqların tərəfdarı olan idealist konsepsiya mövcud idi. Bu konsepsiyanın tərəfdarları beyni və psixikani birləşdirmək imkanlarını ümumiyyətlə inkar edirdilər.

Təəssüf ki, araşdırılmış tədqiqat istiqamətlərindən heç biri insanın psixi fəaliyyətinin əsl mexanizmlərini müəyyənəşdirməyə imkan vermirdi. Bu problemi həll etmək üçün psixi funksiyaların və beyinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin metodoloji əsasını yenidən nəzərdən keçirmək lazım idi. Nəticədə A.R.Luriyanın psixi funksiyaların sistemli dinamik lokallaşdırılması nəzəriyyəsi meydana gəldi.

Bu konsepsiya psixi hadisələrin fizioloji funksiyaların sistem keyfiyyətləri kimi anlayışına əsaslanır və əsas baza İ.P.Pavlov tərəfindən formalaşdırılmış, A.R.Luriya və L.S.Vıqotski tərəfindən inkişaf etdirilmiş psixi funksiyaların dinamik təşkili prinsipidir. İ.P.Pavlov böyük yarımkürələr qabığında "analizator mərkəzləri" və "səpələnmiş periferiya"ni müəyyən etmiş və A. Uxtomski ilə birlikdə analizator sisteminin müxtəlif elementlərində həyəcan və tormozlanma proseslərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri kimi funksiyaların dinamik lokallaşdırılması prinsipini formalaşdırmışlar ki, bunun sayəsində orqanizmin cavab reaksiyası yaranır. A.A.Uxtomski dinamik sistemə daxil olan müxtəlif elementlərin müvəqqəti göstəricilərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu ideyalar N.P.Bexterevanın və onun həmkarlarının əsərlərində təsdiqini tapıb. Onların apardıqları tədqiqatlar göstərir ki, istənilən mürəkkəb psixi fəaliyyət vahid sistemin halqalarını təşkil edən beyin zonalarının mürəkkəb əlaqəli işi ilə təmin olunur. Bu halqələrin bəziləri "sərt", yəni psixi funksiyaların həyata keçirilməsində daim iştirak edirlər, digərləri isə yalnız müəyyən şərtlər daxilində işə daxil olan "çevik" olurlar. Sistemin "çevik" halqaları hərəkətli dinamik aparatdır, bunun sayəsində funksiyaların dəyişkənliyi əldə edilir.

A.R.Luriya və L.S.Vıqotski "funksiya", "lokallaşma" və "simptom" kimi anlayışları bir daha nəzərdən keçirmişlər. Neyropsixologiya üçün mərkəzi olan

"ali psixi funksiyaları" anlayışı L.S.Vıqotski tərəfindən elmə təqdim edilmiş və sonra A.R.Luriya tərəfindən ətraflı işlənmişdir. "Ali psixi funksiyalar (APF) dedikdə, müvafiq motivlər əsasında həyata keçirilən, müvafiq məqsəd və proqramlar ilə tənzimlənən və psixi fəaliyyətin bütün qanunauyğunluqlarına tabe olan şüurlu psixi fəaliyyətin mürəkkəb formaları başa düşülür".

Bu yanaşma sayəsində psixi funksiyaları sadə bacarıq kimi deyil, mürəkkəb quruluşa və bir çox komponentlərə malik olan psixoloji sistem kimi nəzərdən keçirməyə başladılar. Funksiyanın funksional sistem kimi başa düşülməsi, birincisi, onun tərkibinə daxil olan hissələrin (dəyişən vasitələrin köməyi ilə daimi məsələlərin həlli) hərəkətliyi haqqında təsəvvürə və ikincisi, funksional sistemin mürəkkəb tərkibinin həmişə afferent (tənzimləyən) və efferent (həyata keçirən) komponentlərin bütöv bir dəstini əhatə etməsinə əsaslanır.

Bu baxımdan APF-nin lokallaşması funksional sistemin çoxkomponentli tərkibinə əsaslanan prosesdir. APF, kompleks funksional sistemlər kimi, hər biri kompleks psixi proseslərin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verən beynin birgə işləyən zonalarının kompleks sistemlərini əhatə etməlidir. APF-nin lokallaşması haqqında sistemli təsəvvürlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- APF vasitəli xarakter daşıyır (tarixən formalaşmış köməkçi xarici vasitələrə əsaslanan vahid funksional sistemdə birləşən beynin ayrı-ayrı sahələri arasında funksional əlaqənin yaradılması üçün mühüm amillərdir);

- APF-nin lokallaşması həm uşağın inkişafı prosesində, həm də təlimin ardıcıl mərhələlərində davamlı olmayaraq dəyişkəndir.

Yenidən işlənmiş "Funksiya" və "lokallaşma" anlayışlarına əsaslanaraq, A.R.Luriya və L.S.Vıqotski APF-nin sistemli dinamik lokallaşdırılması konsepsiyasını formalaşdırıblar. Bu konsepsiyaya görə, insanın hər hansı bir fəaliyyəti beyin aparatlarının birgə kompleks işi ilə təmin olunan mürəkkəb funksional sistemdir. Bu funksional sistemlər ontogenezdə formalaşır və konkret tapşırıqdan asılı olaraq dinamik şəkildə yenidən qurula bilər. Onlar ikili struktur prinsipinə malikdirlər – şaquli və üfüqi. Beləliklə, müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsində olan psixi funksiyalar bir sıra kortikal, subkortikal zonaların, beyni aktivləşdirən sistemin iştirakı ilə həyata keçirilir və buna görə də qabığının bir hissəsində lokallaşma bilməz. Eyni aparat müxtəlif fəaliyyət növlərini təmin etmək üçün yenidən qurula bilər. APF beyin tərəfindən tam olaraq təmin edilir, lakin hər bir ali funksiyanın həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verən yüksək səviyyədə diferensiasiya olunmuş bölmələrdən, sistemlərdən ibarətdir.

"Simptom" anlayışına yenidən baxılması A.R.Luriya tərəfindən neyropsixologiyanın əsas metodu olan – sindromların təhlili metodunu işləyib hazırlamışdır. Simptom dedikdə, funksiyanın pozulmasını büruzə verən əlaməti başa düşülür. Dar lokalizasiya tərəfdarları hesab edirdilər ki, beynin müəyyən

hissəsinin zədələnməsi nəticəsində meydana gələn pozulmalar bu funksiyanın beynin zədələnmiş hissəsində lokallaşmasına dair birbaşa sübutdur. Əgər funksiyanı müxtəlif beyin şöbələrinin iştirak etdiyi mürəkkəb funksional sistem kimi nəzərdən keçirsək, onlardan hər hansı birinin zədələnməsi bütövlükdə funksiyanın pozulmasına gətirib çıxarır. Buna görə də "simptom" hələ onun lokallaşması haqqında heç bir şey demir. Buna görə də, A.R.Luriya simptomatik analizdən sindromlu analizə keçməyi mümkün hesab etdi. Sindrom dedikdə (yunan. syndrome-kümelənme, Stitch), simptomların məcmusu və ya simptomokompleks başa düşülür. Sindrom analizi bir tərəfdən beynin ciddi məhdudlaşdırılmış zədələnmə ocağı nəticəsində yaranan bütün simptomların müqayisəsini, digər tərəfdən isə müxtəlif lokalizasiyalı zədələnmə ocaqları nəticəsində bir funksional sistemin pozulmalarının hərtərəfli təhlilini nəzərdə tutur. A.R.Luriya sindromlu analizin tətbiqi üzərində işləyərkən Teyberin ikili dissosiasiya prinsipinə əsaslanırdı, buna görə də beynin lokal zədələnməsi zamanı bəzi psixi proseslərin axını pozulur, digər psixi proseslər isə qorunmuş olaraq qalır. Beynin lokal zədələnməsi zamanı yaranan sindromun və ikili dissosiasianın hərtərəfli neyropsixoloji təhlili psixi proseslərin özlərinin struktur təhlilinə yaxınlaşmağa imkan verir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, ali psixi funksiyaların sistemli dinamik lokallaşması nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını qeyd etmək olar:

- hər bir psixi funksiya mürəkkəb funksional sistemdir və beyin tərəfindən vahid tamlıq kimi təmin edilir. Eyni zamanda, müxtəlif beyin strukturları bu funksiyanın həyata keçirilməsinə öz xüsusi töhfəsini verir;

- funksional sistemin müxtəlif elementləri beynin bir-birindən kifayət qədər uzaq hissələrində ola bilər və zəruri hallarda bir-birini əvəz edir;

- beynin müəyyən hissəsinin zədələnməsi zamanı "ilkin" qüsurlar yaranır-bu beyin strukturuna xas olan işin müəyyən fizioloji prinsipinin pozulması ilə nəticələnir;

- müxtəlif funksional sistemlərə daxil olan ümumi halqanın zədələnməsinin nəticəsi olaraq, "ikinci dərəcəli" qüsurlar meydana gələ bilər.

Hal-hazırda ali psixi funksiyaların sistemli dinamik lokalizasiyası nəzəriyyəsi psixika və beynin qarşılıqlı əlaqəsini izah edən əsas nəzəriyyədir.

Beynin funksional təşkili haqqında üç nəzəri mənbə.

Heyvan və insan beyninin funksional təkilini öyrənmək üçün üç üsuldan istifadə olunur. Müqayisəli-anatomik məlumatlar metodu, beynin ayrı-ayrı sahələrinin fizioloji qıcıqlanma metodu və beynin məhdud sahələrinin zədələnməsi metodu. Son üsulda insan beyninin öyrənilməsində lokal beyin zədələnmələri ilə xəstənin davranışında dəyişikliklər üzərində klinik müşahidələrdən istifadə olunur.

1. Müqayisəli-anatomik məlumatlar.

Heyvanların fəaliyyətinin təşkilinin əsas prinsiplərini araşdırmaq üçün və beynə psixika orqanı kimi baxarkən istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Абашев-Константиновский А.Л.* Психические нарушения при органических заболеваниях головного мозга. К.: Медицина, 1959, 714 с.
2. *Адрианов О.С.* О принципах организации интегративной деятельности мозга. М.: Наука, 1976, 279 с.
3. *Зинченко В.П., Мамардашвили М.К.* Изучение высших психических функций и категория бессознательного. Бессознательное. Новочеркасск: Агентство «Сагуна», 1994, 534 с.
4. *Лурия А.Р.* Мозг человека и психические процессы: в 2-х т-х, Т. 1, М.: Педагогика, 1963, 980 с.
5. *Лурия А.Р.* О двух видах perseverаций при поражениях лобных долей мозга // Лобные доли и регуляция психических процессов. Нейропсихология: Учебник для вузов. 4-е изд. М.: МГУ, 1966, 483 с.

Redaksiyaya daxil olub 14.02.2023

UOT 359

N.Z.Çaləbiyev
ADPU Şəki filialı
n_chelebiyev@mail.ru

PRAKTİK PSIXOLOJİ XİDMƏT SİSTEMİNDƏ PSIXOTERAPİYA METODLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Açar sözlər: psixoterapiya, psixoterapiyanın növləri, psixoterapiya metodları, fərdi psixoterapiya, qrup psixoterapiyası, uşaq psixoterapiyası, psixoterapevtik diaqnoz

Məqalədə praktik-psixoloji xidmət işində psixoterapevtik metodlardan istifadə imkanlarından bəhs edilir. Müəllif insanların, o cümlədən uşaq və yeniyetmələrin psixoloji problemlərinin aradan qaldırılması və korreksiyası üçün müasir psixoterapevtik təcrübədə özünü doğrultmuş bir sıra metodlardan danışmış, praktiki əhəmiyyət kəsb edən məsələləri araşdırmış, fərdi və qrup şəklində aparılan psixoterapevtik işin məzmunu, forma və metodlarından bəhs etmişdir.

Н.З.Чалабиев

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В СИСТЕМЕ ПРАКТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ

Ключевые слова: психотерапия, виды психотерапии, методы психотерапии, индивидуальная психотерапия, групповая психотерапия, детская психотерапия, психотерапевтический диагноз

В статье говорится о возможностях использования психотерапевтических методов в психологической службе. Автор рассказывает о ряде методов, оправдавших себя в современной психотерапевтической практике по ликвидации, устранению и коррекции психологических проблем людей, в том числе детей и подростков, затронул вопросы, имеющие практическую значимость, о содержании, формах и технике психотерапевтической работы, проводившейся в индивидуальной и групповой форме.

N.Z.Chalabiyev

THE OPPORTUNITIES OF USING FROM PSYCHOTHERAPY METHODS AT PRACTIC-PSYCHOLOGICAL SERVICE SYSTEM

Keywords: the types of psychotherapy, the methods of psychotherapy, the individual psychotherapy, the psychotherapy of the group, the psychotherapy of the infant, the psychotherapeutic diagnosis

It is deal with the opportunities of using from psychotherapy methods at practic- psychological service system in the article. The author treats some methods which prove its value at the modern practice of psychotherapy that the removing psychological of person also infant and teenagers of its correction. The author also mentions practice important tasks about the psychotherapeutic content, the forms and the techniques which are conducted in the form of individual and group.

Müasir dövrdə dünyanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələrində psixoloji xidmət sistemində elmi və praktik istiqamətlərlə yanaşı, tətbiqi istiqamətə də ehtiyac və tələbat get-gedə artmaqdadır. Psixoloji biliklərin yeni müstəqil sahələri meydana gəlir, ictimai həyatın və praktikanın bir çox sahələrində psixoloji biliklərin tətbiqinə əsaslanan yeni xidmət sahələri yaranır. Psixi problemlərin bəşəriyyəti bürüdüüyü yeni əsrdə atılmış körpələr və qocalar evində, nikah evlərində, təhsil və tibb müəssisələrində, hərbi hissələrdə, cəzaçəkmə müəssisələrində və s. psixoloji yardıma tələbatın artması danılmaz reallığa çevrilmişdir. Ailə həkimi, ailə vəkili kimi sosial institutlarla yanaşı, ailə psixoloqu institutu da formalaşmaqdadır. Respublikamızda son onillikdə psixoloji yardıma ehtiyacı olan insanlar üçün psixoloji xidmət mərkəzləri, konsultativ və terapevtik mərkəzlər yaradılır.

Psixoterapiya (yunanca “psyche”-ruh və “therapeia”-qulluq, müalicə) sözlərindən götürülmüşdür. Tibbi (klinik) psixologiyanın bu sahəsi insanın bir sıra psixi, əsəb və psixosomatik xəstəlikləri zamanı onun emosiyalarına, mühakimələrinə və mənlilik şüuruna kompleks verbal və qeyri-verbal müalicəvi təsirləri nəzərdə tutur [1, s.287].

Psixoterapiya insanın psixi problemlərinin aradan qaldırılmasına, onun simptomlarının ləğvinə, ətraf mühitə və özünə münasibətinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş kompleks tədbirləri özündə əks etdirir. Psixoterapevtik metodlar psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasında insan psixikasına təsir məqsədinə yönəldilmiş xüsusi üsullar və vasitələr məcmusudur [2, s.22]. Müasir psixoterapiyanın *fərdi psixoterapiya, qrup psixoterapiyası, ailə psixoterapiyası, rasionall psixoterapiya, suggestiv psixoterapiya, narkopsixoterapiya, aytogen məşq, kənd əmək terapiyası üzrə özünü-tədqiqat, koqnitiv psixoterapiya, davranış (biheviör) psixoterapiya, loqoterapiya, psixosintez, transpersonal, gəştaltterapiya, oyun terapiyası, musiqi terapiyası, biblioterapiya, mühitlə terapiya (sosioterapiya), rəng terapiyası, rəqs terapiyası, nağıl terapiyası və art-terapiya (rəsm və ya incəsənətlə müalicə terapiyası)* kimi növləri fərqləndirilir. Elmi ədəbiyyatlarda şəxsiyyətə yönəlmə baxımından psixoterapiyanın **fərdi və qrup psixoterapiyası** kimi formalarının adı çəkilir. **Fərdi psixoterapiyada** müalicəvi təsirin səmərəli həlledici amili psixoloqun və pasiyentin bir-birinə qarşı inama və hörmətə əsaslanan psixoterapevtik əlaqə və ünsiyyətidir.

Fərdi psixoterapiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) pasiyentin şəxsiyyətinin dərinədən öyrənilməsi; 2) xəstəliyin meydana çıxması və mövcudluğunu şərtləndirən etiopatogenetik mexanizmlərin öyrənilməsi və aşkara çıxarılması; 3) pasiyətdə psixi və somatik pozğunluqların mövcudluğunun səbəb-nəticə əlaqələrinə əsaslanmaqla onun tərəfindən dərk olunmasına nail olmaq; 4) pasiyətdə öz keçmişi və gələcəyi barədə formalaşdırmış aşağı özünüqiyətləndirmənin aradan qaldırılmasına yönəlmiş korreksiya işinin aparılması; 5) medikamentoz və qeyri-medikamentoz terapiyanın tətbiqi; 6) xəstəliyin kəskinləşməsinə səbəb ola biləcək psixotraumatik situasiyaların rəasional həllində pasiyentə kömək etmək.

Qrup psixoterapiyası dedikdə, psixi problemləri (nevrozlar, alkoqolizm, narkomaniya və s.) olan insanlar qrupunun klinist-psixoloq tərəfindən müalicəsi məqsədi ilə autogen məşq, relaksasiya və s. vasitəsilə psixoterapevtik qruplar (8-10 nəfər) şəklində apardığı psixoterapevtik təlim və məşqlər nəzərdə tutulur. Qrup psixoterapiyası üzrə iş prosesində həkim-psixoterapevt xüsusi qrup şəklində seçilmiş xəstələrə onların xəstəliyinin patoloji mahiyyətini izah edir, sağalma proqnozlarını əsaslandırır və psixoterapevtik metodlarla müalicəvi tədbirləri həyata keçirir. Qrup psixoterapiyası həmçinin psixoloji treninqin, ünsiyyət texnikası səviyyəsinin yüksəldilməsinin təşkili kimi məsələlərin həllini də nəzərdə tutur. Qrup psixoterapiyasının tətbiq sahələri genişdir. Nevrotik və şəxsiyyət pozuntuları, alkoqolizm, narko və taksikomaniya, adaptasiya pozuntusu, sizofreniya və epilepsiya da daxil olmaqla psixi xəstəliklərin müxtəlif formaları bura aid edilir. Uzunmüddətli psixoterapiya işi zamanı psixoterapevt uşaq və yeniyetmələrlə həftədə 3-4 dəfə və hər dəfə də 1,5 saat olmaqla təxminən 3 ay iş aparmalıdır. Qısamüddətli terapiya zamanı isə 5-7 gün ərzində hər gün 4 saat işləmək lazımdır. Qrup psixoterapiyasında hər qrupda 8-12 nəfər hər iki cinsdən olan iştirakçı ola bilər.

Öz xarakterinə görə psixoterapevtik qruplar adətən “açıq” və “qapalı” olur. “Açıq” qruplara cəlb edilmiş xəstələrdən müəyyən müalicə kursunu başa çatdıranlar qrupu tərk edə bilərlər. Qapalı qruplar isə bütün müalicə kursu boyu müalicə tam başa çatanaqək dəyişməz qalır. Rus psixoterapevti B.D.Karvarskiyə görə, qapalı qruplarda müalicə kursu keçən iştirakçılar arasında qarşılıqlı münasibətlər və qarşılıqlı təsirlərə, yəni, qrup dinamikasına aşağıdakılar daxildir: 1) qrup üzvlərinə təsirin və onun formalaşdırılmasına aid ümumi qrup normalarının, vəzifələrin və məqsədlərin olması; 2) qrupun strukturu və qrupda liderliyin xarakteri; 3) “qrup rolları” adlandırılan rolların uyğunluğu; 4) qrupun yekdilliyi-qrupun onun bütün iştirakçıları üçün cəlbədicisi olması; 5) qrup gərginliyi, düşmənçilik və antipatiyanın təzahürü; 6) qrupun ayrı-ayrı üzvləri arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı təsirdə keçmiş emosional təcrübənin və stereotiplərin aktuallaşması; 7) yarımqrupların

formalaşması, onların əvvəlki bütöv qrupla münasibəti və onun fəaliyyətinə təsiri.

Qrup psixoterapiyası metodlarına qrup diskussiyası, rollu oyunlar, psixogimnastika, proyektiv rəsmlər və musiqi terapiyası aiddir [3, s.263]

Ailə psixoterapiyası psixoterapiyanın yeni sahələrindən biri olub, ailədə formalaşmış və ailə üzvləri ilə əhəmiyyətli şəkildə bağlı olan xəstəliklərin müalicəsi və sosial reabilitasiyası, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi və korreksiyası metodları sistemini nəzərdə tutur. Onun psixoanalitik ailə psixoterapiyası, sistemli ailə psixoterapiyası, strateji ailə psixoterapiyası, ər-arvad psixoterapiyası, kommunikativ ailə psixoterapiyası və ailə davranış psixoterapiyası kimi növləri vardır [4, s323-447]. Ailə psixoterapiyası bir və ya iki psixoterapevt tərəfindən pasiyentə və onun ailə üzvlərinə (ər-arvad, valideynlər, uşaqlar) müşahidə və psixokorreksion tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilən psixoterapevtik təsirlərin forma və texnikasını nəzərdə tutur. Ailə psixoterapiyası üzrə iş oxşar problemləri olan bir neçə ailə qruplarında da həyata keçirilə bilər. Belə qruplar psixoterapevtik ailə qrupları adlanır. Ailə psixoterapiyası adətən ambulator şəraitdə həyata keçirilir.

Rasional psixoterapiya metodu xəstəyə onun xəstəliyinin keçmiş və gələcəyi haqqında məntiqi dəlillərə əsaslanan proqnozlar verməyi, öz imkan və perspektivini dərk etməyi və özünə münasibəti dəyişməyə yönəldilmiş tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. Bunun üçün direktiv yanaşmaya, müayinə və müalicə həkiminin nüfuzuna, peşəkar biliklərinə istinad edilməlidir. Rasional psixoterapiyada adətən izah, inandırma, bəyənmə və təqdir etmə, cəlb etmə və s. kimi metodlardan istifadə olunur. Rasional psixoterapiya fərdi və qrup, o cümlədən ailə qrupları şəklində həyata keçirilə bilər.

Suggestiv psixoterapiyanın bir sıra variantları, forma və texnikaları vardır. O, həm ayıq vəziyyətdə, həm də hipnotik və narkotik (medikamentoz) yuxu vəziyyətində birbaşa və dolaylı yolla tətbiq edilə bilər. İnsanı hipnoz vəziyyətinə salmaq üçün əsas eşitmə aparatına, görmə aparatına, dəri ekstremitetlərinə təsir etmək lazımdır [5, s.19].

Autogen məşq bir neçə öyrədici seanslardan sonra xəstənin özü tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Autogen məşq sağlamlığın, əhvali-ruhiyyənin psixoloji özünütənzimləmə üsuludur. Onu psixoloji gimnastika və özünühipnoz da adlandırırlar. Autogen məşq texnikasını bilən hər bir şəxs öz iradəsi gücünə arxalanaraq, işlənən vaxt öz orqanizminə təsir etməklə psixi problemlərdən azad ola bilər. Autogen məşq oturaq, yarımoturaq və uzanmış vəziyyətlərdə tətbiq edilə bilər. Bu metodun tətbiqi 4 mərhələni əhatə edir:

1) bədəndə və onun ayrı-ayrı hissələrində ağırlıq hissənin yaradılması; 2) bədəndə istilik hissənin yaradılması; 3) tənəffüs rejiminin ixtiyari olaraq tənzimlənməsində uğurlar; 4) alın nahiyəsində sərinlik duyğusunun meydana gəlməsi. Autogen məşq depressiya və dalgınlıq hallarında, psixosomatik baş

ağrıları, stenokardiya və s. hallarda tətbiq edilə bilər. Autogen məşqin davam etmə müddəti 20-90 dəqiqə hədlərində ola bilər.

Narkopsixoterapiya zamanı verbal təsirlərin və farmakoloji vasitələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində tam olmayan narkoz halı yaratmaq mümkündür. Adətən bu metoddan kliniki praktikada daha çox isterik nevrozlardan, neyrosomatik pozuntulardan əziyyət çəkən xəstələrin müalicəsində istifadə olunur. Müalicə ambulator və stasionar şəraitlərdə aparılır.

Koqnitiv psixoterapiya. Bu istiqamətin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, insanın həyatında reallıqlar haqqında yanlış, qeyri-real təsəvvürlər affektiv pozuntuların inkişafının əsasını təşkil edir. Koqnitiv psixoterapiyada tətbiq olunan metodlar xəstəyə özünü və ətraf aləmi daha real qavramağa, neqativ affektləri pozitivlərlə əvəzləməyə xidmət edir. Praktik olaraq bu, pasiyentlərin ümumi fəallığının genişləndirilməsi, onların qarşısında real vəzifələrin qoyulması və “kiçik uğurlar” terapiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Koqnitiv psixoterapiyada əsas cəhətlərdən biri affektiv pozuntuları olan pasiyentlərin öz yanlış əqli nəticələrinin intellektual baxımından özləri tərəfindən yenidən qiymətləndirilməsidir. Koqnitiv psixoterapiya yüngül və orta ağırlıq dərəcəli depressiya, həyəcanlanma, adaptasiya pozuntusu, fobiya, kompulsiv və somatoform pozuntuları olan xəstələrlə terapevtik iş praktikada daha çox tətbiq edilir.

Davranış (biheviorial) psixoterapiya. Psixoterapiyanın geniş tətbiq olunan növlərindən biridir. Onun müalicə metodikasının əsasında iki əsas element özünü göstərir: pasiyentdə qorxu ilə heç bir əlaqəsi olmayan yeni reaksiyanın formalaşdırılması və eyni zamanda onun qorxusunun şərti tormozlandırılması. Praktik olaraq bu, reaksiya vəziyyətində olan pasiyentə tədricən onda qorxu əmələ gətirən psixotraumatik vəziyyətin iyerarxiyasının tədricən nümayiş etdirilməsi ilə reallaşdırılır. Nəticədə tədricən pasiyentdə bu qorxu yaradan vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsinə və prosedurun sonunda pasiyentdə həyəcanlılığa, qorxuya səbəb olan ən güclü stimula belə öz təsirini itirməsi ilə başa çatır.

Loqoterapiya psixoterapiyada psixodinamik istiqamətin metodlarından biridir. Onun əsasında insanın mövcudluğunun mənası və onun pasiyent tərəfindən axtarılması durur. Loqoterapevtik istiqamətin nümayəndələri belə hesab edir ki, insanlarda psixoloji çətinliklərin və neqativ yaşantıların meydana gəlməsinin əsas səbəbi məhz insanların “həyatın mənası”nı axtarmağa can atmamaları, ona aparan yolları görə bilməmələridir. Ona görə də insanlarda həyatın mənasızlığı duyğusu baş qaldırır və bu bir çox hallarda suicidal davranışa (özünəqəsdə) səbəb olur. Əslində isə həyatın mənası obyektiv olaraq həyatın hər bir anında, hətta faciəvi anlarında da mövcuddur. Loqoterapiyanın əsas vəzifəsi pasiyentə öz gələcək həyatının mənasını və perspektivini dərk etməkdə psixoloji yardımın göstərilməsindən ibarətdir.

Psixosintez psixodinamik psixoterapiyanın metodlarından biridir. Onun əsas vəzifəsi psixoanaliz metodları ilə alınmış informasiyanı pasiyentə izah etməkdən və ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Psixosintez psixoloji treninqlər sistemi ilə reallaşdırılır. Psixodinamik konsepsiya çərçivəsində pasiyentlə gərginliyin zəiflədilməsi, dalğınlığın aradan qaldırılması, affektiv komplekslərin ləğvinə yönəlmiş təmrinlər keçirilir, ona öz transpensonal “Mən”inin dərk edilməsində yardım göstərilir. Psixosintez metodu tsiklotimia və distimiya, konversion fobiyalar, fobik, somotoform və qida meylinin pozuntularının müalicəsində daha çox tətbiq olunur.

Transpersonal (xolotrop) psixoterapiya şüurun vəziyyətində dərin dəyişikliklərin baş verdiyi hallarda tətbiq olunur. Bu terapiya metodu tənəffüsün sürətləndirilməsi, bədənin müxtəlif sahələrində, əzələ bloklarında gərginliyin musiqinin müşayiəti altında boşaldılması texnikasına əsaslanır. Tranpersonal terapiya fiziki və psixi travmaların və onların qalıq əlamətlərinin korreksiyasında güclü terapevtik potensiala malikdir. Depressiyanın yüngül və orta ağırlıq dərəcəli formalarında, konversion və fobik pozuntuların müalicəsində bu terapevtik metod səmərəli nəticələr verir.

Neyrolinqivistik proqramlaşdırma (NLP) psixoterapiya metodu əsasən pasiyentin kommunikasiya (görmə, eşitmə, kinestetik) kanallarına əsaslanan və onlardan hansının daha üstün olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verən metodlardan biridir. İş prosesində müalicəvi xarakterli xüsusi informasiya dəsti təklif olunur. NLP texnikası və priyomları pasiyentin adaptasiya, postravmatik stress pozuntuları, küyə düşmə, stressə kəskin reaksiya və s. kimi xəstə yaşantılarının korreksiyası məqsədi ilə tətbiq olunur.

Oyun terapiyası daha çox psixi və davranış pozuntuları olan uşaqlara psixoterapevtik təsirin üstün metodlarından biri hesab edilir. Oyun terapiyasında geniş tətbiq olunan metodlardan biri psixoloji oyunlardır. “Psixoloji oyunlar müxtəlif yaşlı uşaqlarla, xüsusən, kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla iş prosesində daha səmərəli nəticələr verir” [3, s.260-261]. Uşaqların oyun fəaliyyətində psixokorreksiya effekti oyun iştirakçıları, o cümlədən psixoterapevt arasında müsbət emosional əlaqələrin qurulması vasitəsilə əldə edilir. Oyun terapiyası uşaqlarda neqativ emosiyaları, qorxuları, özünə inamsızlığı korreksiya edir, onların ünsiyyət diapazonunu genişləndirir, adaptiv davranış qabiliyyətini gücləndirir. Oyunun strukturunun oyunçuların öz üzərlərinə götürdükləri rollar təşkil edir. Oyun əməliyyatları bu rolların reallaşdırılması vasitəsidir. Bu əməliyyatlar uşaqlara real əşyaları oyuncaqlarla əvəz etmək imkanı verir. Oyunda oyun iştirakçıları arasında real qarşılıqlı münasibətlər üzə çıxır. Bu məqsədlə uşaq yaşlarında psixoterapiya metodları kimi **nağıl terapiyası, gələncik terapiyası, rəqs terapiyası və proyektiv rəsmlər terapiyası** kimi metodlar geniş tətbiq edilir. Oyun terapiyasından adətən depressiv davranış, uşaq fobiyaları, enurez, qida meylinin pozulması,

obsessiv-kompulsiv pozuntular zamanı istifadə olunur.

Musiqi terapiyası estetoterapiyanın növlərindən biri olub, musiqi əsərlərindən müalicəvi məşqlərlə istifadəyə əsaslanır. Bu terapiya ilk növbədə pasiyentlərdə, o cümlədən yaşlılarda və uşaqlarda depressiya və əhval pozuntularının bütün formalarında musiqi dinlənilməsi yolu ilə katarsis (təmizlənmə) və emosional fəallaşdırma məqsədi ilə tətbiq olunur. Musiqi terapiyasının məzmununa məşqetdirici, psixodelik, ekstetik və digər musiqi texnikaları daxildir. Terapiyanın bu növü adətən fərdi və qrup şəklində, digər psixoterapevtik metodikalarla birlikdə tətbiq olunur.

Biblioterapiya müaliə vasitəsilə ədəbi obrazların və onlarla bağlı hisslərin, yaşantıların, istək və düşüncələrin, pasiyentin şəxsi obraz və təsəvvürlərindəki çatışmazlıqların korreksiyası məqsədilə tətbiq olunur. Terapiyanın bu metodu insanın həyəcanlı, narahat fikir və hisslərini yeni məqsədlərə və zəminə istiqamətləndirməyə xidmət edir. Psixoterapevt bu məqsədlə pasiyentin xəstəliyinin xarakterinə uyğun ədəbiyyat seçir və onu təqdim etdiyi bədii əsəri müaliə etməyə stimullaşdırır. Biblioterapiyanın tətbiqi gedişində pasiyent özü gündəlik tərtib edərək müaliə etdiyi əsərdən aldığı hisslərin ona necə təsir bağışladığına dair qeydlər aparır ki, bu da psixoterapevtə pasiyentin psixi vəziyyətinin dinamikasını və terapiyanın təsirini obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu terapiya metodundan tsiklotimiya, distimiya hallarında depressiyanın yüngül formalarında, müxtəlif fobiyalar və uşaqlarda davranış pozuntuları zamanı istifadə olunur. Metodika uşaqlar və yaşlılarla fərdi və qrup formasında, digər psixoterapevtik metodlarla birgə tətbiq oluna bilər.

Mühitlə terapiya (sosioterapiya) pasiyentdə ehtiyat uyğunlaşma – kompensasiya imkanlarının stimullaşdırılmasına yönəlmiş kompleks terapevtik tədbirləri nəzərdə tutur. Bu terapiya metodunun əsasında pasiyenti əhatə edən mikrososiumun – tibbi personalın, digər xəstələrin qohum və tanışlarının ona pozitiv təsiri durur. Mühitlə terapiya prosesində pasiyent tibbi personala aktiv psixoterapevtik prosesə cəlb edilir, onunla müalicəni həyata keçirən şəxslər arasında tərəfdaşlıq münasibətləri yaradılır, pasiyentin müalicəvi-realibitasiya tədbirləri vasitəsilə həyati reallıqlara yaxınlaşdırılması təmin edilir. Bu məqsədlə birgə müxtəlif əyləncələr (rəsmətmə, toxuma işi, yapma, teatr və kinofilmlərə birgə gedişlər və s.) daxildir ki, bütün bunlar da normal məişət şəraitinə uyğun şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Adətən xəstəliyin kəskin dövrlərində mühit terapiyası sakitləşdirici xarakter kəsb edir. Sonralar isə optimistik-stimullaşdırıcı və məşqetdirici-möhkəmləndirici mühit terapiyası texnikasından istifadə olunur. Bu metodika əsasən depressiv pozuntuların bütün hallarında tətbiq edilir.

Rəng terapiyası ənənəvi tibbin ciddi qəbul etmədiyi terapiya metodikalarından biridir. Qədim yunanlar və misirlilərin istifadə etdikləri rəng

terapiyası müxtəlif rənglərin verdiyi enerjinin orqanizmə müsbət və mənfi təsirinə əsaslanır. Bu metodikaya görə, müxtəlif rənglər və onların çalarları insan orqanizmində rənglərin yaratdığı enerji müvazinətini poza bilər. Məsələn, ağ geyimli xəstəni arxası üstə uzadır və ona lazım olan rəngli işıq şüalandırılır. Bu məqsədlə gərginliyi zəiflədən rəngli vannalardan, rəngli paltarlardan, rəngli otaqlardan və s. istifadə edilir. Rəng terapiyası yardımçı bir müalicə metodudur və psixoterapiyada, məsələn, depressiyaların müalicəsində həkimi əvəz etmək gücündə deyildir.

Art-terapiya psixoterapiyada və psixoloji korreksiyada incəsənətə və yaradıcılığa əsaslanan istiqamətdir. Terapiyanın bu növü təsviri (rəsm) yaradan pasiyentin bu əsərlərin onun psixoemosional vəziyyətinə təsirini nəzərdə tutur. “Art-terapiya” ilk dəfə ABŞ-da rəssam Adrian Hill tərəfindən sanatoriyalarda faşist düşərgələrindən gətirilmiş vərəmli xəstə uşaqların müalicəsi prosesində tətbiq olunmuşdur. Art-terapiyanın başlıca məqsədi yaradıcı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə insanın özünüifadə və öznüdərkətmə imkanları arasında ahəngdarlığın yaradılmasını təmin etməkdir. Onun dəyəri insanın sevgi, nifrət, inciklik, qəzəb, qorxu, sevinc və s. kimi müxtəlif emosiyalarını simvolik səviyyədə ifadə etməsi yolu ilə onların tədqiqidir. Art-terapiya bunu əsas götürür ki, insanın daxili “Mən”i onun daim çəkdiyi görmə obrazlarında əks olunur. Psixozanalizə görə, art-terapiyanın əsas mexanizmi süblimasiyadır.

Geşalterapiya psixoterapiyanın qeyri-direktiv metodlarından biri olub, pasiyentə öz psixotravmatik həyat şəraitini nəzərdən keçirmək və onu yenidən qurmaq imkanı verir. Terapiyanın bu növündə orqanizm və onun vəziyyəti vahid, tam məişət həyatının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Məişət həyatında baş verən hər hansı dəyişmələr, ehtiyac və konfliktlər geşaltın tamlığının pozulması kimi nəzərdən keçirilir. Geşalterapiyanın başlıca vəzifəsi pasiyentə öz real obrazını bərpa etməkdə kömək göstərməkdən ibarətdir. Bu metodun tətbiqi prosesində qrup təsirinə əsaslanan **“aktual olanın hiss edilməsi”**, **“burada və indi”** və s. kimi təmrinlər sistemi və texnikalardan istifadə olunur. Geşalterapiya metodu adaptasiya pozğunluğu, postravmatik streslər, küyə düşmə və fobik pozuntuların müalicəsində tətbiq olunur.

Praktik psixoloji xidmət işində uşaq və yeniyetmələrlə aparılan psixoterapiya işi geniş yer tutur. Məhz buna görədir ki, tibbi psixoterapiyanın müstəqil sahəsi olan psixoterapiyanın uşaq psixoterapiyası adlı xüsusi sahəsi meydana gəlmişdir. Uşaq psixoterapiyası müxtəlif psixoterapevtik yanaşmalara və metodlara əsaslanmaqla, psixi, psixosomatik və davranış pozuntuları olan uşaq və yeniyetmələrə və onların əhatəsinin müalicəsindən bəhs edən bilik sahəsidir. Bu psixoterapiya metodlarından adətən uşaq və yeniyetmələrin davranış qüsurlarının, təlimdə geri qalmanın, idrakı, emosional və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müşahidə olunan qüsurların korreksiyasında istifadə olunur. Uşaq psixoterapiyası adətən psixoterapevtlə uşaq arasında

etibarlı münasibətlərin qurulması ilə başlanır. Sonra psixoterapevt pozuntunun psixodiagnostics proseduru həyata keçirir, psixoterapevtik məqsədləri və metodikaları müəyyənləşdirir. Uşaq psixoterapiyasının yekun mərhələsində alınmış psixoterapevtik effektin möhkəmləndirilməsi həyata keçirilir.

Bir sıra müəlliflərin qənaətinə görə, uşaq psixoterapiyası öz başlanğıcını 1909-cu ildən, Z.Freydin “Beş yaşlı oğlanda fobiyaların analizi” əsəri çap olunduğu dövrdən götürülür. Bu, uşağın psixoloji çətinlikləri və onun xəstəliyinin emosional səbəblərlə bağlı olmasına həsr olunmuş ilk əsərdir. Lakin həmin dövrdə yaşlıların psixoanalizinə aid təcrübənin uşaq psixoterapiyasına köçürülməsi təşəbbüsləri bir sıra mütəxəssislər tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı. Tənqidçilər bildirirdi ki, yaşlılardan fərqli olaraq, uşaqlar özlərinin düşükləri vəziyyətlə öz bioqrafik təcrübələri arasında əlaqəni anlaya və sözlə ifadə edə bilmirlər. Lakin zaman keçdikcə yaşlıların psixoterapiya metodları və texnikası ilə paralel şəkildə uşaq psixoterapiyası da inkişaf etməyə və özünəməxsus cəhətləri formalaşmağa başlamışdır.

1919-cu ildə ABŞ alimi M.Klayn uşaqlarla iş prosesinin təhlilində oyun priyomlarından bir vasitə kimi istifadə etməyə başladı. O, hesab edirdi ki, uşaq oyunları da onların yoldaşlarının davranışı kimi gizli, şüuraltı motivlərlə şərtlənmişdir. 1930-cu ildə D.Levi psixotravmatik hadisələrdən zərər çəkən uşaqların müalicəsi üçün **oyun psixoterapiyası** metodlarını təklif edir. O, israr edirdi ki, oyun situasiyası davranışda aqressiv tendensiyaları aşkara çıxarmaq imkanına malikdir. 1930-cu illərdə eyni vaxtda psixoterapiyada D.Taft və F.Allenin **uşaqlarda oyun və münasibətlərin qurulması psixoterapiyası** bir istiqamət kimi inkişaf yoluna qədəm qoydu. Müştəriyə yönəlmiş psixoterapiya prinsipi əsasında W.Aksline tərəfindən 1940-cı illərin sonlarında “qeyri-direktiv oyun psixoterapiyası” adlı yeni sahə meydana gəldi. Psixoterapiyanın bu yeni sahəsinin məqsədi uşağın özünüdərk etməsi və özünüidarəsinin inkişaf etdirilməsindən ibarət idi. Psixoterapevtlə ünsiyyət prosesində uşaq özünün istədiyi kimi oynamaq və ya heç nə etməmək imkanı qazanırdı. Bu prosesdə psixoterapevt uşağı istiqamətləndirmək və idarə etmək mövqeyindən çıxış etmir, sadəcə olaraq görüş anında onun öz imkanlarının müxtəlif təzahürlərini ifadə etmək şəraitini yaradırdı.

1950-ci illərin ortalarında İngiltərədə A.Freydin Uşaq Psixoanaliz İnstitutu fəaliyyətə başladı. Bu institutda uşaq psixoanalizinə yaşlılardan fərqli yanaşma istiqaməti onun nəzəri və metodoloji əsasını təşkil edirdi. Bu institutun rəhbəri Z.Freydin qızı Anna Freyd idi. O, burada psixoterapevtik işlərdə oyun metodu ilə yanaşı, psixoterapevtin uşağın ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinə fəal müdaxiləsini də nəzərdə tuturdu. Belə iki fərqli ziddiyyətli rolları isə yalnız yüksək nüfuza malik psixoterapevt yerinə yetirə bilərdi.

Müasir uşaq psixoterapiyasında da bu iki prinsipial yanaşmaya – birbaşa uşağın özü ilə və onun sosial əhatəsi ilə, ilk növbədə ailə və uşaq kollektivi ilə

işə üstünlük verilir. Hər iki istiqamət motivasiya-emosional-affektiv, məntiqi-idraki, davranış və psixofizioloji səviyyələrdə həyata keçirilə bilər. Hazırda uşaq psixoterapiyasında müxtəlif psixoterapevtik metodlar müxtəlif təsir səviyyəsində reallaşdırıla bilər. Məsələn, uşağa yönəlmiş oyun metodikaları, mühitə yönəlmiş oyun metodikaları və mühitə yönəlmiş (valideynlərlə müxtəlif ailə psixoterapiyası formalarında iş) psixoterapiya metodları. Müasir uşaq psixoterapiyasında psixoterapevtik diaqnozun qoyulması üçün etiopatogenetik amillərin 6 variantını nəzərə almaq təklif olunur: 1) situativ problemlər; 2) ailə sistemində problemlər; 3) koqnitiv və davranış problemləri; 4) emosional pozuntular; 5) inkişaf və şəxsiyyət pozuntuları; 6) bioloji yayınma və patologiyalar. Bu amillərin ayrılıqda götürülən hər hansı biri uşağın probleminin etibarlı diaqnozunu qoymağa kifayət etmədiyindən onların bir çoxunun kompleks şəkildə nəzərə alınması zəruridir və bu, işçi fərziyyənin düzgün qurulmasını təmin edə bilər. Məktəbəqədər uşaqlıq dövründə (3-6 yaşlar) psixoterapiya işi uşağın problemləri nəzərə alınmaqla qurulur. Bu zaman ailə və fərdi və qrup psixoterapiya metoduna üstünlük verilir.

Son illər Rusiya Federasiyasında uşaq psixoterapiyası məsələlərinə diqqət xeyli artmışdır. Vaxtilə “Leninqrad məktəbi” adlandırılan elmi istiqamətin tərəfdarları (A.İ.Zaxarov, V.İ.Qarbuşov, E.Q.Eydemiller, M.İ.Buyanov, A.S.Spivakovskaya, Y.S.Şevçenko və b.) tərəfindən uşaq psixoterapiyasının metodoloji əsasları işlənilib hazırlanmış, fərdi, qrup və ailə psixoterapiyası formaları çərçivəsində müxtəlif yanaşmaların elmi əsasları yaradılmışdır.

Uşaqların ontogenizdə sinir-psixi inkişafının 5 mərhələsini fərqləndirən rus psixoterapevtləri (V.İ.Qarbuşov, A.İ.Zaxarov, D.N.İsayev) onları:

1) özünütəsdiq mərhələsi, şəxsiyyətin təşəkkülü, onun özünüqiymətləndirmə və münasibətlər sisteminin qurulması (2,4-4 yaşlar); 2) utancaqlıq dövrü (4-7 yaşlar); 3) kütləvi məktəblərə adaptasiya dövrü (7-8 yaşlar); 4) şəxsiyyətin kollektivə adaptasiyası dövrü (9-11 yaşlar); 5) yeniyetməlik dövrü (11-20 yaşlar) olmaqla yaş diapazonları çərçivəsində nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etmişlər. Onların başqa təsnifatında sinir-psixi uyğunlaşmanın üstünlük təşkil edən 4 səviyyəsi fərqləndirilir.

- 1) somatovegetativ səviyyə (0-3 yaşlar);
- 2) psixomotor səviyyə (4-7 yaşlar);
- 3) affektiv səviyyə (5-10 yaşlar)
- 4) emosional-ideomotor səviyyə (11-17 yaşlar)

Praktik olaraq, adları yuxarıda qeyd edilən bütün müəlliflər belə hesab edirlər ki, uşağın şəxsiyyət baxımından qeyri-yetkinliyi onlarda nevroitik pozuntulara gətirib çıxaran psixogen amillərin təsirinin nəticəsidir. Hövsələsizlik, fantaziyaya meyillilik, affektivlik, təlqinə qapılma, neqativizm və s. kimi uşaq psixikasının xüsusiyyətləri yaşlıların psixoterapiya metodlarını

mexaniki olaraq uşaq psixoterapiyasına köçürməyi mümkünsüz edir. Odur ki, hazırda uşaq psixoterapiyasında “simptom mərkəziyyətçi” metodlardan “şəxsiyyət mərkəziyyətçi” metodlara aparan tendensiyalar genişlənməkdədir. Uşaq nə qədər kiçikdirsə, deməli, onun sinir-psixi pozuntuları daha az diferensiasiya olunur ki, bu da onun psixoterapevtik yolla korreksiyasını çətinləşdirir. Məsələn, “*nevropatiya sindromu*”nda psixoterapiyanın imkanları daha məhduddur və psixoterapevtik korreksiya işi ananın tərbiyəvi yanaşma metodları çərçivəsindən kənara çıxa bilmir. Kiçik, xüsusən 1-2 yaşlı uşaqlarla aparılan psixoterapiya tədbirləri zamanı iş “ana və uşaq” sistemində məhdudlaşıb qalır ki, bu da uşaqla ana arasında qarşılıqlı münasibətlərin bioloji simbiotik xarakteri ilə əlaqələndirilir

Uşağın inkişafının özünütədq və şəxsiyyətinin təşəkkülü dövründə onun özünüqiymətləndirməsi və münasibətlər sisteminin qurulması onun psixoloji problemləri ilə şərtlənir. Burada psixi problemlərin meydana çıxmasında ailə tərbiyəsi üslubunun, ailədaxili münasibətlərin xarakterinin təsiri reallıqdır. Bu yaş dövründə müalicəvi korreksiya tədbirləri ilə yanaşı, uşağın həmyaşdqları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin optimallaşdırılmasını təmin edən uşaq oyun terapiyasının da təsiri böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Краткий психологический словарь* / Под общей редакцией А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского. Москва: Изд-во политической литературы, 1985, 431 с.
2. *Qurbanova L.M.* Psixoloji xidmətdə istifadə edilən psixoterapiya metodları. // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, Bakı, №1, 2011, s.115-122
3. *Истратова О.Н., Эксакусто Т.В.* Справочник психолога начальной школы. Ростов на Дону: Феникс, 2008, 442 с.
4. *Эйдемиллер Э.Юстицкис В.* Психология и психотерапия семьи. 4-ое издание. Москва: Питер, 2009, 672 с.
5. *Şıxbabayev A.* Hipnoz və müalicəvi təlqinlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 63 s.

Redaksiyaya daxil olub 13.01.2023

UOT 78.07

Rzayeva F.İ.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
firangiz-rzayeva@mail.ru*

GƏNC NƏSLƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN AŞILANMASINDA AZƏRBAYCAN PİANOÇUSU X.QAYIBOVANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, maarifçilik fəaliyyəti, şəxsiyyətin formalaşması, repressiya illəri

Məqalədə qeyd olunur ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin böyüyən nəsillərə aşılması probleminin dövlət səviyyəsinə qaldırılması bu mövzunun daim diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. Xüsusi olaraq qeyd olunur ki, gənc nəslin millətimizin mədəniyyət tarixində olan ən dəyərli şəxsiyyətlər, onların maarifçilik fəaliyyətləri haqqında biliklərə malik olmaları mühüm vəzifələrdəndir. Məqalədə Azərbaycanın ilk qadın piano ifaçısı Xədicə Qayıbovanın maarifçilik fəaliyyəti üzərində dayanılır.

Рзаева Ф.И.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПИАНИСТКИ Х.ГАИБОВОЙ НА РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Ключевые слова: национально-духовные ценности, просветительская деятельность, формирование личности, годы репрессий

В статье отмечается, что поднятие и важность проблемы развития национально-духовных ценностей подрастающего поколения на государственный уровень является свидетельством его постоянного внимания. Особенно предоставления знаний о значимых представителях музыкальной культуры нашей нации, об их просветительской деятельности является важнейшей позицией в этом вопросе. В статье освещается просветительская деятельность первой азербайджанской пианистки Х.Гаибовой.

Rzayeva F.I.

THE IMPORTANCE OF THE EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI PIANIST KH.GAIBOVA ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL-SPIRITUAL VALUES OF THE YOUNGER GENERATION

Keywords: national-spiritual values, educational activities, personality formation, years of repression.

The article notes that the raising and importance of the problem of the development of national-spiritual values of the younger generation to the state level is evidence of its constant attention. Especially the provision of knowledge about significant representatives of the musical culture of our nation, about their educational activities is the most important position in this matter. The article covers the educational activities of the first Azerbaijani pianist Kh.Gaibova.

Müasir dövrdə qloballaşmanın getdikcə daha böyük vüsət alması xalqımız qarşısında milli xüsusiyyətləri, ilk növbədə milli-mənəvi dəyərləri saxlamaq və millətimizin tarixində olan ən dəyərli şəxsiyyətlər, onların maarifçilik fəaliyyətləri haqqında biliklərə malik olma mühüm vəzifələrdəndir. Şəxsiyyətin mükəmməlliyini, bütövlüyünü, saflığını qorumaq üçün onun milli-mənəvi dəyərlərə malik olması əsas şərtidir. Məlumdur ki, milləti millət kimi tanıtdıran onun dili, torpağı, tarixi və milli-mənəvi dəyərləridir.

Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, global sosial-iqtisadi dəyişikliklər gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsinə dəyişikliklər edilməsini zəruri etmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin böyüyən nəsillərə aşılınması probleminin dövlət səviyyəsinə qaldırılması bu mövzunun daim diqqət mərkəzində olduğunu göstərir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin başlıca vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı vətəndaş, şəxsiyyət yetişdirmək;

- Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət fəaliyyətli kadrlar hazırlamaq (7).

Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə etməsi ölkənin ümumi iqtisadi və mədəni həyatı ilə yanaşı gənclərin təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində də əsaslı dönüş yaratdı. Xalq özünün soy-kökünü, milli xüsusiyyətlərini, ilk növbədə isə milli-mənəvi dəyərlərini daha da dərinlən öyrənməyi zəruri hesab etdi. Millilik, dünyəvilik və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən birinə çevrildi.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən çıxış edərək, XX əsrin əvvəllərində mədəniyyət sahəsində xalqımızın görkəmli piano ifaçısı Xədicə xanım Qayıbovanın maarifçilik fəaliyyətinə müraciət etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai, siyasi və sosial durum ağır olduğu üçün əsas vəzifə Azərbaycanlı ziyalı və maarifpərvərlərinin üzərinə düşürdü. Qeyd etdiyimiz bu dövrdə Azərbaycan

mədəniyyəti çox ağır, böhranlı dövr keçirmişdir. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda genişlənən neft sektorunun inkişafını görən rus çarizm siyasəti və ermənilərin apardıqları «antimüsəlman» siyasəti Azərbaycan mədəniyyətinə, maarifinə, ədəbiyyatına, bir sözlə, elmin və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsirsiz keçməmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı özünün mədəni inkişafını dayandırmamışdır. Bu dövrdə (1918-ci ilə qədər) azərbaycanlıların milli-mənəvi maraqlarını, elmin inkişafını, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını yönləndirəcək Azərbaycan dövləti yox idi. Azərbaycan torpaqları çar Rusiyanın idarəsi altında idi. Bu dövrdə əsas aparıcı və məsuliyyətli iş azərbaycanlı millətindən olan ziyalı, maarifpərvər və xeyriyyəçilərin üzərinə düşürdü. Təbii ki, ziyalılar üzərilərinə düşən bu məsuliyyətin ağırlığını hiss edirdilər. Amma onların da hər istədikləri yerinə yetirilmirdi və ya yarı yolda dayandırılırdı.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda musiqi salonları, musiqi dərnəkləri geniş fəaliyyətə başladı. 1895-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq Avropa üslubunda fortepiano musiqi liseyi açılmışdır. Bu lisey Azərbaycanda klassik Avropa üslubunda musiqiçi kadrların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. 26 avqust 1921-ci ildə isə Azərbaycan musiqi təhsilinin mərkəzi olan Dövlət Konservatoriyası yarandı. 1922-ci ildə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin yaratmış olduğu «Türk musiqi məktəbi» milli musiqi kadrların yetişməsində çox əhəmiyyətli rol oynadı.

Milli musiqi incəsənəti bu dövrdə, əsas etibarilə, iki yolla inkişaf edirdi: biri aşiq yaradıcılığı, o biri isə peşəkar xanəndə yaradıcılığı idi. El içərisindən çıxan aşıqlar öz mahnılarında qəhrəmanlıq, gözəllik, məhəbbət, yüksək insanpərvərlik duyğularını tərənnüm edirdilər. Kəndlinin həyat və mübarizəsindən ilham olan xalq aşıqları eyni zamanda kəndlilərə olan zülm və istismara qarşı çıxaraq ictimai məzmunlu mahnılar qoşurdular. Bu mahnılarda xalq aşıqları hakim siniflərə qarşı öz nifrət və qəzəblərini ifadə edirdilər.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq xalqın içərisindən çıxmış ziyalıların milli dirçəliş haqqındakı təlimlərində mədəniyyət haqqında ideyaları, kulturoloji arqumentlər prioritet kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Azərbaycan mədəniyyətinin məhz bu dövrünün daxili dinamikası bir daha sübut etdi ki, bu tarixi mərhələdə ən müxtəlif, hətta bir-birini inkar edən bədii mövcudluqlar bəzən ardıcılıqla, bəzən də paralel olaraq meydana çıxmışlar.

XX əsrdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin böyük bir mərhələsi sovet dövrünə düşür. Bu dövrün ümumiyyətlə Azərbaycan tarixində qiymətləndirilməsi hələ də tam obyektivlikdən uzaqdır. Bu fikir musiqişünas F.Əliyevaya aiddir (2). Bununla razılaşmamaq olmur. Çünki tədqiqatçının fikrinə görə, sovet illərini yalnız qara rəngdə görənlər də, bu dövrü yalnız möhtəşəm yüksəliş illəri kimi vəsf edənlər də eyni dərəcədə haqlı, eyni dərəcədə yanlış düşünülər. Bu zaman kəsiyində elm, maarif və incəsənətin

dövlət himayəsi nəticəsində əldə etdiyi yüksək inkişaf səviyyəsi paradoksal şəkildə bu sahələrdə əvəzəlməz itkilər, mənəvi və fiziki repressiyalar, kobud müdaxilələrlə müşayiət olunan dəhşətli olaylarla yanaşı mövcud olmuşdur. Azərbaycan musiqisi XX əsrdəki inkişaf yolunu artıq üç özünəməxsus kodeksi olan tarixi-siyasi və mədəni sivilizasiyalarda keçmiş, onların hər biri öz möhürünü bu sənətə basmışdır.

Totalitar cəmiyyətdə mədəniyyət proseslərinin axarı XX əsrin 20-50-ci illərinin II yarısına qədər radikal-aqressiv metodlarla tənzimlənirdi. 20-ci illərdə keçmişin mədəni irsinə inkarçı münasibət, 30-cı illərdə repressiyalar dalğası, 40-cı illərdə dəqiq ideoloji və bədii ölçüləri müəyyənləşdirən, mənəvi repressiyalara start verən qərarlar, 50-ci illərdən başlayaraq əvvəlki illərin xofu və dərsi ilə tərbiyələnməmiş ciddi “daxili senzura” mexanizmi, 60-cı illərin mülayimləşməsindən sonra isə ədəbiyyat və incəsənətdə, xüsusilə musiqidə rəsmi dəyərlərə müxtəlif yeni istiqamətlərin mövcudluğunun mümkünüyü – bu proseslər, əslində, cəmiyyətin bütün ziyalı təbəqəsinin həyatını müşayiət edirdi.

Musiqişünas F.Əliyeva musiqi sahəsində bu prosesləri xronoloji qaydada sıralamağa çalışmışdır. Tədqiqatçı bu sxemin müəyyən mənada şərti olduğunu qeyd edir (2):

- Keçmiş mədəni irsinin inkar edilməsi kampaniyası kontekstində;
- Muğam operaları və tara qarşı hücumlar;
- Üzeyir Hacıbəyliyə qarşı mənəvi terror və ittihamlar;
- 1937-1938-ci il repressiyaların musiqi hədəfləri və qurbanları, repressiya kampaniyasının musiqi sənəti ilə səsleşən məqamları;
- 1948-ci ilin bəstəkar yaradıcılığına həsr olunmuş məlum partiya qərarı, onun əsas müddəaları ilə əlaqədar geniş miqyaslı kampaniya.

Dövlət rəsmilərinin zaman-zaman qızıqırdıqları əvvəlcə mənəvi «qətliam» tonqallarını Azərbaycanın böyük maarifçi şəxsiyyətləri, musiqiçiləri Üz.Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Hüseynqulu Sarabski, Bülbül, Məmməd Səid Ordubadi, Əhməd Cavad, yeni nəsillə nümayəndələri – Asəf Zeynallı, Qubad Qasimov, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Səid Rüstəmov ilkin mərhələdə söndürə bildilər. Bu tonqala atılması nəzərdə tutulan mənəvi sərvətlər uğrunda mübarizə aparır, nadanlıq, aqressiv bisavadlıq cəhdlərinə cavab verilmirdi. 30-cı illərdə hakimiyyət qətliamının ikinci, daha dəhşətli – fiziki məhv etmə mərhələsinə keçdi, əqidə və yaradıcılığında, əməli fəaliyyətində milli azadlıq ideallarını saxlayanlar məhv edildi.

Bu cəmiyyətdə dövlətin mədəniyyət siyasətindəki ən radikal aləti – repressiyalar dalğası oldu. Sözlə yeridilə bilməyən, sözün gücü çatmadığı bir məqamda qətliam metodları işə düşdü. Düzdür, repressiya dalğası elm, ədəbiyyat sahəsi ilə müqayisədə musiqi sahəsində kütləvi xarakter almamışdı. 1937-ci il qurbanları sırasında Xədicə xanım Qayıbovanın da ismi qeyd olunur.

Onun faciəvi taleyi haqqında Z.Bünyadov (1), R.Hüseynov (4), S.Gəncəli (3), G.Mirzə (6) söz açmışlar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının dar çərçivəsində olan musiqi sevrələrini Avropa mənşəli alətlər arasında fortepiano daha çox maraqlandırır. Ev şəraitində fortepianoda olan ifaçılıq həvəskar səviyyədə olmasına və repertuar məhdudluğuna baxmayaraq (əsasən müxtəlif Azərbaycan xalq mahnı, rəqslərinin, aşıq melodiyları əsasında improvizasiya), getdikcə yüksələrək, konsert ifaçılığı səviyyəsinə çatdı. Bu improvizəli ifaçılığın təkmilləşməsi gələcəkdə Kişvər Əliyeva, Xədicə Qayıbova, Nəzirə Şah Mirzə kimi istedadlı ifaçıları irəli çəkdi. Təsədüf nəticəsində, Azərbaycanın ilk qadın piano ifaçıları müxtəlif qohumluq münasibətində idilər və fortepiano ifaçılığı üzrə professional akademik təhsil almış birincilər idilər. Tədqiqatçı G.Mirzənin qeyd etdiyi kimi bu sıraya Köykəb xanım Səfərəliyevanı və Nigar xanım Usubovanı da daxil etməliyik (6).

Xüsusi olaraq Xədicə xanım Qayıbovanın maarifçi fəaliyyəti üzərində dayanmaq istərdik. Xədicə Osman qızı Qayıbova 1893-cü ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Ana tərəfindən o Terequlovlar nəslindən idi. Atası Osman Müftizadə qızına mükəmməl təhsil vermək arzusunda idi. Ona görə də ailənin maddi vəziyyətinin imkan verdiyi vasitədən istifadə edilir. Qafqaz canişinliyinə yazılmış ərizəyə əsasən Xədicə xanım püşkatma üsulu ilə Tiflisdə «Müqəddəs Nina» qızlar məktəbinə daxil olur. Uşaq yaşlarından musiqi istedadı ilə fərqlənən X.Qayıbova ilk musiqi təhsilini elə burada alır. 1911-ci ildə məktəbi bitirdikdən sonra mühəndis Nadir Qayıbovla ailə qurur. Bir müddət X.Qayıbova Tiflisdəki tatar (yəni Azərbaycan) məktəbində dərs demişdir. 1919-cu ildə Qayıbovlar Bakıya köçür. Xədicə xanım artıq bu dövrdən konsertlərdə çıxış etməyə başlayır. Sovet dövründə, yəni 1920-ci ildən sonra, X.Qayıbova Azərbaycanın musiqi mədəniyyətində daha fəal iştirak etməyə başlayır. Pedaqoji sahədə bir sıra projəklərlə çıxış edir. Şübhəsiz, onun bu sahədə olan fəaliyyəti maarifçilik missiyalı idi. X.Qayıbova Xalq Maarif Komissarlığında Şərq musiqi şöbəsinin müdiri təyin edilir. Onun təşəbbüsü ilə “qısa müddətli Şərq musiqi kursları” təşkil olunur, uşaq xoru yaradılır. Bu kurslar ləğv edildikdən sonra X.Qayıbova 1927-ci ildə ali musiqi təhsili almaq üçün Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında nəzəriyyə və bəstəkarlıqdan dərs alır. 1933-cü ildə casusluqda ittiham edilərək həbs olunan X.Qayıbova tezliklə heç bir sübut, dəlil olmadığına görə həbsdən azad edilir.

Xədicə xanım Bakıda dinləyicilər qarşısında fortepianoda Azərbaycan muğamları əsasında mürəkkəb variasiyalar ifa edən birinci azərbaycanlı idi. Məsələn, onun konsertlərinin afişələrində Şikəsteyi-Fars, Bayatı-Kürd, Bayatı-Qacar kimi muğamlar qeyd olunmuşdur. Xədicə xanım tez-tez Zeynalabdin Tağıyevin evində fortepianoda ifa edirdi. Hacı onun parlaq improvizatorluq

istedadına valeh idi və təşəkkür əlaməti olaraq, Xədicə xanıma «Ronish» markalı royal hədiyyə etmişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xədicə xanım mütərəqqi görüşlərə malik olan insan idi və fəal həyatı mövqedə dururdu. “Şərq musiqi kurslarını”, adətən, “Şərq konservatoriyası” da adlandırırdılar. Onların məqsədi şərq musiqisi müəllimlərinin hazırlanması və eyni zamanda, Azərbaycan xalqının, bütün şərqin melodiylarının nota salınmasından, tədqiq olunmasından ibarət idi. Tələbələrin sayı 750 nəfərə qədər çatırdı. Kurslara rəhbərlik edən Xədicə xanım inamla qeyd edirdi ki, şərq musiqisini ayrı öyrənmək lazımdır. Avropa və Şərq musiqisinin inkişaf qanunlarını bir-birinə qarışdırmaq mümkün deyil. Çünki onların nəzəriyyələrini yaxınlaşdırmaq mümkün deyil. Bu məsələdə Xədicə xanımla Üzeyir bəy arasında fikir ayrılığı yaranır. Bu mövzuda olan diskussiya və mübahisələr milli mədəniyyətimiz üçün müsbət nəticələr verdilər. Xədicə xanım müəyyən müddət Maarif Komissarlığının Şərq musiqisi şöbəsinə rəhbərlik edib, qadın musiqi-dramatik studiya-teatrını təşkil edib. Burada Azərbaycan səhnəsi üçün ilk aktrissalar hazırlanırdı.

1934-cü ildən istedadlı musiqiçinin professional fəaliyyəti ADK nəzdində Elmi-Tədqiqat Musiqi Kabinəsi ilə bağlı olmuşdur. O, xalq dastanları, mahnı və muğamlarının toplanması ilə məşğul olur. Xədicə xanım enerjili, nikbin, təşəbbüskar bir qadın idi. Onun evində mütəmadi keçirilən musiqi məclislərinə o, salonun sahibi kimi, ziyalıları, musiqiçiləri, şair və yazıçıları, elm xadimlərini, aktyorları toplayırdı. Bu salonun qonaqları arasında dövlət xadimləri, Bakıya qastrola gələn ifaçılar, müxtəlif tədbirlərdə iştirak edən xarici qonaqlar, xüsusilə də Türkiyədən alimlər, şairlər daxil idi. Bu axşamlara Üz.Hacıbəyli, R.Qliyer, L.Rudolf, Ab.M.Pressman, H.Sarabski, Bülbül, V.Qorovits, N.Milşteyn, F.Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət və başqaları təşrif buyururdular.

1937-ci ildə Xədicə xanım yenidən xalq düşməni kimi həbs olunur. Bu dəfə həyat yoldaşı – Rəşid Qayıbov da satqın kimi həbs edilir. Xədicə xanımla Türkiyə lehinə casusluqda, müsavətçilərə rəğbət bəslədiyinə görə ittiham edirlər. Musiqişünas F.Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, onun həbsinə rəvac verən bəhanə (səbəb deyil, məhz bəhanə) XDİK-da saxlanılan, döyülərək insanların cinayətkar kimi adına imza atmağa vadar edilən Ə.Fərəczadənin ifadələri oldu. (2). 1937-ci ildə “satqın və casus ovunda” Xədicə xanım ideal hədəf idi. Xasiyyəti etibarlı və fəal, ünsiyyətsevər bir insan olduğundan Xədicə xanımla evində Cümhuriyyət dövründə, sovet illərində də türk zabıtləri, xarici qonaqlar çox olurdu. 1937-ci ildə musiqi axşamları siyasi kontekstdə yad edilməyə başlandı. Xədicə xanımla adı müstəntiqlərin diktəsi ilə başqa tutulanların da «yadına düşür».

Xədicə xanım ona qarşı sürülən qondarma ittihamlara görə cəzalandırılacağını bildirdi, lakin inana bilmirdi ki, onu güllələyəcəklər.

Tədqiqatçı F.Əliyevanın məqaləsindən bir məlumatı qeyd etmək istərdik: “Xalq düşməni”nin həyat yoldaşı kimi həbs olunmuş S.M.Əfəndiyevin həyat yoldaşı Zivər xanım onu belə xatırlayırdı.: “Dustaqxana qadınlarla dolu idi. Onlar ərələrinə görə tutulmuş vəzifəli şəxslərin, hərbiçilərin arvadları idilər. Mənim olduğum kamerada gözəl musiqiçi Xədicə xanım Qayıbova və başqa 30 nəfərdən çox qadın vardı. Xədicə xanım çox iradəli, şux qadın idi. Özünü şux aparır, hərdən mahnı zümzümə edir, rəqs edirdi. Bir dəfə o, dedi: Mən incəsənət adamıyam. Mənim musiqi dünyam yasa batıb. Mən gərək özümü qoruyam, sarsılmıyam. Eybi yoxdur, lap sürgünə də göndərsələr, məhv olan deyiləm, lap orada da musiqi klubu düzəldib rəqs edəcəyəm, oxuyacağam, çalacağam... Qoy onlar sevinməsinlər” (2).

Xədicə xanımın məhkəməsi cəmi 15 dəqiqə çəkdi və ona güllələnmə hökmü kəsildi. Hökm 1938-ci il oktyabr ayının 27-də icra edildi. 1956-cı ildə repressiyanın qurbanlarından olan Xədicə xanım bəraət aldı, onun günahı olmadığı elan olundu.

Azərbaycanın ziyalı, mədəni elitasının çox sayda nüfuzlu simaları bu dəhşətli repressiyanın qurbanları oldular. Onların sırasında ilk qadın piano ifaçısı və maarifpərvəri Xədicə xanım Qayıbova da olmuşdur. Aydınır ki, bu şəxslər Azərbaycanın mədəni həyatına və inkişafına qiymətsiz töhfələr bəxş edə bilirdilər. Onların günahsız qətli millətimize, onun mədəniyyətinə olan böyük zərbə oldu. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra biz bu dəhşətli faktları açıqlaya bildik. Biz müəllimlərin əsas vəzifəsi və borcu gənc nəsli millətimizin Xədicə xanım Qayıbova timsalında dəhşətli repressiya illərində itirdiyimiz görkəmli şəxsiyyətlər haqqında bilgiler verməkdən ibarətdir. Bu da, öz növbəsində, gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına yardım edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bünyadov Z.* Qırmızı terror. Bakı: Azərneşr, 1993, 331 s.
2. *Əliyeva F.* XX əsr Azərbaycan musiqi tarixi – totalitar zaman kəsiyində // Musiqi dünyası, 3-4/17, 2003, s.13-33
3. *Gəncəli S.* Qadın, gözəllik və ülvyyə. Bakı: Azərneşr, 2001, 171 s.
4. *Hüseynov R.* Vaxtdan uca. Bakı: Işıq, 1987, 165 s.
5. *Rzayeva F.* Fortepiano ifaçılığının tarixi: Dərslik. Bakı, 2015, 456 s.
6. *Мурза Г.* Первые пианистки Азербайджана // Azərbaycan-İrs, 2000, №2, s.12-14
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 2013 il, 21 oktyabr, 995Nöli Sərəncam / <https://prezident.az>

Redaksiyaya daxil olub 17.02.2023

UOT- 37.01

P.H.Rzayeva
ADPU Quba filialı
pervane.rzayeva@quba.adpu.edu.az

REGIONDA BAŞ VERƏN SİYASİ VƏ MƏDƏNİ HADİSƏLƏRƏ “ŞƏRQ QADINI” JURNALININ TƏSİRİ

Açar sözlər: “Şərq qadını”, jurnal, nəşr, təhsil, ana, övlad, əxlaq, məqalə, müəllif, məlumat

1923-cü ildə nəşr olunan “Şərq qadını” jurnalının yaranmasını zəruri edən səbəblər araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, jurnalın yaranmasında XIX yüz ilin yarısı - XX yüz ilin 20-ci ilində Rusiyada nəşr olunan məşhur jurnalların təsiri olmuşdur. Eyni zamanda həmin dövrün müsəlman dünyasının güc mənbələrindən hesab edilən Osmanlı dövlətinin təsiri də olmuşdur. Belə ki, Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərinin üzləşdikləri problemlərin, tərbiyə və maarflənmə prosesinin eyni çətinliklərlə üzləşməsi baxımından “Şərq qadını” ilə eyni dövrdə nəşr olunan qadın jurnallarının yanaşmaları eyni olub. Həmçinin “Şərq qadını” jurnalının nəşr olunmasından az sonra onun təsiri Türküstanə və Tatarstanə kimi yayılmışdır. Bu prosesə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın müstəsna təsiri olmuşdur. 1925-ci ildən sonra Özbəkistanda nəşr olunan və “bədi-ədəbi mühitdə parlayaraq savadsızlığın aradan qaldırılmasına, maarifçilik işığının gur yanmasına səbəb olan “Maarif və oktuçi”, “Səodat” qadın jurnalı kimi jurnalların nəşrində “Şərq qadını” jurnalının böyük təsiri olmuşdur.

П.Г.Рзаева

ВЛИЯНИЕ ЖУРНАЛА "ШАРК ГАДИНИ" НА ПОЛИТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ СОБЫТИЯ, ПРОИСХОДЯЩИЕ В РЕГИОНЕ

Ключевые слова: «Шарк гадини», журнал, публикация, образование, мать, ребенок, нравственность, статья, автор, информация.

Исследованы причины, вызвавшие необходимость создания журнала «Шарк Гадини» (пер. «Восточная Женщина»), издававшегося в 1923 году. Показано, что на создание журнала оказали влияние популярные журналы, выходившие в России с середины 19 века до 20-го года 20 века. В то же время имело место влияние Османского государства, которое считалось одним из источников власти в мусульманском мире того периода. Таким образом, подходы женских журналов, издававшихся в тот же период, что и «Шарк Гадини», были схожи с точки зрения проблем, с которыми сталкивались турки-османы и турки-азербайджанцы, и тех же трудностей в процессе воспитания и образования. Также вскоре после выхода журнала «Шарк Гадини» его влияние распространилось на Туркестан и Татарстан. Исключительное влияние на этот

процесс оказал состоявшийся в Баку Первый тюркологический конгресс. Журнал «Шарк Гадини» оказал большое влияние на издание таких журналов, как «Маариф ва октучи» и женский журнал «Саодат», издававшихся в Узбекистане после 1925 г. просветление, чтобы ярко гореть».

P.H.Rzayeva

THE REGIONAL INFLUENCE OF "SHARG GADINI" MAGAZINE IN THE TURKISH WORLD

Keywords: "Sharg gadini", journal, publication, education, mother, child, morality, article, author, information

The reasons that necessitated the creation of the magazine "Sharg gadini" (*trans.* "Eastern Woman") published in 1923 were investigated. It has been shown that the creation of the magazine was influenced by popular magazines published in Russia from the middle of the 19th century to the 20th year of the 20th century. At the same time, there was the influence of the Ottoman state, which was considered one of the sources of power in the Muslim world of that period. Thus, the approaches of women's magazines published in the same period as "Sharg gadini" were similar in terms of the problems faced by Ottoman Turks and Azerbaijani Turks, and the same difficulties in the process of upbringing and education. Also, shortly after the publication of the "Sharg gadini" magazine, its influence spread to Turkestan and Tatarstan. The First Turkological Congress held in Baku had an exceptional impact on this process. The "Sharg gadini" magazine had a great influence on the publication of magazines such as "Maarif va oktuchi" and "Saodat" women's magazine published in Uzbekistan after 1925 and "shining in the artistic and literary environment to eliminate illiteracy and cause the light of enlightenment to burn brightly."

GİRİŞ

XIX yüz ilin sonları XX yüz ilin əvvəllərində Çar Rusiyasında siyasi durumun zəifləməsi ilə xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüquqları uğrunda mübarizəsi başladı. Lakin Azərbaycan xalqı illərlə həyata keçirilən istila siyasətinin nəticəsində mövhumata, cəhalətə yuvarlanaraq təhsildən, sivilizasiyadan xeyli uzaq düşmüşdü. Həmin dövəmdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin mərkəzində Azərbaycan xalqının tərəqqipərvər ideyalara sahib olan, xalqı azadlıq və hüquqları uğrunda mübarizəyə hazırlayan ziyalı təbəqəsi dururdu. Onlar birmənalı şəkildə bu yolda təhsilin və məktəbin önəmli olduğunu vurğulayırdılar.

Xalq təbəqələri arasında təhsil almaq hüquqlarına malik olanlar isə dövlətin xüsusi imtiyazlar verdiyi ağa-bəy sinfinə məxsus ailələrin övladları idi. Təhsil almaq maddi baxımdan çətin bir proses olduğundan heç də hər bir imkanlı ailə bu yolu seçmirdi. Azərbaycandan olan tələbələr həmin dövəmdə əsasən Rusiyanın Kazan, Moskva, Peterburq universitetlərində və Fransanın Paris və Osmanlı İstanbul universitetlərində təhsil alırdılar. Xaricdə təhsil almağa gedən

tələbələrin bir çoxu orada evlənir və əksər hallarda vətənə qayıtmırdı, vətənə qayıdanlar isə müsəlman cəmiyyətinin şiddətli qınağı ilə üzvləşirdilər. Onlar öz millətindən olan qadınlarla ailə həyatı qurmaq istəmirdilər. Buna səbəb isə qadınların ictimai həyatdan təcrid olunmuş şəkildə ağır məişət şəraitində ev işləri ilə məşğul olmaları idi. Dövrün tanınmış ziyalıları bu problemdən çıxış yolunu Azərbaycanda qız məktəblərinin açılmasında, qadın hüquq və azadlıqlarını təmin edəcək mətbuat orqanının fəaliyyətində görürdülər. Lakin qız məktəblərinin açılması asanlıqla başa gəlmədi. Çar məmurlarından tutmuş çaradək Azərbaycanda qız məktəblərinin açılması xahiş edilsə də rədd cavabları alırdılar. Çar üsulidarəsinin maneçilikləri ilə yanaşı Azərbaycandakı din xadimlərinin, mövhumata uymuş cahil insanlar da bu prosesə ciddi əngəl törədirdilər. 7 sentyabr 1901-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü və maliyyəsi ilə açılan ilk müsəlman qız məktəbi böyük problemin həlli yolunda önəmli dönüş nöqtəsi oldu. Bu məktəblərin açılışı tezliklə bölgələri də əhatə etdi, Qarabağda, Gəncəbasarda və digər yerlərdə qız məktəbləri açılmağa başladı. Beləliklə Azərbaycanda qadınların ictimai həyata transformasiya prosesi başladı. Böyük çətinliklər hesabına işıq üzü görən qəzet və jurnallarda – “Molla Nəsrəddin”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, jurnallarında və “İrşad”, “Həyat”, “Kaspi” qəzetlərində qadın təhsilinin önəmindən bəhs edən çoxsaylı yazılar yer almağa başladı. Yazarlar sırasında Hənifə Məlikova, Xədicə Ağayeva, Mədinə Vəkilova, Şəfiqə Şeyxzadə kimi görkəmli qadın yazarlarından sonra Mina Aslanova, Səkinə Axundova, Böyükxanım Hacıbəyova, Zara Ağayeva, Adilə Şahtaxtinskaya, Nəbat Nərimanova və Şəfiqə Əfəndizadə kimi mətbu fəaliyyətlə məşğul olan qadın yazarlar yetişmişdir. Beləliklə qadın təhsilinin dəstəklənməsi, qadınların hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsi yönündə qadın yazarların sırası genişlənməyə başladı.

Qısa müddət ərzində Azərbaycanda qadın azadlığı və hüququ sahəsində böyük addımlar atıldı. Qadınlar ictimai sosial həyatdan ictimai-siyasi həyata inteqrasiya etməyə başladı. Təbii ki, bunun da sayəsində ölkədə sağlam tərəkümlü gənclik yetişməyə başlayırdı. Ailələrdə gender bərabərliyi amilləri getdikcə qadınların üstünlükləri baxımından düzənə gəlirdi.

1. Şərqdə qadın hüquqlarının ilk təminatçısı – Azərbaycan qadını

Heç təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il may ayının 28-də Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikasında maarif işi, təhsil və qadın təhsili məsələsi ön planda olmuşdu [5, s.88]. XX yüz ilin əvvəllərindən başlayaraq ailə-məişət, qadın mövzusu ziyalılar tərəfindən geniş şəkildə müzakirə edilən ən aktual məsələlərdən olmuşdur. Qadın hüquq və azadlıqları ilə bağlı problemlərlə müxtəlif siyasi və ictimai düşüncə sahibləri ortaq nöqtəyə gələ bilirdilər. Ona görə də tarixi İstiqlal Bəyannaməsində də bu məsələ öz qanuni əksini tapmışdır: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan

bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir” [2, s.5-7; 4, s.93].

Həyata keçirilən hüquqi və siyasi məsələlər Azərbaycan qadınını get-gedə öz hüriyyətinə və haqlarına qovuşdururdu. Azərbaycan qadını müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ əldə etdi. Azərbaycan hökuməti bu sahədə daha mütərəqqi addımlar ataraq ölkə ərazisində gender bərabərliyinin, qadın hüquqlarının təminatçısı kimi çıxış edirdi. Lakin taleyin acı hökmü müstəqil dövlətimizin süqutuna gətirib çıxardı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu proseslər bir qədər səngidi. Azərbaycan qadınının azadlıq yolu rus qadınının təmsalında ortaya atıldı. Ümumiyyətlə, Azərbaycan qadınının rus qadınından hər cəhətdən, köklü şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, Azərbaycandakı qadınların həyatında baş verən bir çox məqamların Rusiyada baş verən hadisələrlə sıx əlaqəsi meydana gəldi [1, s.153]. Beləliklə, bir müddət sonra milli düşüncənin yerini bolşevik düşüncəsi tutdu. Yeni quruluş təhsilə, maarifə bir qədər açıq görsəndiyindən bu fürsətdən istifadə edən Azərbaycan ziyalıları, aydınları Azərbaycan xalqının təhsilə, maarifə cəlb edilməsi istiqamətində böyük işlər görürdü. Qadınların təhsilə cəlb edilməsi ilə yanaşı, yetişən gənc nəslin formalaşdırılması, məişət mədəniyyətinin, ekoloji mədəniyyətin aşılması istiqamətində mühüm işlər görülməli idi.

2. “Şərq qadını” jurnalının yaranmasını aktual edən səbəblər

Məhz belə bir dövrdə bu işləri “Şərq qadını” jurnalı öz üzərinə götürdü. Ona görə də “Şərq qadını” jurnalı mədəni, maarifləndirici jurnal olmaqla yanaşı, özü-özlüyündə siyasi bir yük də daşıyırdı. Jurnalın baş redaktoru bolşevik Ayna Sultanova olsa da, jurnalda fəaliyyət göstərən yazarların bir çoxunun sayəsində cümhuriyyət qurucularının yarımçıq qalmış arzularını jurnal öz missiyasına çevirmiş oldu. Cümhuriyyət dönəmindən start götürmüş kişi və qadınlar arasında hüquq və azadlıqların bərabərliyi və cinsi mənsubiyyətə görə ayrı seçkiliyin aradan qaldırılması prosesi “Şərq qadını” jurnalının ön yarıqısına çevrilmişdir. Təbii ki, Azərbaycanda bu jurnalın çap olunmasına Rusiya və Osmanlı dövlətində baş verən hadisələrin birbaşa təsiri vardı. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada bir sıra sosial və iqtisadi amillərin təsiri ilə qadın ədəbi mühitində də canlanmalar başladı. Dövri mətbuatda qadın məsələsinin müzakirəsi, rus feminizminin yaranması, qadın təhsilinin inkişafı qadın mətbuatının mövzularında öz əksini tapmışdır.

Rusiyada qadın hüquq və azadlıqlarına, mənəvi-əxlaqi tərbiyə, məişət mədəniyyətinin formalaşdırılması baxımından “Рассвет” (1859-1862), “Русская хозяйка” (1861-1862), “Женский вестник” (1866-1868), “Друг женщины” (1882-1884), “Женщина” (1907-1917), “Дамский мир” (1907-1917), “Женское дело” (1910-1918), “Журнал для хозяек” (1912-1918), “Мир женщины” (1912-1917), “Журнал для женщин” (1914-1918) və sair jurnalları göstərmək olar [14, s.107; 6, s.16].

Bir-birinin ardınca nəşr olunan jurnallar təkcə qadınları maarifləndirmək vəzifəsi ilə məhdudlaşmayaraq onların mentalitetini dəyişməyə yönəlirdi. 1894-cü ildə çap olunan “На помощь матерям” (“Analara kömək”) jurnalı Rusiyada çap olunan qadın jurnallarının ilk səviyyəli pedaqoji nəşri hesab edilir [15, s.107]. Təbii ki, Rusiyada nəşr olunan maarifləndirici və tərbiyələndirici jurnalların Azərbaycan cəmiyyətində mövcud olan sosial və ictimai proseslərə təsiri çox yüksək idi. Dövrün tanınmış ziyalıları belə jurnal və qəzetlərin Azərbaycanda açılmasına icazə istəyi ilə müraciətlərdə bulunurdular. Müraciətlərə mənfi cavablar gəlsə də, mücadilədən uzaqlaşılmırdı. Əksinə, gələcəkdə nəşr olunacaq jurnalın daha təkmil, daha təsirli olması üçün təkliflər daha da püxtələşirdi.

3. “Şərq qadını” jurnalına Osmanlı dövlətinin qadın jurnallarının təsiri

1828-ci ildən çar Rusiyasının idarəetməsi altında olan Azərbaycan xalqı adəti bir, dini, dili bir qardaş Osmanlı dövlətinin maarifçilik yönündəki tərəqqi təsirini də hiss edirdi. Ona görə də “Şərq qadını” jurnalının formalaşmasında, qadın təhsilinə, qadın hüquqlarına yanaşma baxımından Osmanlı dövlətinin mövcud durumunun da təsiri böyük rol oynayırdı.

XX yüz ilin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının bir qismi Osmanlı təhsilinin təsiri ilə formalaşmışdır. Ona görə də Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərə də Osmanlı elitasının baxışı ilə eyni bucaqdan baxılırdı. “Şərq qadını” jurnalının da yaranmasında və formalaşmasında Osmanlı mühitinin də öz təsiri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövründə qadınların səslərini eşitdirmək və varlıqlarını sübut etmək üçün etdikləri hər bir hərəkət, demək olar ki, bütün qadın araşdırmalarında feminist düşüncə prizmasından bəhs edilmişdir. Bu icmalda qadın jurnalları haqqında danışarkən əsas fikir bu jurnalların nəşrində məqsəd qadın kimliyi ilə feminist istiqamətdə mübarizə aparmaqdır [16, s.665]. Osmanlı dövründə olduğu kimi, Cümhuriyyət dövründə də qadınlar öz hüquqları uğrunda, yazıb-oxumaları, seçmək və seçilmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Qadın jurnalları, digər yazılı materiallar kimi, cəmiyyətin dəyişən dəyəri haqqında məlumat verən mühüm mənbələrdən sayılırdı. Cümhuriyyət elan edildikdən sonra müxtəlif jurnallarda qadın və kişilərin bərabərliyini təmin etməsini, qadınlara siyasi hüquqlar verilməsini təbliğ edən yazılar dərc olundu [11, s.60].

Cümhuriyyətin elanından sonra “Şərq qadını” jurnalı ilə təxminən eyni vaxtda (1924) nəşr olunan “Firuzə” jurnalında daha çox qadın təhsilinin yollarından, qadın hüquqlarının müdafiəsindən, dünya qadın hərəkətlərindən, qadın şüurundan, türk qadınlarının siyasi hərəkətindən, gigiyena və qidalanma mədəniyyətindən və sair mövzulardan bəhs edən yazılar çap olunurdu [10, s.97; 9, s.2142].

Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra təhsilə xüsusi önəm vermişdir. Osmanlıdan dəvət olunmuş, 1923-1926-cı illərdə Bakı Dövlət Universitetində pedaqogika və psixologiya fənlərini

tədris etmiş Xəlil Fikrət Kanad (1892-1974) “Şərq qadını” jurnalında uşaq tərbiyəsi, pedaqoji aspektdən maariflənmə mövzularında çoxlu sayda məqalələr yazmışdır ki, bu da müəllifin Osmanlı ilə Azərbaycandakı problemlərin eyniyyət təşkil etdiyini göstərir [6, s.22].

4. “Şərq qadını” jurnalının təsir dairəsi

“Şərq qadını” jurnalının yaradılmasına Azərbaycanda və Rusiyada baş verən siyasi, inqilabi hadisələr, Osmanlı mühiti təsir etmişdisə də, “Şərq qadını” jurnalının da təsir çevrəsi təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmayaraq Türkünstandək gedib çıxmışdı. Həmin dövrdə Türkünstanda əhalinin yazıb-oxuması, xüsusən də qadınların savadsızlığı hökmran idi. Çar Rusiyasının Türkünstanda həyata keçirdiyi basqılar, Türkünstan xalqının itaətdə saxlanması üçün təhsildən, maarifdən uzaq tutulması öz təsirini göstərmidir. Ebubekir Güngör əsərində göstərir ki, Türkünstanda əslər boyu davam edən rus işğallarına qarşı siyasi və hərbi dirənişlər, üsyanlar insan itkisindən və yerli xalqa zülmün artmasından başqa heç nə gətirmədi. Çar Rusiyasının türk və müsəlman xalqlarına qarşı yürütdüyü siyasət qarşısında ziyalılar çarəni düşməne qarşı mədəni birlikdə tapdılar. Bu birləşmə Cedit hərəkəti əsasında baş verdi. Cedit məktəbləri və nəşrləri vasitəsilə Türkünstanda İslam-türk şüurunun yayılması, ictimaiyyətin maarifləndirilməsi şəklində özünü göstərdi. Türkünstan ziyalılarının novatorluq ideyalarını özündə əks etdirən islamçılıq, türkçülük və cədidçilik çarizm dövründə ədalətsiz əməllərə məruz qalan Türkünstanlı yerli xalqın azad edilərək sivil inkişafını təmin etmək məqsədilə qurtuluş savaşın əsas ideologiyasını təşkil edirdi. Dövrün siyasi, sosial və iqtisadi inkişafına bilavasitə rəhbərlik etdiyi kimi, bugünkü Türkünstanın formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır [7, s.144-145].

Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidlə bağlı Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli qərarı ilə yeni əlifba məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu. “Şərq qadını” jurnalı bu işin həyata keçməsinə sürətləndirmək üçün latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə oxuyub-yazacağı sürəcə maariflənmənin həyata keçməsinin güclü olacağını qeyd edirdilər. Ərəb qrafikalı əlifbanın mövhumatı, cəhaləti özündə saxladığı qeyd edilirdi. Latın qrafikalı əlifbaya Türkünstanın və digər türkdilli ölkələrin də keçməsinin zəruriliyi qeyd edilsə də, bu proses ləng gedirdi. Bu işin sürətlənməsinə Azərbaycandan, Türkünstandan, Tatarstandan, Dağıstandan və başqa türk ölkələrindən də çoxlu sayda elm adamının iştirak etdiyi 6 fevral – 5 mart 1926-cı il tarixlərində Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın böyük təsiri olmuşdur [3, s.17].

Həm əlifba islahatları ilə, həm də maarifçilik təsirləri ilə vaxtilə türk dünyasının birliyinin maarifdən, təhsildən keçdiyini söyləyən İsmayıl bəy Qaspiralının "Dildə, fikirdə, əməldə birlik!" ideyasının təsiri ilə Azərbaycanda nəşr olunan jurnalların etkisi Türkünstana da təsir etmişdir. Özbək şərqşünas, 1922-1937-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində müəllim kimi çalışmış Halid Said “Yeni

Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım” adlı, xatirə kitabında yazırdı ki, Özbəkistanda 1925-ci ildən başlayaraq nəşr olunan “Maarif və oktuçı”, “İnqilab”, “Gülüstan”, “Ələngə” kimi jurnallar bədii-ədəbi mühitdə parlayaraq savadsızlığın aradan qaldırılmasına, maarifçilik işığının gur yanmasına səbəb oldu [8, s.43].

“Şərq qadını” jurnalının təsirini isə ayrıca qeyd etmək yerinə düşərdi. Çünki həmin dövərdə Özbəkistanda qadınların təhsili yox idi. İctimai fəallıqları kişilərlə nisbətə müqayisəyə gəlməz dərəcədə zəif idi. Zeynabidin Əbdirəşidov qeyd edir ki, Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərində Türkünstanda qızlar ümumiyyətlə təhsildən uzaq idilər. Türkünstanda məktəb kimi qadın məktəbləri əvvəllər mövcud deyildi. Adətən qızlar vaxtaşırı molla arvadının yanına toplaşırdılar. Savadlı qadınlara “bibixatun”, “bibixala” və ya “biatin” deyilirdi [12, s.69]. “Şərq qadını” jurnalının təsiri ilə Özbəkistanda ərəsəyə gələn ən böyük yenilik isə 1925-ci il dekabrın 1-də özbək qadınları üçün təsis olunan “Səodat” jurnalının nəşr olunmasını göstərmək olar. İldə 8 dəfə nəşr olunan jurnalda ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, elm, təhsil, idman sahələrində xüsusi yazılar, məlumatlar verərək qadınları savadlılığa cəlb edirdilər.

NƏTİCƏ

“Şərq qadını” jurnalının yaradılmasına qədər və yaradılmasından sonrakı dövrün təhlili göstərir ki, XX yüz ilin əvvəllərində Azərbaycanda start götürmüş maarifçilik hərəkatında qadın təhsili, hüquq və azadlıqların müdafiəsi eyni zamanda qlobal əhəmiyyət daşıyırdı. “Şərq qadını” jurnalındakı rubrika və bölmələrin vaxtilə Rusiyada çap olunan qadın jurnallarında qoyulan problemlərlə oxşar olduğunu deyə bilərik. Osmanlı dövlətində “Şərq qadını” ilə eyni vaxtda çap olunan jurnallarda isə qadın problemlərinin eyni olması onu deməyə əsas verir ki, müsəlman aləmində qadınların hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizəsi hər iki xalq üçün eyni önəmli idə. Nümunə kimi 1923-cü ildə “Şərq qadını” jurnalında uşaq tərbiyəsinə aid çoxlu sayda məqalələr yazmış, Osmanlıdan gəlmiş alim Xəlil Fikrəti göstərmək olar. “Şərq qadını” jurnalının nəşr olunması ilə Türk dünyasında yeni bir nur parlamış oldu. Nurun şöləsi Tatarstandan Türkünstanadək yayılmışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Türköloji Qurultaydan sonra Türkünstanda, Ösbəkistanda yeni bir maarifçilik hərəkatı başlamışdır. Özbək türkü Halid Said Hocayev Özbəkistan cəmiyyətində qadın hüquq və azadlıqlarının, maarifçiliyi təbliğ edən nəşrlərin meydana gəlməsində Azərbaycanın təsirini xüsusi vurğulamışdır ki, bu təsirlər içərisində “Şərq qadını” jurnalının da böyük rolu olmuşdur. Belə ki, 1925-ci ildən nəşr olunan “Səodat” qadın jurnalı birbaşa “Şərq qadını” jurnalının eynisi kimi yaradılmışdır. Beləliklə, 1923-cü ildə nəşr olunan 100 yaşlı qocaman jurnal öz missiyasını layiqincə yerinə yetirərək tək Azərbaycanda deyil, bütünlüklə türk dünyasında böyük xidmətlər görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva K. Azərbaycanca gender məsələləri. Bakı, 2014, 417 s.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumət qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi // 1919, №1, s.5-7
3. Birinci Türkojoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 100 s.
4. Qasımova A. N. Qadın azadlığının carçısı // Dövlət və Din, 2019, № 01 (60) s.90-97
5. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920) / B.: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
6. Rüstəmov F.A. "Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrinin inkişafı tarixindən" Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrində əhəmiyyətli rol oynayan professor Xəlil Fikrətin elmi-pedaqoji fəaliyyəti // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 6 (658), s.21-29
7. Ebubekir Güngör. Türkiyədə Fikir Akımları: Ceditçilik, Türkcülük, İslamçılıq, IQ Kültür Sanat Yayıncılıq, 2013, 208 s.
8. Hacıyev H.S. Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve hatıralarım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, 131 s.
9. Malkoch S.K., Yılmaz D.V. Cumhuriyet Dönemi Kadın Dergileri (1923-1992) // Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Vol. 10, Is. 17, 2019, p.2140-2156
10. Şahin E. "Geçmişten günümüze kadın süreli yayınlarına karşılaştırmalı bir yaklaşım", Türk ve İslam Dünyası Sosyal araştırmalar Dergisi, 2018, 5(16), p.86-105
11. Mutlu N. Popüler kadın dergilerinde kadın temsili (örnek olay: Cosmopolitan dergisi). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Türkiye, 2009
12. И.Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи, отношения, влияние / З. Абдирашидов. Т.: Akademnashr, 2011, 384 с.
13. Симонова О.А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. М., 2008, 23 с.
14. Смеюха В.В. Первый российский женский журнал: история и типология // Lingua mobilis. 2011, № 2, 28, с.106-116
15. Смеюха В.В. Отечественные женские журналы. Историко-типологический аспект: Монография. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ ЮФУ, 2011, 188 с.
16. Malkoch S.K., Yılmaz D.V. Women's magazines in the Ottoman period // The Journal of International Social Research, Vol. 12, 63, 2019, p.664-669

Redaksiyaya daxil olub 11.02.2023

УДК 37

R.M.Mirzagaeva

*Бакинский государственный университет
reyhan.mirzagaeva@gmail.com*

ДЕВИАНТНЫЕ ФОРМЫ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ И РАЗЛИЧНЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ ОБЪЯСНЕНИЮ

Ключевые слова: *девиантное поведение, социальная норма, девиация, аддикция, декликвентное поведения*

В статье рассмотрены девиантные формы поведения подростков и молодежи и приведены их причины. В целом отражены научные работы, написанные в связи с девиантными формами поведения, и взгляды авторов этой работы на девиантное поведение. Показано, что для большинства подростков причиной девиантного поведения является неполная семья.

Девиантное поведение было охарактеризовано как система действий, отражающая отклонения от общепринятых или предполагаемых норм, таких как психическое здоровье, право, культура или мораль. Девиантное поведение также можно охарактеризовать как стойко, многократно и длительно повторяющееся тип поведения. Такое поведение тесно связано с направленностью личности, склонностью к богатству или полем мотивов и является ее проявлением.

В заключительной части статьи уточнено понятие девиантного поведения с медико-биологической, социологической и психологической точки зрения и подведены общие итоги.

R.M.Mirzagaeva

YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞ FORMALARI VƏ ONLARIN İZAHINA MÜXTƏLİF ELMİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *deviant davranış, sosial norma, deviasiya, addiksiya, delikviant davranış*

Məqalədə yeniyetmə və gənclərin deviant davranış formaları barəsində bəhs edilmiş və onların səbəbləri göstərilmişdir. Ümumilikdə deviant davranış formaları ilə bağlı yazılmış elmi əsərlər və bu əsər müəlliflərinin deviant davranışla bağlı mülahizələri öz əksini tapmışdır. Əksər yeniyetmələr üçün deviant davranışın səbəbinin natamam ailə olduğu göstərilmişdir.

Deviant davranış ümumən qəbul edilmiş və ya nəzərdə tutulan psixi sağlamlıq, hüquq, mədəniyyət və ya əxlaq kimi normalardan kənara çıxmanı əks etdirən hərəkətlər sistemi kimi səciyyələndirilmişdir. Deviant davranış davamlı, təkrarlanan və uzunmüddətli davranış növü kimi də xarakterizə edilə bilər. Bu cür davranış şəxsiyyətin oriyentasiyası, zənginliyə meyli və ya motivlər sahəsi ilə sıx bağlıdır və onun təzahürüdür.

Tibbi-bioloji, sosioloji və psixoloji baxımdan deviant davranış anlayışına aydınlıq gətirilmiş və məqalənin yekun hissəsində ümumi nəticəyə gəlinmişdir.

R.M.Mirzaghayeva

DEVIAANT BEHAVIOR FORMS OF ADOLESCENTS AND DIFFERENT SCIENTIFIC APPROACHES TO THEIR EXPLANATION

Keywords: *deviant behaviors, social norm, deviation, addiction, delinquent behaviors*

Deviant forms of behavior of adolescents and youth were discussed and their reasons were given in the article. In general, scientific works written in connection with deviant forms of behavior and the views of the authors of this work on deviant behavior are reflected. For most adolescents, the cause of deviant behavior has been shown to be an incomplete family.

Deviant behavior has been characterized as a system of actions that reflects deviations from generally accepted or intended norms such as mental health, law, culture, or morality. Deviant behavior can also be characterized as persistent, repeated and long-term type of behavior. Such behavior is closely related to the orientation of the personality, the propensity for wealth or the field of motives and is its manifestation.

The concept of deviant behavior from a medical-biological, sociological and psychological point of view was clarified and had been came to general conclusion in the final part of the article.

«Девиантное» поведение стало разрабатываться в научной литературе после 1960-х годов, а в конце XX века на стыке социологии, коррекционной психологии и педагогики возникла самостоятельная отрасль науки под названием «девиантология».

Р.К.Мертон, Э.Дюркгейм, Ч.Ломброццо, З.Фрейд, К.Тард, В.В.Ковалев, Ф.Ратаки, Т.П.Короленко, Т.А.Донских, В.Х.Иванов, Ю.А.Крейберг, Е.В.Змановская, Н.В.Майсак, И.С.Кон и ряд других ученых исследовали проблему «девиантного» поведения в социологическом, медицинском, педагогическом и психологическом аспектах и написали ряд работ.

В современной научной педагогической и психологической литературе (М.И.Рожков, М.А.Ковальчук, В.Г.Баженов, М.И.Буянов, В.Клейн, А.И.Захаров и др.) все проявления ненормального, дефективного поведения, наблюдаемые в обращении и поведении детей, подростков и молодежи, называются «девиантным поведением». Под «девиантным» поведением понимается несоответствие действий и поступков индивида нормам и стандартам, реально сложившимся в обществе, в котором он живет. «Девиантное» поведение (в том числе социальная девиация) – это отклонение от общепринятых и наиболее распространенных норм

устойчивого поведения в определенных обществах и в определенные периоды их развития. Группа ученых включает в число субъектов девиантного поведения молодых аскетов, революционеров, гедонистов (тех, кто предпочитает жить в удовольствии), душевнобольных, освящённых лиц, гениев и т.д.

Причины девиантного поведения определяются многими факторами. Часто плохое поведение подростков вызвано недопониманием с членами семьи или сверстниками в школе [2, с.127].

На развитие аномального поведения может влиять небрежность родителей или плохие условия жизни, что приводит к возникновению чувства неполноценности в подростковом возрасте. Поэтому девиантное поведение чаще связано с психологическим препятствием.

Для большинства подростков неполная семья является причиной девиантного поведения. В то же время девиантное поведение может возникать из-за нарушений характера.

Убегание из дома, чтобы избежать наказания, является типичным примером девиантного поведения. Как правило, в данном случае побег является своеобразным протестом против любой нормы, которую родители пытаются привить своим детям. В дальнейшем он становится у подростка привычкой, и подросток повторяет его много раз, но уже рефлексивно, как своеобразное оружие против «ежа».

Однако есть и другие причины, по которым подростки могут вести себя аномально: отсутствие внимания родителей к своим детям; в этом случае подросток делает необычный ход, чтобы привлечь внимание; а также агрессивное поведение подростка в школе по любой психологической причине.

Проблема девиантного поведения также может быть вызвано чрезмерным вниманием и невнимательностью взрослых или желанием выйти из-под контроля. Если подросток в знак протеста начнет употреблять алкоголь или наркотики, это может привести к очень опасной ситуации [2, с.130].

К симптомам девиантного поведения у подростков чаще всего относят поступки и действия, которые приводят к негативной оценке со стороны общества в связи с тем, что такое поведение не соответствует требованиям системы, ожиданиям общества. Очень легко спутать особенности девиантного поведения с проявлениями творческой натуры, эксцентричной личности. Следовательно, девиантное поведение требует тщательного психологического обследования, прежде чем можно будет поставить конкретный диагноз.

Негативное девиантное поведение приводит к применению обществом определенных формальных и неформальных санкций (изоляция,

лечение, реабилитация, исправление, наказание и др. нарушителя норм поведения). Различают аддиктивную (зависимую) и делинквентную (незаконную) формы негативного девиантного поведения. К ним относятся пьянство и алкоголизм, наркомания, преступность, самоубийство, проституция, коррупция, терроризм, а также кражи и грабежи, поведение, вызывающее химическую и социальную зависимость (например, пристрастие к социальным сетям и азартным играм). Девиация включает в себя три элемента: [3, с.175]

1. Отношение человека к ценностям и нормам (политическим, нравственным, правовым);
2. Группа или организация, оценивающая человека;
3. Поведение человека.

Проблема «девиантного» поведения находилась в центре внимания на ранних этапах зарождения социологии. Французский социолог Эмиль Дюркгейм считается одним из основоположников современной девиантологии благодаря своей классической работе «Самоубийство», написанной в 1897 году. Он ввел понятие «аномия» в социологическую науку и тем самым выразил состояние запутанности и дезориентации в обществе во время кризисов или радикальных социальных перемен. Дюркгейм проанализировал это на примере увеличения количества самоубийств в обществе во время неожиданных экономических спадов и подъёмов.

Последователь Дюркгейма, американский социолог Роберт Мертон в рамках своей теории структурного функционализма создал одну из социологических классификаций поведенческих реакций человека.

Российский ученый М.И.Рожков, связывающий мотивацию девиантного поведения с социальными и психологическими факторами, делит их на 4 основные группы:

- 1) дефекты правового и нравственного сознания;
- 2) содержание потребностей личности;
- 3) черты характера;
- 4) особенности эмоционально-волевой сферы.

Разные науки подходят к «девиантному» поведению с разных точек зрения. Социальные науки рассматривают «девиантное» поведение как реальную угрозу физическому и социальному существованию человека в социальной среде, близком кругу общения, коллективе, считают результатом нарушения социально-нравственных норм, культурных ценностей, а также усвоения и создания тех норм и ценностей в обществе, к которому принадлежит человек, процессов саморазвития и самореализации. По их мнению, «девиантное» поведение представляет собой совокупность форм поведения, характеризующихся определенными особенностями в жизни

индивидов и не чуждых социальной сфере. Основным источником девиантизма является социальная система с широким социальным спектром. По мере обновления социальной системы и замены старого новым, влияние возникающих трансформаций на психику и сознание индивидов возрастает [3, с.180].

Сегодня в современном Азербайджанском обществе причины роста наркомании, самоубийств, краж и грабежей, а также аморальных поступков, широко распространенных среди подростков и молодежи следует искать именно в указанных факторах.

Голландский ученый М.де.Винтер говорит о том, что «в течение 1970-1990-х годов количество детей и подростков с различными нарушениями поведения росло неуклонно и продолжает расти, и они составляют 20% от общего количества подростков и молодежи в возрасте до 18 лет».

В медико-биологическом подходе «девиантное» поведение оценивается как отклонение от принятых в данном обществе норм межличностных взаимоотношений: действий, поступков, высказываний, совершаемых как на уровне психического здоровья, так и на уровне нервно-психической патологии. Итальянский врач-психиатр Чезаре Ломброццо, подошедший к сущности девиантизма с медико-биологической точки зрения, отметил, что девианты – преступники, а девиантизм – преступление. Это атавизмы, возникающие при развитии общества тем или иным путем, по прямой или волнообразной линии. Они либо рождаются такими, либо формируются под влиянием окружающей среды. По мнению американского психиатра Уильяма Шелдона, связывающего девиацию с типом личности, существует связь между типом личности и видом преступления в той или иной форме. В основе девиантизма лежат некоторые проблемы, возникающие внутри человека, возможно, из-за его генов.

В психологическом подходе отклонения от социально-психологических и нравственных норм трактуются либо как пример неправильного, антиобщественного решения конфликта, либо как нарушение норм поведения, препятствующих общественному и личному благополучию и выражается термином «депривация».

«Психологические трудности, а также временные эмоциональные и поведенческие расстройства возникают у большинства подростков. Это неотъемлемая часть развития» [8, с.45].

«Задержка умственного развития обычно сопровождается дефектами поведения. Такие подростки и молодежь недостаточно выдерживают педагогическую коррекцию» [7, с.187].

Объясняя девиантность с психологической точки зрения, австрийский психиатр Зигмунд Фрейд на основе своего психоанализа писал, что в основе преступления лежит слабое «эго» преступника. Это приводит к тому, что

человек выходит за рамки нормального социального поведения. Здесь играют роль и другие психологические факты. Это познавательные способности человека, негативы, которые он «видит» в жизни общества, и характеристики, вытекающие из его личности.

Русский психолог В.В.Королев пришел к выводу, что «33,1% преступлений, совершаемых подростками и молодежью, совершаются с поражением головного мозга, 20,1% с большими олигофренами, 4,1% – с расстройством личности, только 2,6% совершаются больными невротами».

Существуют разные подходы к классификации девиантного поведения, как по сложности, так и содержательно. Различия в этих классификациях вызваны тем, что разные отрасли науки как психология, медицина, криминология и т.д. и научные школы неодинаково понимают то, какие формы поведения можно называть девиациями, как отличить норму от девиации, может ли поведенческая девиация носить конструктивный (положительный) характер, или только деструктивный.

Основоположник теории «напряжения», американский социолог Роберт Мертон отметил, что девиантные действия – это своего рода заблокированные действия человека. Как личность человек приспособляется к обществу, а его девиантные действия становятся объектом общественной критики. Девиантное поведение наиболее распространено среди подростков и молодых людей. В его модели представлены 5 способов адаптации индивидуума к условиям, существующим в обществе. В каждом из этих критериев, которые Мертон выдвигает в своем подходе, он характеризует средства, с помощью которых индивид достигает своих целей в обществе и часть из этих реакций по сути типы девиантного поведения:

- Подчинение (подчинение целям, и средствам достижения целей общества);
- Инновация (подчинение целям общества, но не средствам их достижения);
- Ритуализм (цель отбрасывается как недостижимая, но следование традициям остается);
- Ретретизм (уход из общества, несогласие с целями и средствами достижения целей);
- Мятеж (попытка ввести новый социальный порядок, меняются и цели, и средства).

Российский психолог В.В.Ковалёв в своей классификации выделил три типа девиаций. Он относил антидисциплинарное поведение, асоциальное, противоправное, аутоагрессивное поведение к социально-психологическим девиациям, патологические и непатологические поведения

к клинико-психопатологическим девиациям, а «реакции», «развития» и «состояния» к личностно-динамическим девиациям.

В классификации Патаки к ряду стойких форм, составляющих «ядро» девиантного поведения относятся преступность, алкоголизм, наркомания, суицид (самоубийство), а «преддевиантным синдромам» аффективный тип поведения, семейные конфликты, агрессивный тип поведения, ранние антисоциальные формы поведения, отрицательное отношение к учёбе, низкий уровень интеллекта, приводящих человека к стойким формам девиантного поведения [6, с.54].

Российские социологи Ц. П. Короленко и Т. А. Донских предложили следующую классификацию поведенческих девиаций:

- нестандартное поведение (действия, выходящие за рамки социальных стереотипов поведения, но играющие позитивную роль в развитии общества);
- внешне деструктивное поведение (деструктивное поведение, направленное на нарушение социальных норм);
- аддиктивное поведение (поведение, направленное на уход от реальности и получение желаемой эмоции, с использованием каких-либо химических или нехимических веществ или средств, создающих специфическую активность);
- антисоциальное поведение (нарушение законов и прав других людей);
- внутридеструктивное поведение (направленное на дезинтеграцию самой личности: суицидное, конформистское, нарциссическое, фанатическое, аутическое поведение).

В.Н.Иванов выделяет 2 уровня девиаций по уровню опасности для человека и общества:

- докриминогенный уровень – мелкие проступки, нарушение норм морали, правил поведения в общественных местах, уклонение от общественно-полезной деятельности, употребление алкогольных, наркотических, токсических средств, разрушающих психику, и другие формы поведения, не представляющие серьёзной общественной опасности;
- криминогенный уровень – действия и поступки, выражающиеся в преступных уголовно-наказуемых деяниях.

Обобщая разные типологии поведенческих девиаций, российский психолог Е.В.Змановская определила основные критерии видов нарушаемой нормы и негативных последствий отклоняющегося поведения. В ее классификации выделено три основные группы отклоняющегося дефектного поведения:

- антисоциальное (делинквентное) (противоречащее правовым нормам, угрожающее социальному порядку и благополучию окружающих

людей) поведение;

- асоциальное (аморальное, уклоняющееся от выполнения морально-нравственных норм, угрожающее благополучию межличностных отношений) поведение;

- аутодеструктивные (направленные на саморазрушение), (суицидальное, фанатическое, аутическое, виктимное, рискованное поведение, пищевая зависимость, химическая зависимость и др.).

Н.В.Майсак, составляющий матрицу социальных девиаций, на основании многочисленных примеров выделял двумерные и множественные формы девиантного поведения, пересекающиеся внутри друг с другом:

- девиации по характеру направленности и проявления: конструктивное, творческое поведение (художественное, научное, техническое, организационное, компьютерное творчество);

- аутодеструктивное поведение: аддиктивное (нехимическая и химическая зависимость), суицидальное (парасуицидальное поведение и суицид);

- внешнедеструктивное, противоправное поведение (административные правонарушения, делинквентное, криминальное поведение);

- коммуникативные девиации: по степени социальной одобряемости: социально одобряемое и просоциальное поведение (адаптированное к нормам определенной социальной группы);

- социально нейтральное поведение (не представляющее общественной опасности или с неоднозначными критериями оценки);

- социально неодобряемое: асоциальное (отклоняющееся от морально-нравственных норм) и антисоциальное (отклоняющееся от правовых норм).

Комментируя понятие «девиантное» поведение, российский психолог И.С.Кон писал: «Девиантное поведение – это система действий, отражающая отклонения от общепринятых или предполагаемых норм, таких как психическое здоровье, право, культура или нравственность». И.С.Кон разделил девиантное поведение на две основные категории и включил в первую – нормы психического здоровья, а во вторую – антисоциальные формы поведения, сопровождающиеся нарушением каких-либо социальных и культурных норм, прежде всего правовых норм. «Пьянство, употребление наркотиков, агрессия и противоправное поведение образуют единый блок. Таким образом, вовлечение подростков и молодежи в одни формы девиантного поведения создает возможность того, что он будет вовлечен в другие» [6, с.60].

Таким образом, можно отметить, что поведенческие дефекты или девиантизм подростков и молодежи являются случаями отклонения от общепринятых или официально принятых в обществе социальных норм.

Обычно действия подростка с девиантным поведением негативно оцениваются окружающими людьми, им грозят социальные санкции. Девиантное поведение реальный удар не только для самого подростка, но и для окружающих его людей. В связи с этим следует отметить, что «девиантное» поведение – это в первую очередь деструктивное или аутодеструктивное поведение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантными поведением / Под ред. М.И.Рожкова М: Владос, 2003, 239 с.
2. Глинский Я.И. Девиантология. 2-е изд. исп. и доп. СПб: М; Издательство Р.Асанова «Юридический центр Пресс», 2007, 528 с.
3. Змановская Е.В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений, 2-ое изд. исп. М.: Издательский центр «Академия», 2004, 288 с.
4. Ковальчук М.А. Профилактика девиантного поведения старшеклассников: Монография. Ярославль: Изд.- во ЯГПУ им К.Д.Ушинского, 2002, 242 с.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989, 255 с.
6. Остапенко Т.С., Остапенко Р.И. Анализ особенностей личности подростков с девиантным поведением // Перспективы науки и образования, М., 2013, №1, с.54-60
7. Педагогика здоровья. М.: Педагогика-Пресс, 1992, 288 с.
8. Раттер М. Помощь трудным детям. М.: Педагогика, 1987, 246 с.

Redaksiyaya daxil olub 01.02.2023

UOT 376

A.A.Mürsəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
loqoped55@mail.ru

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFINDA ƏMƏK TƏLİMİNİN ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: əmək təlimi, sağlamlıq imkanları məhdud, şəxsiyyətin formalaşması, psixoloji hazırlıq, əmək bacarıqları

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əqli və fiziki inkişafı xüsusi pedaqogika, psixologiya, linqvistika və sosiologiyanın ən aktual məsələlərin biridir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu kateqoriyalı uşaqların ümumi inkişafında təlim-tərbiyənin xüsusi rol oynamasını qeyd etmişlər.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim-tərbiyə prosesində tədris fənlərinin, xüsusilə də əmək təliminin rolunu qeyd edən tədqiqatçılardan görkəmli rus defektoloqu V.P.Kaşenko (1870-1943) əlil uşaqların əməyini ilk növbədə böyüməkdə olan orqanizmin əzələ fəaliyyətinə olan ehtiyaclarını ödəmək vasitəsi hesab edirdi. O, 30-40-cı illərdə “Pedaqoji korreksiya” kitabında anormal uşağın korreksiyasında əməyin rolunu yüksək qiymətləndirərək uşağın əmək fəaliyyətini onun təkcə peşə təhsilinin deyil, həm də sosial tərbiyəsinin mənbəyi kimi əsaslandırmışdır.

A.A.Мурсалова

О РОЛИ ТРУДОВОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕЧЕВОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Ключевые слова: трудовое обучение, ограниченные возможности здоровья, формирование личности, психологическая подготовка, трудовые умения

Психическое и физическое развитие детей с ограниченными возможностями здоровья является одним из наиболее актуальных вопросов специальной педагогики, психологии, лингвистики и социологии. Большинство исследователей отмечают особую роль воспитания в общем развитии детей этой категории.

Среди исследователей, отметивших роль учебных предметов, особенно трудового обучения, в образовательном процессе детей с ограниченными возможностями здоровья, российский дефектолог В.П.Кашенко (1870-1943) рассматривал труд детей-инвалидов прежде всего как средство удовлетворения потребности растущего организма в мышечной деятельности. В 1930-х и 1940-х годах в своей книге «Педагогическая коррекция» он высоко оценил роль труда в исправлении аномального ребенка и обосновал трудовую деятельность ребенка как источник не только его профессионального образования, но и его социального воспитания.

A.A.Mursalova

ON THE ROLE OF LABOR EDUCATION IN THE SPEECH DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES

Keywords: labor training, limited health opportunities, personality formation, psychological preparation, work skills

The mental and physical development of children with disabilities is one of the most pressing issues of special pedagogy, psychology, linguistics and sociology. Most researchers note the special role of education in the overall development of children in this category.

Among the researchers who noted the role of educational subjects, especially labor education, in the educational process of children with disabilities, the Russian defectologist V.P. Kashchenko (1870-1943) considered the work of disabled children primarily as a means of satisfying the needs of a growing organism for muscular activity. In the 1930s and 1940s, in his book "Pedagogical Correction", he highly appreciated the role of labor in the correction of an abnormal child and substantiated the labor activity of the child as a source not only of his professional education, but also of his social education.

Məlumdur ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar kateqoriyasına: əqli gerilikli, psixi inkişaf ləngliyi, eşitmə, görmə, dayaq-hərəkət aparatı çatışmazlıqları olan, həmçinin nitq pozulmaları, emosional-iradi, hərəkət sahə, mürəkkəb inkişaf və davranış pozulmaları olan, ağır xroniki somatofiziki xəstəlikli uşaqlar daxildir.

Onlar xüsusi (korreksiyaedici) təhsilə və tərbiyəyə ehtiyacı olan, psixofiziki inkişafında geriləmə və zəifliyi olan uşaqlardır.

Tədqiqatlara görə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda nitqin inkişafı normal ilə eyni formalaşma qanunauyğunluqlarına malik olsa da, bir sıra aşağıdakı xüsusiyyətlərlə fərqlənirlər:

- bu uşaqların əksəriyyətində nitq inkişafının müddətində kənarçıxmalar və bu prosesin özünəməxsus inkişafı qeyd edilir;
- sağlam həmyaşdaları ilə müqayisədə onlarda müxtəlif nitq inkişaf pozuntuları nisbətən daha çox rast gəlinir;
- nitq inkişaf pozulmaları, o cümlədən onun mürəkkəb formaları olan uşaqların sayı durmadan artır.

-onların əksəriyyətində informasiyanı qəbul etmək və onu emal etmək bacarığının pozulması ilə bağlı nitq fəaliyyətinin sistemli pozulmalarının mövcud tipik təzahürləri özünü göstərir

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda nitqin inkişafsızlığı və ya müxtəlif nitq çatışmazlıqları üstünlük təşkil edir.

Nitq çatışmazlıqlarının korreksiya və kompensasiyası, ünsiyyət vərdiş

və bacarıqlarının formalaşdırılması təhsil sisteminin spesifik həlqələrindən biri olan xüsusi (korreksiya) məktəblərdə praktiki olaraq bütün tədris fənləri üzrə dərslərdə həyata keçirilir.

Məktəbdə tədris olunan ana dili dərsləri bütün tədris, təlim və tərbiyə iş sistemi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Ana dilinin oxu, nitq inkişafı və qrammatika kimi ayrı-ayrılıqda tədrisi şagirdlərin ümumi inkişafını, ətraf aləm haqqında dünyagörüşünü nəzərəcarpacaq dərəcədə genişləndirməklə yanaşı, həm də doğma dilin semantik, leksik, fonetik qrammatik qanunlarını mənimsəməkdə müstəsna rol oynayır. Uşaqlar insanlar, onların həyat tərzi, fəaliyyəti, təbiət haqqında bilik, bacarıq və vərdislər əldə edirlər.

Riyaziyyat dərslərində müəllim şagirdlərin riyazi nitqinin inkişaf etdirilməsi, onun riyazi lüğətinin (riyazi terminlər, ifadələrlə) zənginləşdirilməsi üzrə də iş aparır. Müşahidələr göstərir ki, riyazi nitqin dəqiqliyi, konkret və lakonikliyi riyazi anlayışların inkişafına müsbət təsir göstərir və bir məsələnin, nümunənin həlli yolunu yazmaq (nəql etmək) bacarığının formalaşmasına, riyazi əməliyyatların şüurlu olaraq yerinə yetirilməsinə kömək edir.

Nitqin inkişafında təsviri sənət dərsləri də istisna deyil. Bu dərslər əyləncəli və ifadəli olduqları üçün uşaqlarda artan maraq oyadır və öz-özünə nitq fəaliyyətini stimullaşdırır. Rəsm dərsləri digər tədris fənləri ilə birgə uşaq şəxsiyyətinin, onun nitqinin formalaşmasına uğurlu təsir göstərir.

Xüsusi məktəbdə əmək təlimi dərsləri bütün tədris və tərbiyə iş sistemində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqların əmək təlimi onların əlçatan əmək fəaliyyətlərinə cəlb edilməsini və onlarda böyükklərin əməyinə emosional-pozitiv münasibətin formalaşmasını nəzərdə tutur. Əmək tərbiyəsinin əsas vəzifəsi uşaqlarda vicdanla işləmək ehtiyacını formalaşdırmaq, istehsalda iştirak etmək üçün zəruri olan əmək vərdislərinə və istehsalat təcrübəsinə mənimsəməyə kömək etməkdir.

Əmək bütövlükdə uşağın tərbiyəsinə: onun əqli, fiziki, əxlaqi və estetik inkişafına təsir göstərir. Əmək təlimi sayəsində uşaqlarda fikir dairəsi genişlənir, idrak qabiliyyətləri təkmilləşdirilir, müqayisə, təhlil və tərkib, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə kimi təfəkkür fəaliyyətinin əsas prosesləri formalaşır.

Əmək tərbiyəsi prosesində uşaqlarda əməyin gözəlliyini və dəyişdirici gücünü dərk etmək və hiss etmək, gözəl şeylər yaratmaq bacarığı formalaşır. Uşaqların işi üçün uyğun şərait yaradılrsa, estetik tərbiyədə uğur əldə edilə bilər. Əməyin düzgün təşkili şagirdlərin bədən tərbiyəsinə də kömək edir: qolların, çiyinlərin və ayaqların əzələləri inkişaf edir, düzgün qamət, yerləş inkişaf edir; bütövlükdə bədən güclənir və nəhayət, əmək yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması prosesində ən mühüm amil kimi uşaqlarda əməyə hörmət, onun ictimai əhəmiyyətini anlamaq və bu kimi xüsusiyyətləri inkişaf etdirir.

Əmək təlimi dərslərində nitq inkişafı üzrə işin əsas məzmununa ətraf aləm və hadisələri haqqında təsəvvür dairəsini genişləndirmək, şagirdlərin nitq motivasiyasını daim artırmaq, eyni zamanda şifahi nitqin bütün aspektlərini (fonemik, leksik, qrammatik) inkişaf etdirmək, fikrin daha aydın və dolğun ifadəsi üçün linqvistik bazasını təşkil etmək, məktəblilərə rəhbərlik mülahizələrini tərtib etmək bacarığı təlim etdirilir.

Beləliklə də, xüsusi təhsil şəraitində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların nitqin əmək təlimi dərslərində korreksiya və inkişafetdirici təlimi, eyni zamanda idrak proseslərinin və şəxsiyyətin inkişaf çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa və onların sosiallaşmasına kömək edir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların əqli və fiziki inkişafı xüsusi pedaqogika, psixologiya, linqvistik və sosiologiyanın ən aktual məsələlərindən biridir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu kateqoriyalı uşaqların ümumi inkişafında təlim-tərbiyənin xüsusi rol oynamasını qeyd etmişlər.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim-tərbiyə prosesində tədris fənlərinin, xüsusilə də əmək təliminin rolunu qeyd edən tədqiqatçılardan görkəmli rus defektoloqu V.P.Kaşenko (1870-1943) əlil uşaqların əməyini ilk növbədə böyüməkdə olan orqanizmin əzələ fəaliyyətinə olan ehtiyaclarını ödəmək vasitəsi hesab edirdi. O, 30-40-cı illərdə "Pedaqoji korreksiya" kitabında anormal uşağın korreksiyasında əməyin rolunu yüksək qiymətləndirərək uşağın əmək fəaliyyətini onun tək-cə peşə təhsilinin deyil, həm də sosial tərbiyəsinin mənbəyi kimi əsaslandırmışdır. V.P.Kaşenko əmək təlimi sayəsində inkişafı pozulmuş uşaqların tərbiyəsində aşağıdakı müsbət dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd edirdi:

- ümumi iş qabiliyyətinin təzahürü və inkişafı; V.P.Kaşenko inkişaf pozulması olan uşağa maraqlı "şəxsi təşəbbüs göstərmək ehtiyacı ilə bağlı" imkanın verilməsinin vacibliyini qeyd edirdi:

- işdə ardıcılıq, dözümlülüyün inkişafı və diqqətin konsentrasiyası; V.P.Kaşenko yarım saatdan bir neçə gün və həftəyə qədər uzunmüddətli tapşırıqların verilməsini təklif edirdi.

- maraqlı mədəniyyətinin inkişafı; Əmək təlimi vasitəsilə uşaq arzuolunmaz, mənfi maraqlardan uzaqlaşır, onda yeni maraqlar formalaşır;

- ümumi fəallığın xüsusilə passiv uşaqlarda inkişafı (1).

S.Y.Rubinşteynə görə, əmək təlimi şəxsiyyətin formalaşmasında ən mühüm vasitə kimi qəbul edilməlidir. O, bunu bütün uşaq və yeniyetmələrə şamil edir, xüsusilə də, zəif və ya ağır sinir sistemi pozulması olan uşaqlarla münasibətdə onun çox əhəmiyyətli bir korreksiya, bərpaedici vasitə hesab edirdi. Müəllif atipik uşaqların bütün kateqoriyalarının eyni dərəcədə əmək bacarıqlarını mənimsəyə bilmədiyini, buna görə də əmək tərbiyəsinin bu və ya digər vəzifəsinin xarakteri və həlli səviyyəsinin uşaqda qüsurun təbiəti və dərəcəsiindən asılılığını vurğulamışdır.

S.Y.Rubinsteyn əmək təlimi prosesinin intellekt çatışmazlığı olan uşaqlarda özünənəzarət, özünəhərmət və bacarıqların daha yaxşı inkişaf etdiyini, verilən tapşırığı düzgün yerinə yetirməyi bacardıqda böyük məmnuniyyət hissi keçirdiyini qeyd edirdi.

G.M.Dulnev əqli cəhətdən zəif olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların əmək təlimi və tərbiyəsi prosesində idrak proseslərin inkişafı, şəxsiyyətin formalaşmasının demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edildiyini qeyd edirdi. O, xüsusi uşaq bağçası və məktəblərdə uşaq fəaliyyətini müşahidə edərək əmək prosesində öz fəaliyyətinə tənqidi yanaşma, məqsədyönlülük, müstəqillik və özünənəzarət kimi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının çətinliyini, lakin əmək dərslərində nə isə etmək imkanının uşağı daha çox cəlb etdiyinin əhəmiyyətini göstərirdi.

G.M.Dülnevə görə, uşaq yerinə yetirdiyi tapşırıqda qüsurlar aşkar etdikdə, o, dərhal etdiyi səhv barədə fikirləşir və bu gələcəkdə onu öz hərəkətlərinin gedişatını daha yaxından izləməyə sövq edir.

Əmək təlimi sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin ətraf aləm haqqında qeyri-müəyyən bilik və anlayışlarını konkretləşdirməyə və islah etməyə kömək edir. Əmək prosesində şagird materialların, alətlərin xassələri ilə tanış olur, onları müqayisə edir və onlar arasında əlaqə qurur, işlərini planlaşdırarkən o, öz təxəyyülündə gələcək obyektə canlandırır və bu da öz növbəsində onun təkəllübünün inkişafına təkan verir. Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər arasında emosional-iradi və hərəkət sahəsi inkişaf etməyən uşaqlar vardır. İ.V.Vopilova belə hesab edir ki, əmək fəaliyyətinin ritmi, müəyyən iş rejiminə riayət edilməsi hərəkət qüsurlarının aradan qaldırılmasına, emosional-iradeli sferasının formalaşmasına güclü təsir göstərir. Bundan əlavə, əmək tapşırıqlarının bölüşdürülməsinə fərdi yanaşma yalnız əsas qüsurları deyil, həm də onların yaratdığı nəticələri – ikincili çatışmazlıqları aradan qaldırmağa kömək edir (2).

A.A.Qnatyuk hesab edir ki, əməyə psixoloji hazırlıq prosesində hiss orqanlarının və dayaq-hərəkət aparatının inkişafına, eşitmə, müşahidə etmə, təhlil etmə bacarığının tərbiyəsinə, məkan və kəmiyyət təsvirlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, stimullara – hərəkətlərin düzgünlüyünə və koordinasiyasına, analizatorların qarşılıqlı əlaqəsinə, özünütənzimləmə və nəzarətə yüksək həssaslığı təmin edəcəkdir. Xüsusi məktəbdə bu vəzifə xüsusilə aktualdır, çünki atipik uşağın sensomotor mədəniyyəti bir o qədər də yüksək olmur. Sensomotor qüsurların aradan qaldırılması əl əməyi dərslərində, praktik məşğələ prosesində, məktəb ərazisində və ya şagirdlərin bütün zəruri əmək bacarıqlarına yiyələnmələrini nəzərdə tutan hər hansı digər praktik əmək fəaliyyətinin gedişində həyata keçirilir (3).

Əmək təlimi və ev işləri prosesində uşaqlar kollektiv əməyin ilk təcrübəsini əldə edirlər. Əmək prosesində idrak maraqları inkişaf etdirilir,

sinifdə əldə edilən biliklər möhkəmlənir.

Fənn dərsləri şagirdləri ətrafdakı reallıqla, şəhər və kənddəki insanların işi ilə tanış etməyi nəzərdə tutur. Əmək dərslərində sinifdə əldə edilən bilik və bacarıqlardan istifadə olunur. Əmək və təlim arasındakı bu əlaqə tədris materialının daha şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə və təfəkkürünün inkişafına səbəb olur.

Şagirdin bütün növ əmək fəaliyyəti onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Əmək obyektlərini seçərkən və tələbələr arasında əmək tapşırıqlarını bölüşdürərkən onların iş hazırlığını, sağlamlıq vəziyyətini, maraqlarını nəzərə almaq lazımdır.

Şagirdlərdə əməyə maraq və istək çox vaxt olmur. Çünki bir çox uşaqlarda əzələlərin zəifliyi, xırda əzələlərin qeyri-kafi inkişafı, hərəkətlərin qeyri-kamil koordinasiyası, maraq və diqqətin qeyri-sabitliyi, həmçinin əmək vərdişlərinin yetərinə mənimsənilməməsi uşaqların tez yorulmasına və nəticə etibarilə istəksizliyinə səbəb olur.

A.İ.Çurkina əmək təlimində korreksiya yönümlülük prinsipinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsinin həlledici əhəmiyyətini qeyd edir:

- hər bir dərslərin kompleks korreksiya- inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələri planlaşdırılması;
- dərslərin məzmununu verilən tapşırıqlara müvafiq olması;
- korreksiya problemlərinin həlli üçün mikro mərhələləri, pedaqoji situasiyaları əhatə edən optimal dərslərin strukturunun seçilməsi;
- tədrisin rəşional üsullarına nəzarətin tətbiqi;
- şagirdlərdə fərqli yanaşmanın həyata keçirilməsi;
- təlim və tərbiyə üçün ən əlverişli məktəb-gigiyenik, tədris-maddi, estetik və mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılması;
- şagirdlərə qarşı korreksiya tədbirlərinin davamlılığı və müddəti;
- orta səviyyədən başlayaraq əmək təliminin peşəkarlaşdırılması;
- əmək təlimi dərslərində korreksiya və tərbiyə işinin səmərəliliyinin sistemli təhlili (4).

Tədqiqatçıların əksəriyyəti (L.S.Volkova, V.İ.Selevestrov, L.Q.Paramonova, T.B.Çirkina, N.A.Çeveleva və b.) əmək təliminin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların nitq inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirirdilər. Onlar əmək fəaliyyətinin düzgün nitqli ünsiyyətin təşkili üçün münbit şərait yaratdığını, real obyektlər haqqında bilik və təsəvvürlərin formalaşdırıldığını, danışmaq və nitqi fəallaşdırmaq imkanlarını genişləndirdiyini qeyd edirdilər. Onların fikrinə görə, uşaqların əmək tapşırıqlarını yerinə yetirmə və əmək fəaliyyətini müşahidə gedişində korreksiya vəzifələri həyata keçirilir: böyüklərin nitqinə diqqət, izahı dinləmək, müstəqil nitq bacarıqları inkişaf edir və təkmilləşir.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqları Ə.Ə.Əlizadə və Ə.S.Bayramov əmək fəaliyyətinin uşaqlarda kollektivçiliyin, ünsiyyət və şəxsiyyətin inkişafında çox böyük rol oynadığını, onun monoloji və dialoji nitqinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdığını: "...kollektivdə eyni vaxtda icra olunan iş (şagirdlərin sinif yoldaşlarının cavabını şərh edir, ona əlavələr edir və düzəlişlər verirlər" kimi qeyd etmişlər.

Beləliklə də, əmək təliminin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların nitqinin inkişaf və korreksiyasında, eyni zamanda idrak proseslərinin və şəxsiyyətin inkişafında rolu tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən təsdiq və qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Дульнев Г.М.* Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе. М.: Просвещение, 1981, 343 с.
2. *Жидкина Т.С.* Методика преподавания ручного труда в младших классах коррекционной школы VIII вида: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2005, 192 с.
3. *Зыкова Т.С.* Методика предметно-практического обучения в школе для глухих детей: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. зав. М.: Академия, 2002, 176 с.
4. *Мирский С.Л.* Индивидуальный подход к учащимся вспомогательной школы в трудовом обучении. М.: Педагогика, 1990, 104 с.

Redaksiyaya daxil olub 28.01.2023

UOT 159.9

X.N.Vezirov, M.A.Mamedova, F.X.Vezirov-Kengərli

Институт физики

Бакинский филиал МГУ им. М.В.Ломоносова

Азербайджанская государственная морская академия

vezirov55@mail.ru, melek_m99@mail.ru

vezirovfikret@yahoo.com

ПСИХОЭТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Ключевые слова: философия, психология, выгорание, добро, зло, воспитание

Статья посвящена этическим, психологическим и философским проблемам такого известного явления психологии как «эмоциональное выгорание». Разработана пропедевтика морали и нравственности. Доказано, что эти два понятия – не одно и то же. Мораль держится на внешних требованиях общества, нравственность – сперва на внутреннем самонасилии, а впоследствии уже на внутренней потребности человека. Показано, что совесть – это внутренняя психологическая сила разума, необходимо влияющая на сознание. В статье разъяснено, что известные десять заповедей великих пророков Моисея и Христа – заповеди максимальной целесообразности и гуманизма. Установлено, что воспитание только тогда может считаться правильным, если человек, совершающий благое, не ощущает никакого героизма или геройства в своих поступках, и это становится его жизненной позицией. Установлено, что человек с эмоциональным выгоранием должен сам добровольно заняться другой общественной деятельностью, пока не вылечится.

H.N.Vəzirov, M.A.Məmmədova, F.H.Vəzirov-Kəngərli

EMOSIONAL TÜKƏNMƏNİN PSIXOETİKASI

Açar sözlər: fəlsəfə, psixologiya, tükənmə, yaxşılıq, pislik, tərbiyə

Məqalə fəlsəfə və psixologiyada emosional tükənmə adı ilə məlum hadisənin etik, psixoloji və fəlsəfi problemlərinə həsr olunub. Əxlaqın və mənəviyyatın propedevtikası işlənilib. Göstərilmişdir ki, bu iki anlayış eyni deyil. Əxlaq cəmiyyətin xarici tələblərinə arxalanır, mənəviyyat isə əvvəl daxili özünə güc etmə, sonra isə insanın daxili tələbinə əsaslanır. Göstərilib ki, vicdan insan şüuruna təsir edən aqlın daxili psixoloji qüvvəsidir. Məqalədə göstərilmişdir ki, dahi rəsullar Musa və İsa peyğəmbərlərin verdikləri on əmr – humanizmin və maksimal məqsədə uyğunluğun əmridir. Müəyyən edilmişdir ki, tərbiyə yalnız o zaman düzgün hesab oluna bilər ki, insan öz yaxşı əməllərində heç bir qəhrəmanlıq hiss etməsin və bu yaxşı hərəkət onun həyatının mövqeyi olsun. Məqalədə göstərilmişdir ki, emosional tükənməyə məruz qalmış insan müalicə alana qədər başqa ictimai işlə məşğul olmalıdır.

H.N.Vazirov, M.A.Mammadova, F.H.Vazirov-Kangarli

PSICHOETHICS OF EMOTIONAL BURNOUT

Keywords: *philosophy, psychology, burnout, good, evil, education*

The article is devoted to the ethical, psychological and philosophical problems of such a well-known phenomenon in psychology as "emotional burnout". The propaedeutics of morality and virtue is given. It has been proven that these two concepts are not the same. Morality rests on the external requirements of society, virtue – first on internal self-violence, and later on the internal human needs. It is shown that conscience is an internal psychological power of the mind, necessarily influencing the mind. The article explains that the famous ten commandments of the great prophets Moses and Christ are the commandments of maximum expediency and humanism. It has been established that education can only be considered correct if a person doing good does not feel any heroism in his actions, and this becomes his life position. It has been established that a person with emotional burnout must voluntarily engage in another activity by himself until cured.

Любые действия людей должны быть каким-то образом согласованы и подчинены определенным установленным правилам поведения. И есть много институтов, выполняющих функцию регулирования поведения человека в обществе. Один из таких институтов называется моралью.

Вообще-то нормы поведения человека зависят от сферы его деятельности и поэтому регулируются различными способами, а не только моралью. Но, в отличие от свобод, прав, дозволений, обязанностей и запретов, прописанных и закрепленных в системе законодательства, и поддерживаемых государственным принуждением, мораль создается воспитанием, и поэтому поддерживается силой общественного мнения и привычками. Т.е. за выполнением моральных норм следит само общество. В отличие от других институтов, в области морали нормы поведения (нравы) держатся на обосновании именно осознанной **необходимости** поступать так, а не иначе, т.е. на свободе. Действительно, и с философской, и с психологической точек зрения, если любая деятельность может быть мотивирована именно сознательно, то, значит, поведение тоже может контролироваться не только прописанными законами, но и сознанием, т.е. пониманием необходимости поступать именно так, как необходимо народу, обществу или стране, или, что то же самое, свободно. Это понимание приводит к понятию долга. Для нормального человека долг и должен являться мотивом деятельности или конкретного действия. В этом случае, контролировать действия человека начинает уже не кто-то, а его совесть, т.е. внутренняя сознательная способность выбирать и исполнять необходимые обязанности. В отличие от закона, работающего силой принуждения государства, совесть сама контролирует действия человека (во всяком

случае, должна контролировать). Правда, следует отметить, что в некоторых случаях даже при наличии совести, последняя не способна бывает работать, например, в случае абулии, т.е. патологического отсутствия воли, выражаемого в том, что пациент при «осознании» необходимости совершать нужное действие бывает неспособен не только совершить это действие, но и принять решение к совершению этого действия [1]. Но это случай определенной психопатологии, и такие случаи – тема отдельного исследования. Такое безразличие может наблюдаться и в случае квиентизма.

Однако, следует обратить внимание на то, что многие положения современной системы морали и этики уже давно устарели, и поэтому нуждаются в пересмотре. Необходимы новые современные технологии как разработки новейших психических и этических принципов, так и внедрения их в социум [2].

Целью настоящего исследования является выяснение роли морали для случая эмоционального выгорания индивида в свете разработанных нами психических и философских подходов к проблемам самой морали. Пропедевтику эмоционального выгорания и его зависимость от фиксированных идей мы уже предоставили в [3]. И там же указали на необходимость выяснения моральной стороны этой проблемы. Поэтому в настоящем исследовании будем разбираться с моральной стороной эмоционального выгорания, т.е. выясним насколько правильным с этической точки зрения является то, что, например, учитель с эмоциональным выгоранием работает в школе, или, скажем, человек руководит каким-то учреждением?

Для этого нам необходимо вначале получить хотя бы общее представление о морали, т.е. сконструировать психофилософскую пропедевтику морали. Конечно же, при этом необходимо помнить, что сама мораль, как и любые науки, при любом подходе, зависит от самой школы философии. Так, например, для Канта поведение человека может быть признано правильным только в случае, если оно основывается на категорическом императиве. И если в советское время идеалистические формы морали критиковались материалистами, то сегодня, думается, необходимо пересмотреть многие положения, например, как автономной, так и гетерономной этики, каждую из которых по отдельности в свое время критиковали большевики. Поэтому сразу следует понять и учесть, что мораль сама по себе обладает онтологической активностью. Невольно вспоминаются мысли Марка Аврелия о морали. Он считал, что мораль (которую он называл внутренним гением) заключается в разуме человека, созданном богом. Марксизм же считал, что мораль – это и не естественное, и, тем более, не божественное свойство человека, а является социально-психологическим явлением. Т.е. марксизм считал, что без общества ничто не

является ни моральным, ни аморальным. Как видим, возможно, правильным было бы не игнорировать никакие объяснения или теории морали, а наоборот, взять из них только правильное и необходимое, т.к. каждое из объяснений по-своему имеет право на существование в какой-то отдельной определенной ситуации. Потому что, если везде и всегда пользоваться только одной какой-то определенной моралью, то, практика показывает, можно дойти до абсурда. Так, при социализме бытовал этический принцип, в соответствии с которым совесть честного человека должна была заключаться в том, чтобы служить другим людям, обществу (**не себе**). Это очень ярко и эмоционально показано в фильме «Место встречи изменить нельзя», когда Жеглов воспитывал сотрудника, выигравшего 50.000 рублей. Смысл воспитания заключался в том, что эти деньги нужно отдать нуждающимся или государству (**не себе**). Это был вообще-то принцип альтруизма. Т.е. большевики фактически пытались воспитать население, не отделяющее свое от чужого. И это они называли коммунистической нравственностью и коллективизмом. Все это, естественно, приводило к конфликтам. И эти конфликты большевизм объяснял, видите ли, неверным пониманием человеком понятия долга перед народом и государством. К чему это привело мы уже увидели в 1991 году. Но, в то же время, и бессовестное отношение к обществу или группе людей тоже, совершенно справедливо и правильно, должно признаваться аморальным.

Однако, следует признать, что часто закон и мораль вступают в противоречие друг с другом. Так, молодой здоровый человек, который купил билет в автобус, по закону имеет право ехать в автобусе сидя. Да, это его юридическое право. Но вошел старик, а свободных сидячих мест нет. Должен ли (в смысле обязан ли) уступить ему свое место этот молодой человек? По закону – нет! По морали, по совести – да! И если он место не уступит, то это будет признано обществом аморальным. Т.е. в этом случае молодой человек проявляет циничное отношение к принятым в обществе не писаным, а, так сказать, общечеловеческим нормам поведения. Поэтому этого молодого человека люди признают аморальным или бессовестным циником. Да, его не арестуют. Да, его по закону не накажут. И общество его не заставит (хотя может!) уступить место. Но с ним могут перестать здороваться или будут презирать. А жить в обществе, где тебя презирают, чревато. Для чего же существуют школы, семья, воспитание? Видать, не доглядели. Отсюда, вывод: воспитывать должно и общество тоже. Обязательно! Нельзя проявлять халатность. В противном случае это приведет не только к цинизму и хамству, но в дальнейшем и к преступлениям. Приходим к выводу, что Сократ был прав, когда говорил, что совесть человека в его разуме, в его внутренней свободе. Думаем, его ошибка в том, что он считал совесть независимым от общества. Внучатый

же ученик Сократа Аристотель, считал, что хорошие качества человека должны давать плоды. Если благой человек бездействует, значит, он живет неправильно, и он несчастлив, т.к. блаженство дается только лишь правильными действиями. Думаем, что Аристотель в этом прав, т.к., считаем, что отношение любого человека к внешней реальности без внутренней (разума, сознания) быть не может вообще, т.е. это отношение социально. И это отношение обусловлено или зависит от жизнедеятельности людей, и поэтому имеет не только субъективное, но и объективное социально-психологическое значение.

Приходим к выводу, что воспитание человека обществом заключается в частности в том, чтобы своевременно и обязательно коллективно пресекать такие действия, которые идут вразрез с интересами общества. Необходимость таких действий вытекает из факта наличия аморальных людей. И не забывать, что воспитание не имеет ничего общего с оскорблением аморального человека, его избиением и т.д. Таким образом, думаем, что мы объективно пришли к выводу о том, что не только каждый человек должен обществу, но и общество должно и даже обязано каждому человеку хотя бы в том, что должно воспитывать его. Общество не должно проявлять безразличие и халатность в случае аморального поведения любого члена общества. Получается, что если человек не воспитан или плохо воспитан, то виновато общество. И думается, что, как это ни странно, это действительно так. Ведь действительно, именно с молчаливого согласия окружающих совершаются и процветают безобразия, в том числе, взяточничество, наркомания в школах, прочие преступления. Поэтому отношение к человеку должно быть разумным.

При этом необходимо помнить и о том, что уважение нужно проявлять ко всем, и не оскорблять даже циника и хама. Таким образом, как видим, понятия добра, морали, долга, совести, справедливости формируются в процессе практической деятельности людей в обществе. И что такое хорошо, а что такое плохо, выясняется именно в этой практической деятельности. Потому и говорил Мур об этике как о том, «что такое добро и зло в человеческом поведении» [4]. Думаем, что, если деятельность (в том числе, воспитательная) служит развитию страны и народа – это хорошо. В противном случае – плохо. Но нужно учесть, что еще классики марксизма говорили: «всякое благо для одних необходимо является злом для других» [5]. Может быть. Но не можем согласиться с классиками полностью. Думаем, что благо для одних вовсе даже не всегда должно необходимо являться злом для других, отнюдь! Могут быть случаи, и даже довольно часто, что благо для одних может оказаться благом для всех. Ну, а где же критерий истинности в данном случае. А критерием, думаем, служит народ (только, не путать с населением). Интересно и оригинально определил народ

Гегель: «В то время как народ есть живое безразличие, и природное различие целиком уничтожено, индивидуум созерцает себя в каждом как самом себе, – он достигает наивысшей объективности, присущей субъекту; и это тождество всех благодаря этому есть не абстрактное, не равенство гражданственности, а абсолютное и созерцаемое, представляющее себя в эмпирическом сознании, в сознании особенности; всеобщее, дух существует в каждом для каждого. Пусть даже это является единичностью» [6].

Тут самое время вспомнить, что закон – это высшая форма проявления воли народа. Но все законы должны быть писаными, т.е. написаны в документах под названием нормативно-правовой акт. Не писаных законов не бывает. Таким образом, если народ хочет, чтобы здоровый молодой человек уступил свое место в автобусе старому человеку, то – это воля народа, а стало быть, своего рода закон. Только этот закон не писаный, т.к. в нормативно-правовых актах не предусмотрен. Поэтому, если молодой человек не уступил свое место – суда над ним не будет, т.е. государство в это дело вмешиваться не будет. Но будет осуждение народа, после чего этому молодому человеку будет плохо. И в следующий раз даже если будет свободное место в автобусе, он не захочет сесть. Это и есть воспитание народом.

Таким образом, то, что хорошо для народа (повторимся, народа, а не населения) и есть правильно. Т.е. пришли к объективному выводу о том, что молодой здоровый человек должен уступить свое место старику, потому что это правильно. При этом нельзя забывать и о том, что старик тоже должен понимать, что он должен быть благодарен этому молодому человеку, т.е. чувствовать необходимость оказания этому молодому человеку благодарного внимания. Здесь совсем даже не имеется в виду заплатить чем-то. Здесь речь не идет о деньгах или аналогичных благах, а, всего лишь, о благодарности, выраженной хорошими словами в адрес молодого человека. Для нормального молодого человека этого вполне достаточно. В противном случае, старик сам окажется хамом. Тогда, значит, в свое время и его плохо воспитали.

Мы сказали о противоречии между законом и моралью. На самом же деле вообще-то никакого противоречия нет, противоречие здесь лишь кажущееся. Есть не противоречие, а противопоставление закона морали. В этом и скрывается противоречие между научным и бытовым пониманием закона и морали, т.е. между объективными законами мира, не зависящими от воли индивида, и субъективными желаниями людей, часто связанными или вызванными, например, фиксированными идеями, или инстинктами самосохранения.

Воспитание человека народом сводится к тому, чтобы сделать человека доброжелательным, т.е. чтобы уважение к обществу стало для него

привычной нормой поведения. Конечно же, при этом попустительства хамам, хулиганам и прочим преступникам не должно быть. И нужно понимать, что слова Христа – «любите врагов ваших» – вовсе не значит допускать хамство. А, наоборот, любя человека, не дать ему возможность обижать других. Т.е. необходимо воспитывать верность гуманизму. Правильное воспитание выражается, в частности, в стойкости к соблазнам за счет самоотверженности. Общество должно воспитывать и вырабатывать в человеке свойство не стремиться использовать себе в выгоду немощь другого человека, например, его старость, слабоумие, болезнь, неграмотность, его беспомощное состояние... Правильное воспитание выражается также в понимании того, что, в общем-то, не враги же хамы на самом деле, а просто плохо воспитаны. Именно это и имел в виду Христос, когда говорил «любите врагов». Очевидно же, что Он не имел в виду настоящих врагов человечества (таковые иногда тоже появляются). Конечно же, мы не первые понимаем слова Христа не буквально. Вот, что пишет митрополит Иларион (Алфеев) в своей книге «Иисус Христос»: «Одним из первых, кто поставил под сомнение буквальное понимание Нагорной проповеди, был лидер немецкой Реформации Мартин Лютер. Он разделил всю сферу нравственности на личную и общественную. Часть заповедей, входящих в Нагорную проповедь, например, «не противься злему», относится, по его мнению, к сфере личной, а не общественной нравственности» [7]. Т.е. десять Заповедей необходимо понимать, как призыв к победе над миром, а не подчинение миру; и, смирение совсем даже не означает, что нужно подчиняться злу.

Следует коснуться и того, что при этом необходимо бороться и со слепым поклонением авторитетам. Очень часто эти авторитеты оказываются ничтожествами [3]. Поэтому необходимо воспитывать в человеке способность мыслить правильно. Так, например, индийский мыслитель С.Вивекананда считал единственным грехом «считать человека грешным» [8]. В то же время, следует указать, что, как и говорил Аристотель, необходимо осуждать тех людей, которые принципами гуманизма владеют, но не используют их в жизни на благо общества. Вивекананда утверждал, что «желание делать добро является высочайшим мотивом в нас, если мы сознаем, что помощь другим дает большое преимущество». Или: «Вещи не улучшаются, но мы делаемся лучше, изменяя их». Он также говорил, что «слишком многие борются с заблуждениями соседа». Здесь самое время подумать о том, что, сказанное – это уже, как говорится, информация к размышлению...

Думается, что аморальные люди не совсем виноваты. Основная вина лежит на обществе и государстве: ведь известно, что посеешь, то и пожнешь. Конечно же, каждый индивид проявляет свою деятельность своим

сознанием. Но в том-то и дело, что это сознание у него не всегда достаточное, и поэтому хромает. Не со зла же человек становится хамом или преступником, а из-за плохого воспитания, конечно же, за редким исключением случаев психопатологий. Опять пришли к выводу, что в безобразиях виновно общество и государство.

Итак, общество и государство обязаны выработать у каждого человека необходимые устойчивые убеждения, привычки, потребности. И все это должно иметь характер целенаправленных потребностей. И нужно понимать, что, как говорили классики марксизма, «воспитатель сам должен быть воспитан [9]. Т.е. необходимо стремиться сделать из человека самостоятельную, творческую и даже самодетельную личность (именно личность в философском значении), когда человек сам деятельно выполняя необходимые функции, становится универсальной личностью. Именно тогда не будет антагонизма и противоречий между индивидом, обществом и государством. Человек сам сознательно отдаст предпочтение определенной системе ценностей, включающих, в том числе, способность жить по известным десяти заповедям великих пророков-посланников, которые сегодня можно было бы назвать Заповедями максимальной целесообразности и гуманизма.

Мы все время говорили о морали, но есть еще и понятие нравственности. Так, например, для великого Гегеля понятия мораль и нравственность не были синонимами [10]. Думаем, что Гегель вообще-то был прав, потому что, если мораль – это, так сказать, форма общественного сознания, т.е. своего рода проявление определенной философии, то нравственность проявляется на практике, в действенной жизни, и состоит из обычаев, которые, кстати, иногда могут быть и не правильными. Т.е. в морали преобладает внешнее принуждение, или принуждение лица его окружением, а в нравственности – внутреннее, свободное, привычное принуждение лицом самого себя. Но это последнее принуждение в нравственности не должно носить характер насилия, а, наоборот, должно носить характер свободной, сознательной, привычной склонности поступать именно так, а не иначе. В морали же все несколько наоборот, т.к. принуждение может носить характер насилия. В нравственности не только нет самонасилия, а наоборот, есть радость и наслаждение. Любопытно выразился о нравственности Гегель: «Нравственность должна быть абсолютным тождеством интеллигенции при полном уничтожении особенности и относительного тождества; иначе говоря, абсолютное тождество природы должно включаться в единство абсолютного понятия и быть наличным в форме этого единства, – некая ясная и в то же время абсолютно богатая сущность. Несовершенное объективное бытие и созерцание индивидуумом себя в чужом, следовательно, снятие природной

определенности и оформления (Gestaltung), полное безразличие самоудовлетворения» [10]. Считаем, что свойство человека получать удовольствие от совершенного им блага – закладывается в человека воспитанием. И думается, вернее, убеждены, что воспитание только тогда может признаваться правильным, если человек, совершивший благо, не ощущает никакого геройства. Т.е. совершение блага должно стать внутренней сущностью человека, его сознания. Прямо как по Гегелю: «полное безразличие самоудовлетворения» [10].

К сожалению, в истории было много ошибок. Так, большевики и марксисты определенную часть населения называли буржуями, и считали, что они лишены нравственности. Ничего не поделаешь, многие философы совершали ошибки, и в вопросах морали тоже. Так, например, Гоббс [11] считал источником морали – право и закон. Не думаем, что он был прав. Считаем, что, как раз наоборот: мораль и нравственность служат источником права и закона. Доказательством являются опять же десять заповедей – эти великие и моральные, и нравственные принципы, из которых и порождается закон, в том числе, современный. Весь уголовный и гражданский кодексы, и не только они – и другие законы тоже – держатся на этих десяти Заповедях. Недаром их называют Заповедями Блаженства. «Мир сегодня был бы иным, если бы когда-то Иисус не произнес Свою Нагорную Проповедь и другие наставления» [7]. Однако, ради справедливости, не можем не заметить, что заповедь «любите врагов ваших» вообще-то не нова. Ведь еще за пять столетий до Христа великий мудрец Конфуций учил: «Если ненавидишь, значит, тебя победили». Значит, ненавидеть нельзя? А что делать, если не ненавидеть?.. Конечно, любить! Действительно, ведь фактически это то же самое, что и наказ Христа...

Говоря о морали и нравственности, мы упомянули о противоречии и противопоставлении. Действительно, не всегда добро и долг совпадают. Они чаще даже не совпадают. Еще Кант столкнулся с парадоксом: долг – это обязанность совершать добро, а добро – это обязанность исполнять долг. Почему возник этот парадокс? Из-за подмены понятий! Дело в том, что делать добро и благо, т.е. исполнять долг – это внутреннее свойство человека, т.е. его нравственность. А подчинение внешнему воздействию народа – мораль. Это еще одно доказательство того, что мораль и нравственность – не одно и то же, хотя большевики считали, что это одно и то же.

Думается, что только в гипотетическом, неосуществимом в обозримом будущем, так называемом, коммунизме, эти два понятия – мораль и нравственность – сольются в одно единое. Поэтому каждый должен стараться сделать так, чтобы они слились.

Из всего изложенного вытекает, что отношение человека к морали и

нравственности должно носить диалектический и творческий характер. Поэтому, думается, создать одну мораль для всей многополярной (резко полярной) планеты – пока утопия. Почему? Потому что общие моральные правила вырабатывает народ, а народов много, и все они разные (политики должны это учитывать, а не обижаться друг на друга). Но, в любом случае, в любом обществе, любой человек должен получать потенциальную возможность свободно проявить себя, т.е. самоутвердиться. В психологии это называется самоактуализация. В противном случае – это несвободное общество.

Таким образом, роль воспитания заключается в обеспечении правильного направления вектора жизнедеятельности индивида, т.е. выработки объективной жизненной позиции. Правильность вектора, опять же, определяет народ (еще раз: не население, а народ). А где же вершина нравственного воспитания? Эту вершину можно назвать идеалом. Это объективное понятие возникает на определенной ступени развития общества, когда люди начинают осознавать невозможность всегда поступать должно. Тогда возникает понимание того, что всегда поступать правильно умеют только необычные, особенные, идеальные люди, например, святые, пророки, пророки-посланники. Но, справедливости ради, следует вспомнить, что один из величайших пророков-посланников Моисей и убийство совершил, и сбежал, и скрылся, испугавшись наказания, и часто бывал не сдержан, например, когда в гневе сломал скрижали, данные Ему сверху... Не судите!

Правильное воспитание проявляется также именно в самостоятельном выборе правильного действия вне зависимости от окружающей среды, ее влияния, или влияния своих интересов. Мы сказали, что правильное воспитание проявляется, когда ради народа или человечества человек забывает свои интересы. Думаем, что на самом деле, правильный поступок и должен являться интересом индивида, только привычным. Именно этот социально обусловленный интерес человека поступать правильно и является, на наш взгляд, объективным. И, конечно же, все правильные поступки должны быть совершены без конформизма, т.е. осознанно и искренне, причем не только потому, что так требует народ или моральный кодекс, и, тем более, не для того, чтобы кто-то видел или похвалил. Именно так и учил Христос: «Итак будьте совершенны, как Отец ваш Небесный. Смотрите, не творите милостыни вашей пред людьми с тем, чтобы они видели вас: иначе не будет вам награды от Отца вашего Небесного. Итак, когда творишь милостыню, не труби перед собою, как делают лицемеры в синагогах и на улицах, чтобы прославляли их люди. У тебя же, когда творишь милостыню, пусть левая рука твоя не знает, что делает правая. Чтобы милостыня твоя была втайне» [12]. Действительно, не радуется же

нормальный человек тому, что не курит и не лущит семечки на пол в метро, или ни на кого не плюется. Он об этом даже не думает, все происходит автоматически. Это естественное состояние нормального человека. Таким же естественным состоянием должно быть и желание уступить свое место в автобусе старику, женщине или ребенку. Это даже не желание, а автоматизм, нечто вроде рефлекса.

Вопросами этики поведения занимались практически все философы. И философия многих из этих философов держалась на понятиях гуманности и исполнения долга. То же самое можно сказать и о категорическом императиве Канта, и даже философии анархизма. Этот этический принцип или требование, которое часто называют золотым правилом, можно выразить короткой максимой: не желай другим того, чего не хочешь, чтобы они делали тебе. Однако, следует отметить, что до Канта этот принцип уже был известен. Так, в 12-м стихе главы 7 Евангелия от Матфея сказано: «Итак во всем, как хотите, чтобы с вами поступали люди, так поступайте и вы с ними; ибо в этом закон и пророки». Опять же, справедливости ради, следует вспомнить, что эти слова до Христа уже говорил тот же великий Конфуций и другой великий Лао-цзы. Последний учил, что мудрый человек ничего не накапливает. Он все делает для людей [13]. В главе 9 Дао-Дэ цина Лао-цзы написал: «Подвиг сверши, а сам отойди – Вот Путь Небесный». Он считал, что жить славой – значит губить себя. Потому и сказал он в главе 13: «Цени беду как самого себя». Христос то же самое сказал, но, другими словами. Как видим, мудрость великих древних философов держалась на том же этическом принципе золотого правила. Это, конечно же, хороший принцип, но он почему-то редко работает в обществе. Почему?..

Из сказанного делаем логический вывод: эгоизм или корыстные побуждения никогда не должны быть мотивом поведения человека, и, в частности, в обществе. Т.е. социально-психологический смысл мотивов поведения не должен состоять из предпочтений личным интересам.

Мы уже говорили [3], что большинство людей живет с фиксированными идеями (или идеями фикс), которые незаметно управляют человеком. Фиксированные идеи – это укоренившиеся в сознании человека догматические предубеждения. Поэтому то, что идет вразрез с его идеями фикс, вызывает в человеке неприятие, злобу или даже отвращение. Это происходит из-за отсутствия у человека информации как об идеях фикс вообще, так и о наличии у него самого этих идей фикс. Считаем, что наличие фиксированных идей у человека – это «вирусы» и неполадки в его психике. И нужно знать, что фиксированные идеи есть практически у многих. Отсюда напрашивается очевидный вывод о психическом состоянии большинства населения любой страны. И мы уже писали [3], как фиксированные идеи способствуют эмоциональному выгоранию. По этой же причине и

проявляется в любой стране противодействие некоторых людей прогрессу. Этим противодействием они обеспечивают свое привычное для них общественное положение, а на самом-то деле, не положение и, тем более, не творческую деятельность, а просто существование. Такое особенно повсеместно наблюдается в системе науки и образования.

Таким образом, можем считать, что только тогда, когда индивид глубоко осознает и направляет свои действия на благо общества и человечества, его можно назвать истинным человеком. Значит, настоящий человек – это тот, который понял и диалектически воплотил в себе все формы высшего именно общечеловеческого общественного сознания. Понятно, что таковых как всегда, так и сегодня, найдется, конечно же, очень мало. Однако, тем не менее, остальным тоже необходимо стремиться к этому идеалу. И, думается, что только лишь в совместной деятельности человек может понять и осознать, как он отличается от других. И считаем, что именно противопоставление себя другим и есть источник развития человека.

Большевики и марксисты считали, что источником противоречий между людьми является частная собственность. Думается, что это глубокое заблуждение, подтвердившееся развалом самой большой страны в мире в конце 20 века. Считаем, что как раз-таки наоборот, настоящая и осознанная свобода, т.е. необходимость, и есть источник развития общества и каждого. И именно свобода (в философском понимании этого понятия) приводит к цельности общества, которая без противоречий невозможна. Именно свобода и есть возможность проявления способностей и способ удовлетворения необходимых потребностей. И именно противоречия, о которых мы упомянули, и приводят к необходимости поднятия моральных требований как к себе, так и к обществу. При этом необходимо знать, что совершенно бессмысленно бороться с самими пороками. Нужно воспитывать человека. В противном случае может произойти то, что произошло с ульем Мандевиля в его басне о пчелах [13]. Т.е. противоречия в обществе необходимы и естественны. Они и есть источник развития. И себялюбие – вещь даже совсем не плохая. Просто истинно моральный человек понимает, что любить себя и своих близких нужно в свете того, что необходимо своему народу и человечеству.

Большевики и марксисты в свое время раскритиковали очень интересную и хорошую, на наш взгляд, теорию мелиоризма, и, как всегда, взяли из нее многое, но представили, как свое. Эта теория признавала зло неизбежностью (мы бы назвали зло необходимостью, т.к. считаем, что без зла нет и добра). Эта теория показывала, что общество постепенно можно сделать более лучшим (*melior* –лучший). Считаем, что адаптированный вариант теории мелиоризма может быть использован и в современном мире. И считаем, что для улучшения общества вовсе и не требуются повсеместные

катастрофические, революционные преобразования. К чему привели революционные преобразования, в том числе, 1917 года, мы уже видели.

Конечно же, предлагаемое нами ни в коей мере не означает пытаться все время устраивать свою жизнь идя на все тяжкие, любыми путями стремиться расти по службе, получая, например, липовые докторские дипломы или звания как в учреждениях науки (где большинство или, по крайней мере, каждый второй мечтает стать профессором или академиком). Просто поведение человека должно стать стилем жизни, соответствующим образу жизни народа (не населения).

Много вреда нанесли большевики. Так, например, они внушали отвратительную и неправильную мысль о том, что «труд как цель жизни» [15]. Они назвали это отличительной чертой социалистического образа жизни. Т.е. они видели цель жизни не в счастье людей, не в развитии страны и людей, а именно в труде. Естественно, труд необходим, но не «как цель жизни», а как один из необходимых составляющих той деятельности, которая должна привести к развитию и счастью. Потому и была в Уголовных кодексах всех республик СССР безобразная статья «Тунеядство». Сегодня, естественно, такой ненормальной статьи в Уголовных кодексах постсоветских стран нет. Напротив, в Конституции Азербайджанской Республики (АР) в части 3 статьи 35 прописано: «Никто не может быть принужден к труду». В Конституции же СССР в статье 60 было прописано: «Обязанность и дело чести каждого способного к труду гражданина СССР – добросовестный труд. Уклонение от общественно полезного труда несовместимо с принципами социалистического общества». Как видим, получилось противоречие между Конституциями СССР и АР. т.е., если в СССР труд – обязанность, то можно было заставлять или принуждать трудиться, в АР же нельзя, т.к. труд – не просто не обязанность, но даже принуждать к нему запрещается.

Следует отметить, что в вопросах морали особое место занимает также вопрос о том, а способен ли человек в принципе соблюдать и исполнять возложенные на него обществом принципы и нормы поведения. Действительно, если человек физически или психически не способен исполнять возложенные на него обязанности, как же можно требовать с него исполнять, и будет ли он виновен, если не исполнит? Тем более, что по мере развития общества моральные требования тоже растут. А способны ли физические и психические способности человека угнаться за этими изменениями? Конечно же, все эти и другие вопросы – темы отдельных исследований. Но, в любом случае, все моральные нормы должны соответствовать реалиям жизни, а не носить формальный характер, как это было при так называемом социализме. Поэтому, думаем, аффилиация может сыграть в этом существенную роль и оказать огромную пользу, т.к. только

общество людей дает возможность человеку контролировать свои действия и правильность своего поведения. И поэтому общество само должно воспитывать в человеке это свойство.

Марксисты и большевики считали, что частная собственность отбирает у человека его свободу и потенциальную возможность проявить свои истинные потребности. Считаем эту теорию неправомерной и неадекватной действительности. И тому есть много подтверждений. Например, таковыми были Третьяковы, которые все свои сокровища (т.е. свою частную собственность) передали народу. Таких примеров много. Действительно, сколько человек работало на заводах Форда. И что бывает, когда все отдают рабочим и крестьянам, и чем это кончается мы, опять же, уже видели в 1991 году. Большевики считали, что все эти Форды и прочие – паразиты и кровопийцы, не дающие возможность проявиться талантам и потребностям рабочих. На самом же деле, думается, именно частная собственность и привела к развитию стран, наук и искусств. Интересно, что бы делало искусство, если бы не было меценатов. И как жили творцы при большевиках мы тоже знаем [16]. Так что же все-таки определяет истинность? Думается, сознание человека. Чем более развито сознание, тем лучше и адекватнее оно бывает способно определить, что правильно и лучше, а что нет.

Приходим к объективному выводу, что напрасно большевики противопоставляли рабочих и крестьян так называемым буржуям. Большевики, возможно, не понимали, что рабочие и «буржуи» имманентны друг другу, и друг без друга быть не могут. Большевики также считали, что объективным параметром моральности человека является его поведение. Не думаем, что это правильно. Очень часто героями, например, на войне, становятся именно школьные хулиганы и двоечники. А вообще-то поведение человека не всегда полностью соответствует его реальному внутреннему миру. Очень часто именно двоечники и бывают склонны к подвигу. Поэтому моральность человека может быть определена только через всё его поведение в целокупности, т.е. системно и структурно. Большевики думали, что настоящий моральный человек принципиален, и беззаветно служит народу, нравственно образован, верен духу закона. Все это, конечно же, хорошо, но практика показывает, что часто люди с такими параметрами, бывают адекватными лишь в обычной ситуации. В экстремальной ситуации они могут стать противоположными. А те, которые в обычной ситуации были двоечниками, в экстремальной ситуации могут стать героями, причем не показными. Так кто же из них моральный и необходим народу? Это еще одна тема для исследования.

Великий Кант сделал в философии очень много. Однако, у него, думается, неточности были тоже. Так, он считал, что настоящий моральный

закон это такой, который человек **принимает сам**. Не будем говорить, правильно ли это или нет. Скажем лишь, что воры тоже живут по закону, только не по государственному закону, а по тому, который **приняли сами**. И самых авторитетных и «честных» они называют ворами в законе. И свои законы они называют понятиями. Т.е. жить по понятиям, значит, по их представлениям, жить красиво, и быть «честным пацаном». Думается, воровской закон и понятия – это скорее институт реализации человеком (вором) своего «внутреннего Я», однако, не уникального творческого «Я», а «Я», оторванного от народа (теперь уже всего народа, т.е. населения). Почему так? Потому что практически все воры по своему внутреннему содержанию неправильно воспитанные малограмотные люди, и поэтому им кажется, что они всегда правы и живут красиво. Пусть каждый судит сам, насколько Кант был прав. Хотя, возможно, Кант под моральным законом понимал всего лишь самосознание, когда человек регулирует свое поведение сам. Опять же приходим к противоречиям, что еще раз подтверждает, что, при всей объективности морали, в ней все же остается много субъективного. Тут ради справедливости следует обратить внимание на то, что воры не родились ворами, и стали ворами не по своей воле, а чаще по случайности. Сама жизнь сломала их и сделала такими: общество не доглядело, а государство или не увидело, или не захотело увидеть, или возможности не было обратить внимание.

Большевики очень многое напутали. Так, они утверждали, что благодаря самоконтролю субъект бывает способен контролировать себя и свои поступки сам, и даже самовоспитываться. Они также считали, что основу самосознания человека составляют его убеждения. Но ведь вор тоже убежден в своей правоте. Он убежден также в том, что жить по понятиям – правильно. Он же искренен в том, что живет красиво. Он также убежден, что у него есть совесть и честь, что он правильный пацан. Каждый настоящий вор гордится, что он честный вор. Действительно, ведь настоящий вор никогда не убьет, женщину или старика не обидит. Если обидит, значит, он не настоящий вор, а отморозок. Итак, мы видим, что самоконтроль существует не для всех, а только для моральных людей. Получился порочный круг. Значит, необходимы другие критерии. Понятие свободы воли тоже не спасает, т.к. это способность человека совершать осознанные действия по своему желанию. В то же время большевики правильно говорили, когда считали, что, благодаря свободе воли, человек делает выбор между добром и злом. Но в том то и дело, что добро и зло у разных людей и даже народов определяется и понимается по-разному. Опять же, все настоящие воры, т.е. которые не отморозки, по-своему скромны. Но ведь скромность – это подчинение себя требованиям закона. А у воров закон – это понятия, часто противоречащие законам государства. Вот и получается, что

не все так однозначно. Действительно, настоящие, так сказать, честные воры, ничего не имеют. У них нет ни дач, ни денег. Фактически у них не бывает собственности. У вождей большевиков тоже ничего не было, и дачи были государственные. Значит, приходим к объективному выводу, что с моралью не все так просто и однозначно.

Точно такие же выкладки можем привести и для совести. Но, все равно, снова получим неоднозначность и неопределенность. Точно такой же неопределенный результат получим и с понятием справедливости. У каждого – своя справедливость, и своя правда. То же и с честностью, и с терпимостью. Классики марксизма считали, что свобода воли – это «способность принимать решения со знанием дела» [17]. Если учесть то, что марксисты считали свободу воли высшей ступенью совести, снова приходим к неопределенности, т.к. воры тоже совестливые и не любят отморозков.

А что же говорят великие? Гегель считал свободу познанием необходимости: «Слепа необходимость лишь постольку, поскольку она не постигается в понятии» [18]. Очень важную мысль прямо по теме нашего исследования Гегель высказал там же чуть дальше: «...человек пожинает только свои собственные плоды. Противоположное воззрение состоит в том, что мы сваливаем вину за то, что нас постигает, на других людей, на неблагоприятные обстоятельства и т.п. Это – точка зрения несвободы и вместе с тем источник недовольства. Когда же, напротив, человек признает, что происходящее с ним есть лишь эволюция его самого и что он несет лишь свою собственную вину, он относится ко всему как свободный человек и во всех обстоятельствах своей жизни сохраняет веру, что он не претерпевает несправедливости. Человек, живущий в раздоре с самим собой и своей судьбой, совершает много несурзных и недостойных поступков как раз благодаря ложному представлению, что другие к нему несправедливы» [18].

Думаем, что теперь мы можем считать, что уже получили определенное представление о совести, этике, морали и нравственности. Поэтому думаем, что предлагаемые нами принципы поведения правильные, и им должны следовать все. Если все не могут (в смысле, не умеют, потому что, неспособны), значит, они не правильные. И поэтому, все же, было бы интересно узнать, что обо всем этом думает другой великий – Кант. Он утверждал, что человек обладает задатками добра. Но наряду с этим в человеке заложено и неизбежное свойство совершать зло. Кант считал, что свойство злодействовать заложено в человека изначально. Отсюда он делал вывод, что человек по своей природе злодей. Поэтому сущность воспитания Кант видел лишь в оказании помощи добрым началам в человеке для обеспечения победы над злыми за счет коренного изменения образа мыслей. Кант писал: «Но так как высшее нравственное благо не может быть осуществлено исключительно посредством стремления отдельного человека

к его собственному моральному совершенству, а требует объединения людей в одно целое ради той же цели, т.е. системы благомыслящих людей, в которой и благодаря единству которой это благо только и может осуществиться» [19].

Таким образом, как видим, и Кант, и Гегель получили философско-психологический результат о том, что благо, добро, свобода, совесть или справедливость – все это общественные потребности, и, поэтому – порождение общества. Наши рассуждения тоже привели к аналогичному результату. А стало быть, в том, о чем мы до сих пор говорили, великие Кант и Гегель согласны с нами.

До сих пор мы говорили лишь о моральной стороне проблемы эмоционального выгорания. Понятно, что правовой, юридической стороне этой проблемы, конечно же, также следует посвятить отдельное исследование.

А теперь ответим на главный вопрос, для ответа на который мы, собственно, это исследование и провели: имеет ли педагог с синдромом эмоционального выгорания моральное право преподавать? Думаем, что правильный ответ такой: – нет!

В заключение, опираясь на высшее моральное сознание человечества, на все выше изложенное и на логику морального языка, приходим к выводам.

ВЫВОДЫ

1. Совесть – это внутренняя психологическая сила разума, необходимо влияющая на сознание и порождающая нравственность.

2. Десять заповедей великих пророков-посланников Моисея и Христа – заповеди максимальной целесообразности и гуманизма, или Блаженства.

3. Психовоспитание должно носить характер раскрытия и объяснения онтологии проблемы, а не только обучения технике поведения в обществе. Тем более, воспитание не должно носить характер морализирования. Поэтому воспитание только тогда может считаться правильным, если человек, совершивший благо, не ощущает никакого геройства или героизма в своем поступке. Совершение блага должно стать жизненной позицией, внутренней сущностью человека, его сознания, т.е. обыденным, заурядным делом.

4. Эмоциональное выгорание – не квиентизм. Квиентизм – это моральный принцип, а эмоциональное выгорание – синдром. Поэтому в психовоспитании не должно оставаться элементов квиентизма.

5. Универсальный моральный кодекс для всех обществ и на все времена невозможен, т.к., во-первых, все общества разные и, во-вторых, все они в той или иной степени находятся в развитии, т.е. изменении. Поэтому, создавая моральный кодекс нужно быть очень внимательным, и учесть, что

косности, формализму, макиавеллизму, догматизму, мещанству и легализму не должно оставаться места.

б. Нужно понять, что в любом моральном кодексе будет моральный конфликт, т.е. содержаться противоречие между самим историческим опытом и наличными достижениями этого общества, и этическими положениями, которые на практике не всегда осуществимы. Поэтому проблемы морали и нравственности всегда следует рассматривать и решать методами диалектического развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Сметанников П.Г.* Психиатрия. СПб, 1995, СПбМАПО, 320 с.
2. *Катков А.Л.* Психозитика. М., 2022, 230 с.
3. *Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х.* Онтология эмоционального выгорания // *Pedaqoji Universitetin Xəbərleri*, Bakı: ADPU, 2022, №4, с.141-155
4. *Мур Дж.* Принципы этики. М.: Прогресс, 1984, 327 с.
5. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: в 50-и т-х, Т. 21, изд. 2, М.: Политиздат, 1961, 745 с.
6. *Гегель Г.В.Ф.* Политические произведения. М.: Наука, 1978, 440 с.
7. *Митрополит Иларион.* Иисус Христос. М.: Молодая гвардия, 2019, 650 с.
8. *Вивекананда С.* Философия йоги. М.: Амрита, 2019, 468 с.
9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: в 50-и т-х, Т. 42, М.: Политиздат, 1974, с. 265.
10. *Г.В.Ф. Гегель.* Философия права. М.: Мысль, 1990, 524 с.
11. *Гоббс.* Сочинения: в двух т-х., Т. 2, М.: Мысль, 1991, 733 с.
12. Новый Завет. Евангелие от Матфея, глава 6, стихи 2 – 6.
13. *Лао-цзы.* Дао-Дэ цзин. М.: изд. АСТ, 2022, 288 с.
14. *Мандевиль Б.* Басня о пчелах. М.: Наука, 2000, 291 с.
15. Словарь по этике. М.: Политиздат, 1983, 445 с.
16. *Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х.* Некоторые проблемы постсоветских республик (к нарушениям прав человека). Баку: Eсorprint, 2018, 234 с.
17. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. М.: Политиздат, 1978, с. 90
18. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук: в трех т-х, Т.1. М.: Мысль, 1974, 454 с.
19. *Кант И.* Религия в пределах только разума / Трактаты и письма. М., Наука, 1980, 710 с.

Redaksiyaya daxil olub 22.02.2023

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 15.03.2023.
Kağız formatı 70×100^{1/16}. 14,0 ç.v.
Sifariş 94. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68